

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ**

НАУКОВИЙ ВІСНИК

№ 1 (102)

Одеса — 2010

Науковий вісник • Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2010. — № 1 (102). — 255 с. — Мови укр., рос.

Редакційна колегія

Соколов В. М. (головний редактор), д-р істор. наук, проф.;
Рябіка І. Л. (зам. головн. ред.), канд. політ. наук; Делієва Я. Г. (відпов. секретар).

I. Економічні науки: Зверьяков М. І., д-р економ. наук, проф.;
Левицький М. А., д-р економ. наук, проф.; Матвеев С. О., д-р економ. наук, проф.;
Осипов В. І., д-р економ. наук, проф.; Уперенко М. О., д-р економ. наук, проф.;
Харічков С. К., д-р економ. наук, проф.

II. Політичні науки: Балабаєва З. В., д-р філософ. наук, проф.;
Василенко С. Д., д-р політ. наук, проф.; Кармазіна М. С., д-р політ. наук, проф.;
Коваль І. М., д-р політ. наук, проф.; Пахарев А. М., д-р політ. наук, проф.;
Пойченко А. М., д-р політ. наук, проф.

III. Історичні науки: Демін О. Б., д-р істор. наук, проф.;
Назарова Н. С., канд. істор. наук, проф.; Соколов В. М., д-р істор. наук, проф.;
Солдатенко В. Ф., д-р істор. наук, проф., член-кор. НАН України;
Стьопін А. О., д-р істор. наук, проф.; Хмарський В. М., д-р істор. наук, проф.

Редакційна колегія затверджена Вченою радою Одеського державного економічного університету 22 квітня 2008 року, прот. № 6.

Редакційна колегія затверджена Експертною Радою (Всеукраїнська асоціація молодих науковців) 4 квітня 2008 р., протокол № 2.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації — серія ОД, № 881 від 12 вересня 2003 року.

Збірник “Науковий вісник” зареєстрований президією ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7 як наукове видання з економічних, історичних наук; зареєстрований президією ВАК України від 8 червня 2005 р. № 2-05/5 як наукове видання з політичних наук.

Затверджено Вченою радою Одеського державного економічного університету 29 грудня 2009 р., прот. № 4.

Адреса редакційної колегії: Україна, 65082, м. Одеса,
вул. Преображенська, 8,
ОДЕУ
тел. в Одесі: (8-0482) 35-68-92

© Одеський державний економічний університет

**АВТОРИТЕТНА ЕКСПЕРТИЗА ПІДТВЕРДИТЬ ЦІННІСТЬ
“КАПІТАЛУ”**

В № 185 щотижневої газети “Урядовий кур’єр” від 30-ого вересня 2004 року на восьмій сторінці була надрукована інформація Пресслужби Держмитслужби під заголовком “Цінність “Капіталу” встановить експертиза”.

В інформації йшлося про те, що три томи “Капіталу” Карла Маркса 1928 року видання майже по 400 сторінок кожний були виявлені під час митного контролю “Мерседеса”, на якому іноземець прямував до сусідньої Польщі через митний пост “Устилуг”.

Далі в інформації зазначено, що на “Капітал” чекає експертиза, яка встановить не лише цінність, а і їх рідкісність, оскільки збірники творів Маркса, Енгельса і Леніна саме 20-30 років минулого століття активно редагувались за вказівкою Сталіна, внаслідок чого наступні видання “Капіталу” суттєво різнилися від перших. А тому цілі тиражі книг вилучались з бібліотек і знищувались, внаслідок чого з деяких видань вціліла певна кількість примірників, котрі, по суті, є унікальними.

З урахуванням наведеної інформації читачам дуже важко збагнути, чому кожний з трьох томів “Капіталу” К. Маркса (видання 1928 року) нараховує майже по 400 сторінок, тоді як перший том “Капіталу” (українською мовою) 1954 року видання нараховує 790 сторінок; другий том (російською мовою) 1953 року видання нараховує 530 сторінок (замість 400 сторінок), третій том “Капіталу” російською мовою 1949 року видання нараховує 932 сторінки.

Таким чином, якщо три томи “Капіталу” російською мовою 1928 року видання нараховують разом 1200 сторінок, то ці ж три томи “Капіталу” Маркса видання 1954 р., 1953 р. і 1949 р. нараховують 2252 сторінок.

Читачеві неможливо збагнути причини такого збільшення обсягу тексту. Принаймні різниця у використанні різних шрифтів в одному й іншому випадках набору тексту не могла б, видається

нам, призвести до такої розбіжності у загальному обсягу кількості друкованих сторінок тексту праці відомого автора.

Якщо ж, наприклад, припустити, що використаний у друкуванні тексту шрифт у даному випадку не є головною причиною зменшення загального обсягу тексту названого твору, то це могло відбутись лише з волі замовників друку, тобто найвищого керівництва КПРС (Політбюро ЦК КПРС, Політбюро ЦК КПРС і секретаріату ЦК КПРС). Зважаючи на характер згаданої наукової праці, замовник зацікавлений в реалізації свого задуму, а тому зробить все для того, щоб згаданий науковий твір вийшов у світ і дійшов до читача. Причому ідеї цього твору не можуть бути неминуче абсолютно і в усіх своїх деталях незмінними. І це пояснюється тим, що ідеали суспільного устрою з часом змінюються під впливом реалій життя. Іншими словами, найпрогресивніші наукові вчення також не можуть залишатися цілком незмінними, оскільки вони під впливом життєвих реалій неминуче поступово змінюються, вдосконалюються, якими б вони не були прогресивними і прийнятними в даний момент. Не виключено (але не обов'язково), що до таких чинників, здатних змінити орієнтацію в суспільному розвитку країн, регіонів і навіть всього світу є істотні зрушення в розумінні “Капіталу” та його ролі у розвитку ринкових відносин, інтеграційних процесів у всіх сферах суспільного життя країн і народів. Однак це не обов'язково повинно позначитись на обсягу тексту “Капіталу”.

З метою знайти пояснення наявного курйозу фактичної зміни до реального обсягу тексту довелось звернутись до коментарів члена-кореспондента АН СРСР Д. І. Розенберга до трьох томів “Капіталу” К. Маркса. Але наші сподівання виявились дещо марними. Справа в тому, що згадані коментарі Д. І. Розенберга складаються з двох томів. До першого тому входять коментарі лише до першого тому “Капіталу” К. Маркса. До другого тому увійшли коментарі до другого і третього томів “Капіталу”. Причому посилання на томи “Капіталу” даються за стереотипним виданням 1949-1955 років, якими користується автор цих рядків. До речі, член ЦК ВКП (б) Степанов І. І. (Скворцов) як історик, економіст і літератор, перекладач і редактор російського видання “Капіталу” (спільно з Базаровим (псевдонім Володимира Олександровича Руднева — літератора-економіста і філософа, видатного працівника Держплану) та інших праць

К. Маркса, співавтор чотиритомника курсу політичної економії (спільно з О. О. Богдановим (Малиновським), редактором “Известий ЦВК СРСР”, професор Московського університету.

На наш погляд, Степанов І. І. міг бути запрошений до участі у здійсненні перекладу трьох томів “Капіталу” на російську мову, про які йдеться в статті “Урядового кур’єра № 185 від 30 вересня 2004 р.”, можна припустити, що до здійснення перекладу на російську мову з німецької мови трьох томів “Капіталу” могли бути долучені академік Академії наук СРСР Станіслав Густавович Струмлілін та вищі працівники Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, які мали досить високий рівень підготовки з історії, філософії, юриспруденції, політичної економії тощо. Однак у протистоянні цих сил з партійно-радянською владною верхівкою остання отримувала щораз очікувану для себе перемогу, хоча далеко не завжди ця перемога була перемогою для науки, суспільства. Цілком очевидно, що кожен з фахівців-учасників перекладу “Капіталу” з німецької мови на російську мову, прагнув подати ту чи іншу проблему політичної економії, філософії, історії, юриспруденції тощо на рівні останніх досягнень у відповідній сфері. Іншими словами, кожний фахівець неминуче розкривав себе тим, що він поділяє саме певну позицію (чи є навіть автором певних пропозицій щодо подальших досліджень даного напрямку юриспруденції, політекономії, філософії та ін.). За характером пропозицій перекладачів “Капіталу” неважко “впізнати” їх прізвища. Адже оскільки збірники творів Маркса, Енгельса і Леніна саме 20-30 років минулого століття активно редагувалися за вказівкою вищого керівництва КПРС, то, з нашої точки зору, це і було причиною істотної розбіжності в загальному обсягу сторінок текстів першого, другого і третього томів “Капіталу” різних років видання. Іншими словами, велика розбіжність в кількості сторінок загального обсягу тексту трьох томів “Капіталу” К. Маркса є наслідком спільних дій замовників і виконавців. Однак досягнення певного консенсусу між замовниками і виконавцями не означало досягнення успіху для суспільства, особливо для представників науки. Цим і пояснюється те, що і наукові видання (журнали “Вопросы экономики”, “Вопросы философии”, “Економіка Радянської України” та ін.) провели свого часу дискусії щодо історичних перспектив суспільного поділу праці. Видано чимало монографій на цю тему, захищено багато кан-

дидатських і докторських дисертацій. Та от щотижнева газета “Урядовий кур’єр” застала наукову спільноту повернутись до часів, коли точилися гострі дискусії з питань історичної перспективи суспільного поділу праці. Хоча здавалось, що нібито вже не існує необхідності повертатись до дискусії з питань, котрі нібито вже давно вирішені.

Зрозуміло, що не варто забороняти будь-які дискусії взагалі, в тому числі і з проблем історичної перспективи суспільного поділу праці. Насправді ж в умовах, коли йдеться про необхідність для України долучатись до Європейських і світових інтеграційних процесів з метою підвищення ефективності функціонування в різноманітних сферах зовнішньоекономічної діяльності, а не на якомусь одному чи на багатьох векторах, то це вже свідчить, що питання про перспективи суспільного поділу праці залишається злободенним.

Як відомо, науковці-суспільствознавці виявились здатними аргументовано доводити замовникам (насамперед партійно-радянському керівництву) свою відданість останнім. Відтак саме згадані суспільствознавці зосереджували свої зусилля на тому, щоб підтримувати необхідний їм авторитет серед верхівки партійно-радянського керівництва. Проте зазвичай запам’ятовуються прізвища і авторів, котрі не поділяли домінуючих в даний момент позицій опонентів через власні аргументи в тих чи інших питаннях. Такими суспільствознавцями, як відомо, були згадані вище Д. І. Розенберг, І. І. Степанов (Скворцов), С. Г. Струмилін та багато інших. Це відкривало можливість згаданим фахівцям відігравати активну (і навіть визначальну) роль у проведенні масштабних дискусій. Яскравим прикладом була згадана вище в масштабі СРСР на сторінках журналу “Вопросы философии” дискусії (Див. “Вопросы философии” — № 10 1962 год, № 3, 4, 9, 11 і № 12 за 1963 г. та № 6 за 1964 г.). В статті С. Г. Струмиліна, зокрема, висловлена позиція про те, що суспільний поділ праці в перспективі неминуче відійде в минуле. Але ця позиція була піддана критиці (“Вопросы философии” № 6 за 1964 р.). Цей факт наводить на думку, що ця точка зору С. Г. Струмиліна та її прихильників формувалась вже в 20-х роках минулого століття, коли готувалась робота щодо істотного скорочення обсягу сторінок кожного з трьох томів “Капіталу” К. Маркса.

Можна припустити, що ініціатива зменшення загальної кількості сторінок трьох томів “Капіталу” до 400 сторінок кожного з них одноразово вважали за можливе не обтяжувати себе необхідністю достатньо переконливо аргументувати своє розуміння щодо історичних перспектив суспільного поділу праці та ринкової системи господарювання взагалі. Іншими словами, їх позиції в цих питаннях. На наш погляд, скоріш за все можна назвати явно не стільки не аргументованими, а просто упередженими заявами. Тоді як будь-яка наука вимагає від її творців не упереджених постулатів, заяв тощо, а чітких, переконливих, незаперечних висновків, узагальнених правил, які відображають об’єктивний стан подій, явищ та дозволяють передбачати їх перспективи і характер тенденцій та їх динаміки.

З нашої точки зору, перекладачі з німецької мови на російську мову “Капіталу” недостатньо уваги приділили обґрунтуванню прогнозу історичних перспектив розвитку суспільного поділу праці і пов’язаних з ним товарно-грошових відносин.

Нам видається, що ініціатори істотного скорочення загального обсягу сторінок кожного з трьох томів “Капіталу” до 400 сторінок вважали за можливе здійснити цей задум за рахунок стислого викладу змісту сутності та історичних перспектив розвитку ринкових відносин, виходячи з того, що ринкова система і соціалізм, нібито, є антиподами.

В такому разі прихильники точки зору про можливість побудувати суспільство без суспільного поділу праці, без суспільного виробництва і без ринкових відносин.

Не слід забувати абетки суспільних наук про те, що в будь-якому суспільстві праця неодмінно є усупільненою, а значить неодмінно розподіленою між людьми. Це означає, що в будь-якому суспільстві кожна людина повинна зосереджуватись на певному виді діяльності. Адже без обмеження людей на одному або декількох видах своєї діяльності, оскільки без цього жодна людина не здатна досягти бажаного успіху. Причому розподіл людей за певними видами діяльності є відновлюваним, повторюваним, постійним, об’єктивно мотивованим, без чого не існує суспільне виробництво, а отже і саме суспільство. А тому, у суспільному виробництві діє об’єктивний економічний закон суспільного виробництва — закон суспільного поділу праці. На думку певної частини суспільствознавців (про що йшлося вище) суспіль-

ний поділ праці в історичній перспективі нібито неодмінно зникне, тобто він просто перестане існувати як суспільне явище. Крім того, важливо зрозуміти, що об'єктивно необхідна спеціалізація людей на певних видах своєї діяльності обов'язково перетворює кожного з учасників суспільного відособлених суб'єктів господарювання, котрі неодмінно обмінюються продуктами своєї діяльності чи послугами. Спочатку цей обмін є суто випадковим, а згодом він дедалі частішає. Так виникають ринкові стосунки в суспільстві, котрі є наслідком розвитку суспільного виробництва, а значить і поглиблення суспільного поділу праці. Тепер без вагання можемо підсумувати, що суспільний поділ праці ніколи не може відійти в минуле. Більше того, суспільний поділ праці, котрий перетворює будь-якого учасника суспільного поділу праці в економічно і політично відособленого суб'єкта суспільного виробництва, тобто учасника ринкових відносин, сприяє не згасанню, а розвитку і небаченому ускладненню та підвищенню ефективності товарно-грошових відносин на всіх рівнях.

Тому нема ніяких підстав очікувати зникнення ні суспільного поділу праці, ні ринкової системи господарювання ні в окремих країнах, ні тим більше — у світі.

Література

1. К дискуссии о разделении труда и всестороннем развитии личности // Вопросы философии". — 1964. — № 6. — С. 130-144.
2. Цінність “Капіталу” встановить експертиза // Урядовий кур'єр. — 2004, 30 вересня. — № 185.
3. Маркс К. Капітал. — К., 1954. — Т. I.
4. Маркс К. Капітал. — К., 1953. — Т. II.
5. Маркс К. Капітал. — К., 1949. — Т. III.
6. Розенберг Д. И. Комментарии к первому тому “Капитала” К. Маркса / Под ред. д-ра эконом. наук профессора С. Л. Выгодского. — М., 1961.
7. Розенберг Д. И. Комментарии ко второму и третьему томам “Капитала” К. Маркса. — М., 1961.

Резюме

Автор рассматривает экспертизы, показавшие наличие корректив, внесенных переводчиками и редколлегией в русский перевод произведения К. Маркса “Капитал”.

Рецензент доктор эконом. наук, профессор С. А. Матвеев

**ПРОМИСЛОВА ПОЛІТИКА У ВИСОКОТЕХНОЛОГІЧНИХ
ГАЛУЗЯХ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ
(на прикладі авіаційної галузі)**

Промислова політика, як область державного управління, безпосередньо пов'язана з визначенням пріоритетів розвитку національної промисловості й, як наслідок, інших галузей економіки, неминує зазнає впливу як науково-технічного прогресу, так і особливостей його протікання в окремих галузях індустрії. Тому в широкому значенні така політика виявляється завжди пов'язаною з формуванням певного механізму реалізації пріоритетних напрямків, який на практиці набуває вигляду інституціонально закріпленого і фінансово гарантованого права промисловості на розширене відтворення її технологічної бази.

У вузькому значенні слова дана політика завжди виступає інструментом стимулювання окремих галузей промисловості, реалізація потенціалу яких здатна впливати на всю індустріальну систему країни. Для кожної окремо взятої промислово розвинутої країни набір таких галузей є чинником, який безпосередньо визначає специфіку національної моделі промислової політики.

Проблеми промислової політики у високотехнологічних галузях індустріального сектору розглядаються в наукових роботах Андрущук Г., Антонюка Л., Буркинського В., Дацюка Л., Іщенка Г., Мельника Л., Савчука В., Сконова С., Семиноженка В., Харічкова С., Щукіна В., Якубовського М. В умовах зростаючого значення інноваційної складової промислового розвитку, а також достовірності прогнозів в області досягнень фундаментальної і прикладної науки, промислова політика усе помітніше перетворюється на інструмент, за допомогою якого держава впливає на напрямки змін у структурі економіки. Інакше кажучи, на промислову політику покладається завдання формування в сьогоднішніх умовах для безперервного зростання в майбутньому.

Виняткового значення в цьому зв'язку набуває вибір пріоритетів (галузей), здатних виступати локомотивами економічного прогресу в досить тривалій перспективі. Не менш важливим є зв'язок таких галузей з наростаючим технологічним оновленням у межах виготовленого ними асортименту продукції.

Для України правильність такого вибору неминуче посилюється (у силу стану фондів промисловості) завданнями технологічного оновлення і в самих пріоритетних галузях.

У силу зазначених обставин проблема вибору галузевого пріоритету набуває вигляду зваженого рішення, яке зважає на здатність галузі мультиплікувати і поширювати інноваційний ефект у промисловості взагалі. При цьому такий ефект має бути безпосередньо пов'язаним і з ключовими кількісними параметрами національної економіки — масштабами зайнятості й питомою вагою ВВП.

Характеристика авіаційної галузі України, з погляду її потенціалу, проблем розвитку і відповідності критеріям економічного й технологічного прогресу, є метою даної статті.

Авіаційна і ракетно-космічна галузі по праву належать до найвисокотехнологічніших галузей машинобудування. Прогрес у цих галузях уже не одне десятиліття пов'язується не тільки з робочими місцями, виробничими потужностями або фінансовими показниками, але й з іміджем країни, її глобальною конкурентоспроможністю, місцем у міжнародному поділу праці. Зрештою, авіабудування на рівні власної виробничої бази, науково-дослідного сектору і дослідно-експериментального виробництва може собі дозволити не кожна індустріально розвинена держава. Якщо ж за характеристику галузі брати до уваги її здатність виробляти власні авіалайнери або великовантажні транспортні літаки, то перелік таких країн різко скоротиться.

Україна, як одна з небагатьох країн, чий промисловий сектор включає авіабудування як окрему галузь, цілком закономірно розглядає сам факт її наявності як важливу умову інтеграції у світовий економічний простір. Враховуючи перспективи такої інтеграції, важливими представляються характеристика галузі, її сучасний стан. Тут найважливішим варто визнати.

1. Даний вид виробництва має давні традиції в Україні. Його слід пов'язувати з таким явищем, як індустріалізація країни, перетворення України на промислово розвинений регіон Радянського Союзу.
2. Україна належить до дев'яти країн світу, які мають замкнений цикл виробництва авіатехніки.
3. Галузь має значний експортний потенціал, налагоджену систему виробничих і комерційних зв'язків у багатьох регіонах світу (у першу чергу в країнах, що розвиваються).

4. Характер розвитку галузей транспортної інфраструктури країни, розміщення продуктивних сил відкриває значні можливості для розвитку виробництва літаків, які звичайно використовують регіональні авіаперевізники. Це є важливим чинником, який збільшує потенціал попиту на продукцію вітчизняного авіабудування. Крім цього, до таких же факторів варто віднести надзвичайно вигідне географічне розташування країни, по території якої пролягають транспортні коридори.
5. Авіабудівну галузь в Україні представлено фактично одним підприємством — АНТК ім. О. К. Антонова. Справа в тому, що історично і технологічно підприємство являло собою єдиний комплекс, підпорядкований задоволенню потреб економіки країни (СРСР) зі слабо розвиненими ринковими відносинами. Тому перехід до ринку в 1990-і роки призвів до утворення цілої низки комерційно незалежних структур, які зберегли, втім, між собою високий рівень виробничих і технологічних зв'язків.

Високий рівень концентрації науково-дослідного і дослідно-конструкторського секторів авіапрому дозволяє розглядати це підприємство як галузеву монополію. Створення в березні 2007 р. державного авіаційного концерну “Авіація України” [1], стало одночасно способом перетворення такої монополії на природню монополію і способом максимізації позитивних ефектів масштабу.

Подальше організаційне вдосконалення галузі пов'язують зі створенням державного авіабудівного концерну “Антонов”. Передбачається, що до його складу мають увійти 4 провідних підприємства галузі: АНТК ім. О. К. Антонова, державне підприємство “Київський авіаційний завод “АВІАНТ”, Харківський авіаційний завод і Харківський ремонтний завод № 410 цивільної авіації [2, с. 7]. Ініціатива такого реформування належить Міністерству промислової політики України, яке розглядає створення концерну як важливу передумову його подальшого перетворення на акціонерну компанію.

Водночас, характеризуючи стан справ в авіаційній галузі України, необхідно констатувати її кризове становище. За оцінками Міністерства промислової політики України сьогодні до задовільно працюючих сегментів галузі варто віднести лише декілька її сегментів. Серед них — конструкторські бюро і виробництво окремих авіаційних агрегатів, а також підприємства, які займаються модернізацією літаків [3, с. 7].

До несприятливих факторів, які виявили потужний негативний вплив на стан галузі, варто віднести:

1. Відсутність послідовності в підтримці підприємств галузі з боку держави і виділенні коштів на реалізацію державних програм стимулювання авіабудування.

Так, наприклад, концентрація ресурсів у рамках державного концерну (“Авіація України”) одним урядом країни, супроводжується виділенням з його складу окремих підрозділів іншим урядом. Така реорганізація, як правило, мотивується інтересами оптимізації виробничих зв’язків і посилення ринкової складової у стратегії розвитку державних компаній. Останнім прикладом такого роду в авіаційній промисловості стало виключення зі складу концерну “Авіація України” державного підприємства “Запорізьке машинобудівне конструкторське бюро “Прогрес” імені академіка О. Г. Івченка” [4, с. 6].

2. Загострення конкуренції на ринку авіабудування, яке стало результатом переведення на ринкові відносини підприємств авіабудування України і Росії.

Подолання таких протиріч пов’язується, насамперед, зі зміною в існуючих механізмах державного регулювання галузі. Тут, у свою чергу, вирішальними є вдосконалення програмно-цільового підходу і якісна зміна фінансування підприємств галузі. У цьому зв’язку варто виділяти два підходи, як представляється, які принципово різняться щодо організації фінансування авіаційної промисловості:

- 1) фінансування, як елемент широкої протекціоністської політики держави, яка акцентує увагу на заздалегідь визначених галузях національної економіки. Такий підхід широко представлено у публічних виступах українських політиків. Його суть може бути сформульована у вигляді необхідності системних змін у відносинах між авіаційною промисловістю і державним бюджетом, спрямованих:
 - по-перше, на державні закупівлі вітчизняних літаків;
 - по-друге, на забезпечення внутрішніх пасажирських і вантажних перевезень літаками українського виробництва;
 - по-третє, на стимулювання і компенсацію частини вартості виробництва власних літаків;

- по-четверте, на особливе співробітництво з компаніями, які займаються авіаційними перевезеннями і використовують для цього вітчизняні літаки [5, с. 3];
- 2) державне фінансування як інструмент державної промислової політики, який цілком адаптований до умов сучасного ринку. Це передбачає визначення його як фінансування, яке:
- по-перше, є допоміжним, стосовно загальних показників фінансових потоків, що циркулюють із приводу виробничої і збутової діяльності підприємств галузі;
 - по-друге, здійснюється на ринкових умовах (тобто за умови повного повернення коштів).

Отже, другий варіант державного фінансування передбачає явний акцент на державному кредитуванні. Причому таке кредитування має здійснюватися в різних формах, забезпечуючи виробників не тільки достатньою кількістю ресурсів, але й необхідним різноманіттям форм їх надання. Таким чином досягається комбінація стратегічних цілей галузевого розвитку з ефективним використанням коштів підприємств, які є суб'єктами ринкових відносин.

У цьому зв'язку треба констатувати певний пошук форм, методів і інструментів участі держави в кредитуванні підприємств авіаційної галузі. У сучасних умовах очевидно пріоритетними вважаються два напрямки державної активності в кредитній сфері:

1. Пряме використання коштів державного бюджету в інтересах розвитку літакобудування в Україні. У зв'язку із цим поширення набуло змішане фінансування, яке поєднує у собі елементи прямого цільового використання бюджетних коштів і операцій з фінансового забезпечення кредитних операцій. Така діяльність розвивається в трьох основних напрямках:

- 1) фінансування науково-дослідних і конструкторсько-дослідницьких робіт, перелік яких визначається науково-технічною радою Міністерства промислової політики;
- 2) відшкодування фактично сплачених підприємствами авіабудівної галузі відсотків за використання середньо- і довгострокових кредитів, залучених підприємствами галузі у 2003-2008 рр. у розмірі облікової ставки Національного банку України;
- 3) погашення кредиторської заборгованості, яка виникла у підприємств у 2006 р. у результаті виконання державної

програми “Підготовка виробництва літака Ан-70 і створення літака Ан-148”.

Разом із тим варто зазначити, що стан і перспективи державного фінансування авіабудування в Україні відрізняє низька ефективність. Так, за період з 2002 до 2007 рік з Державного бюджету було виділено 19,8 % коштів, передбачених у рамках фінансування “Державної комплексної програми розвитку авіаційної промисловості України на період до 2010 р.”.

В умовах відсутності інших джерел коштів на покриття необхідних видатків (механізм здешевлення кредитів було введено тільки у 2007 р.) у галузі склалася критична ситуація. Вона стала предметом вивчення Ради національної безпеки й оборони України, яка визнав її основними характеристиками:

- фактичну зупинку серійного виробництва літаків;
- відставання авіабудівної галузі від світового рівня в науково-дослідній, проектній і виробничій сферах набуло характеру, який загрожує національній безпеці;
- скорочення чисельності висококваліфікованих кадрів на підприємствах галузі [6, с. 13].

Не викликає сумніву й той факт, що у випадку успішної реалізації таких механізмів, їх нормативне і законодавче забезпечення підсилиться за рахунок поширення їх дії в середньо і довгостроковому періодах.

2. Створення державної лізингової компанії “Лізингтехтранс”, з діяльністю якої пов’язується експлуатація на внутрішніх авіалініях України літаків Ан-148 [7, с. 7].

Справа в тому, що ціна літака становить 125 млн. грн. (за станом на 2008 р.), що перевищує фінансові можливості вітчизняних авіаційних компаній як з погляду попередньої оплати виробів підприємствами авіабудівної галузі, так і з позицій використання кредитних ресурсів. Складена ситуація знайшла відбиття в коментарях до Постанови Кабінету Міністрів України від 26.03.2008 р., яка передбачає як механізм скорочення витрат з придбання літака Ан-148 виділення 200 млн. грн. на лізингові операції спеціально створеної державної компанії. Згідно з розрахунками українських авіакомпаній мінімальний строк використання лізингових схем має становити 10 років.

Зважаючи на те, що держава в такій ситуації відмовляється від використання такого інструмента, як застава, і гарантує незмінність ціни об'єкта лізингової угоди впродовж усього періоду її дії, то доцільно розглядати державу не тільки як фінансового партнера авіакомпаній [8, с. 7], але і зацікавленого представника виробників авіаційної техніки.

Значним кроком у такому напрямку стало прийняття у квітні 2008 р. нової редакції “Державної комплексної програми розвитку авіаційної промисловості України до 2010 року”. Відповідно до цієї програми обсяг державного фінансування авіаційної промисловості до 2010 року має скласти 1,67 млрд. грн.

Однак треба зазначити, що саме по собі виділення коштів на розвиток галузі або ухвалення рішення про державні гарантії мають двояке значення:

- з одного боку, виділення коштів з державного бюджету є важливим свідомством послідовності уряду в досягненні проголошуваних пріоритетів. У цьому сенсі підтримка авіабудування є серйозним аргументом на користь пріоритетності розвитку високотехнологічних напрямків вітчизняного машинобудування;
- з іншого боку, форми такої підтримки (включаючи і характер фінансування пріоритетних напрямків розвитку) свідчать про роль, яка відводиться урядом прямим і непрямим методам впливу на ситуацію в галузі або на відповідному сегменті ринку.

Показовою тут є позиція Міністерства промислової політики України, яке виступило із пропозицією про “особливе” роздержавлення авіабудівної галузі. Пропонований план становить значний інтерес із погляду констатації самим міністерством стану і перспектив галузі, що є принципово важливим в умовах несформованої в Україні стратегії галузевого розвитку. Його основними положеннями потрібно вважати:

По-перше, розробку спеціального законодавства [3, с. 7], яке визначає механізм допуску приватних інвесторів до фактичної приватизації стратегічно важливих підприємств. Такі норми права повинні гарантувати часткову передачу контролю над підприємствами авіапрому стратегічним, а не портфельним інвесторам. Зважаючи на досвід роздержавлення підприємств металургійної, суднобудів-

вної й гірничозбагачувальної галузей України, у Міністерстві промислової політики розробили перелік обов'язків інвесторів, які претендують на купівлю активів підприємств авіабудування.

По-друге, визнання того, що український авіапромисловий комплекс може існувати тільки як інтегрована у світовий ринок виробнича структура. Причому, інтегрована не стільки через факт реалізації власних літаків, скільки через включення в систему кооперації з іншими авіабудівними компаніями (у першу чергу з американськими і європейськими). У цьому зв'язку заслуговують на увагу такі обставини, на які зважає Міністерство промислової політики:

- 1) місткість внутрішнього українського ринку є недостатньою для завантаження наявних потужностей вітчизняного авіапрому. Потреба в літаках і платоспроможність національних авіаперевізників об'єктивно є чинником, який стримує виробництво в галузі;
- 2) співробітництво з іноземними авіабудівними компаніями представляється взаємовигідним у силу двох основних причин:
 - для української сторони воно відкриває доступ до нових організаційних рішень і технологічних інновацій, відсутність яких перешкоджає розширеному відтворенню у вітчизняному літакобудуванні;
 - для потенційних інвесторів привабливою є економія на видатках, яка має місце в силу меншої собівартості проектно-конструкторських робіт і виробництва самих літаків в Україні порівняно з країнами Заходу. Так, наприклад, розробка літака Ан-70 обійшлася українським підприємствам в 1 млрд. грн., у той час, як собівартість таких робіт зі створення аналога європейських виробників оцінюється більше 10 млрд. євро [3, с. 7].

Як уже раніше зазначалося, в умовах перехідної економіки значні можливості відкриває для розвитку пріоритетних галузей механізм здешевлення кредитних ресурсів. Стосовно авіапрому такий механізм пов'язаний з кардинальною зміною ролі державного фінансування галузі. Такі зміни, крім усього іншого, зобов'язані нейтралізувати залежність підприємств галузі від перебоїв надходження необхідних фінансових ресурсів з державного бюджету. Типовим прикладом такого недофінансування є

ситуація, яка виникає на ґрунті затвердження змін у державному бюджеті. У такому разі фактично має місце дефіцитне виділення коштів на програми, фінансове покриття яких забезпечує повноцінну виробничу діяльність галузі.

Останній приклад такого роду — затримка із прийняттям Верховною Радою України змін до бюджету 2008 р., унаслідок чого підприємства авіаційної промисловості виявилися позбавленими не тільки прямого державного фінансування, але й доступу до кредитних ресурсів [9, с. 2].

Отже, у другій половині 2007 р. було сформульовано дві основні передумови для формування національної промислової політики в галузі — визначено: по-перше, цілі розвитку; а, по-друге, джерела фінансування. Причому, виділення державного фінансування як основного джерела варто сприймати в єдності його двох сторін:

- 1) у ролі необхідної умови здійснення повномасштабного реформування як флагмана галузі, так і всіх утворюючих її підприємств;
- 2) як захід виключно перехідного характеру, зміст якого визначається завданнями ринкової адаптації підприємства.

Представляється, що в міру досягнення поставлених державою цілей, наступні заходи промислової політики буде спрямовано на розвиток приватної ініціативи в галузі й розвитку ринкових механізмів регулювання виробничої і збутової діяльності окремих підприємств.

Література

1. Про утворення державного авіабудівного концерну “Авіація України”. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 березня 2007 р. // Офіційний вісник України. — 2007. — № 20. — С. 792.
2. Іщенко Г. Сімейство “Антонова” // Урядовий кур’єр. — 2008, 25 вересня. — С. 7.
3. Чепіжко В. У польоті за інвестором // Урядовий кур’єр. — 2008, 25 вересня. — С. 7.
4. Питання державного авіабудівного концерну “Авіація України”. Постанова кабінету Міністрів України від 2 липня 2008 р. № 589 // Урядовий кур’єр. — 2008, 16 липня. — С. 6.
5. Стимулювати власного виробника // Урядовий кур’єр. — 2008, 8 травня. — С. 3.

6. Про стан виконання Державної комплексної програми розвитку авіаційної промисловості України на період до 2010 року та першочергові завдання розвитку вітчизняного авіабудування. Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 травня 2008 року № 607/2008 // Урядовий кур'єр. — 2008, 5 липня. — С. 13.
7. Земні проблеми авіаційної галузі // Урядовий кур'єр. — 2008, 7 серпня. — С. 7.
8. АН-148: допоможе лізинг / Коментар до Постанови Кабінету Міністрів України від 26 березня 2008р. № 232 // Орієнтир. — С. 8; Урядовий кур'єр. — 2008, 13 серпня. — С. 7.
9. Дацюк Л. Чотирнадцять завдань вітчизняної промисловості // Урядовий кур'єр. — 2008, 12 серпня. — С. 2.

Резюме

Исследуется промышленная политика в высокотехнологичных отраслях индустриального сектора Украины (на примере авиационной отрасли).

Рецензент доктор эконом. наук, профессор А. И. Ковалев

УДК 338.242:65.012.8

Т. Г. Васильців

НАПРЯМИ СТИМУЛЮВАННЯ ПОСИЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМНИЦТВА У СИСТЕМІ ЗАХОДІВ ЗМІЦНЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

Характеристиками існуючого етапу посттрансформаційного стану розвитку економіки України, на жаль, залишаються: 1) низький рівень якості життя; 2) погіршення рівня охорони здоров'я та початкової освіти; 3) недостатнє фінансування людського розвитку; 4) погіршення демографічної ситуації; 5) загальне зниження рівня якості людського капіталу та інших складників ресурсного потенціалу.

Наголосимо, що держава в умовах браку ресурсів об'єктивно обмежена в засобах належного фінансування, передусім соціального розвитку суспільства, що обумовлює потребу у пошуку нових форм та джерел його фінансування. Як показує світовий досвід, дієвим

інструментом у вказаному напрямі є формування системи стимулів соціальної відповідальності підприємництва як пріоритету соціально — економічного складника безпеки держави.

Потрібно зазначити, що вивченню такого аспекту, як соціальна відповідальність підприємництва в межах проблеми державного регулювання та стимулювання розвитку підприємництва присвячені праці таких вітчизняних науковців, як З. Варналій, Є. Воронін, М. Долішній, М. Козоріз, В. Мікловда, А. Даниленко та ін. Проте, незважаючи на наявність багатьох наукових публікацій присвячених аналізованій проблемі та належному понятійному доробку, конкретні засоби державної політики стимулювання соціальної відповідальності підприємництва, зокрема, на існуючому етапі посттрансформаційного розвитку економіки України, залишаються недостатньо опрацьованими та обґрунтованими.

Тому метою статті є удосконалення державної політики стимулювання посилення соціальної відповідальності підприємництва України як чинника зміцнення його економічної безпеки.

Основними цілями, поставленими при написанні цієї статті є: проаналізувати існуючий стан соціальної відповідальності підприємництва в Україні, виявити причини недостатньо високого її рівня, а також обґрунтування пріоритетні напрями вітчизняної державної політики стимулювання посилення соціальної відповідальності підприємництва.

З метою підтвердження існування залежності між рівнем активності щодо соціальної відповідальності підприємництва та соціально — економічним розвитком держави в межах цього дослідження було проведено регресійний аналіз за статистичними показниками країн ЄС. Причому залежною змінною (y) було обрано темпи приросту ВВП країни, а незалежними змінними (x_1-x_{10}) — окремі важливі показники соціальної відповідальності підприємництва у країнах ЄС у 2008 році. В результаті виявлено статистично значущу залежність та отримано відповідне рівняння регресії:

$$y = 0,321x_1 - 0,42x_2 + 0,497x_3 + 0,178x_4 + 0,45x_5 + 0,448x_6 - 0,29x_7 + 0,312x_8 + 0,139x_9 + 0,23x_{10}, \quad (1)$$

де y — темп приросту ВВП країни; x_1 — кількість зайнятих у трудомістких галузях; x_2 — компенсаційні виплати працівникам (в розрахунку на одне підприємство); x_3 — темп зміни зайнятості населення; x_4 — витрати підприємства на соціаль-

ний захист; x_5 — ставка податку на природоохорону і екологічні податки у загальному обсязі податкових надходжень; x_6 — нагороди за захист довкілля; x_7 — загальний рівень оподаткування оплати праці; x_8 — індекс вартості праці; x_9 — соціальні виплати в розрахунку на одного зайнятого; x_{10} — середня заробітна плата в місяць.

Так, позитивно на збільшення обсягів ВВП країни впливають такі чинники соціальної відповідальності підприємництва, як кількість зайнятих у трудомістких галузях, темп зміни зайнятості населення, витрати підприємства на соціальний захист, ставка податку на природоохорону і екологічні податки, нагороди за захист довкілля, індекс вартості праці та соціальні виплати працівникам. Водночас негативно — компенсаційні виплати працівникам, загальна ставка трудового податку та середня заробітна плата в місяць.

Отже, в Україні з метою збільшення обсягів ВВП, необхідно стимулювати збільшення кількості зайнятих у трудомістких видах економічної діяльності, витрат підприємств на соціальний захист, оптимізувати ставки податку на природоохорону і екологічні податки, запровадити нагороди суб'єктам підприємництва за захист довкілля, підвищення вартості праці та соціальних виплат працівникам.

Рівень соціальної відповідальності підприємництва в Україні є недостатнім. Про це свідчить:

- 1) порушення з боку роботодавців прав людини та трудових стандартів. Найчастіше в Україні порушуються норми трудового законодавства щодо: оплати праці (у 2008 році кількість порушень правил норм оплати праці становила 60,2 % від загальної кількості перевірених підприємств); робочого часу і часу відпочинку (16,7 %); трудових договорів (8,2 %);
- 2) недотримання законодавчо встановлених соціально — трудових прав і гарантій працівників (на що, у 2008 році, вказали 79,7 % опитаних працівників різних напрямів підприємницької діяльності);
- 3) низький рівень заробітної плати (так середня заробітна плата в Україні у 2008 році до виплати податків і стра-

ховок становила 1806 грн., що є нижчим за рівень середньої заробітної плати, наприклад, в Німеччині більше ніж в 15 раз);

- 4) виплата заробітної плати в “конвертах”;
- 5) тривала заборгованість із виплати заробітної плати;
- 6) не виправдана економія на інвестиціях в охорону праці та здоров'я працівників (удвічі менше, ніж передбачено законом України “Про охорону праці”), а також у професійний розвиток (менше 4 грн. на одного працівника у розрахунку на місяць, що суперечить Закону України “Про професійний розвиток персоналу на виробництві”);
- 7) часті випадки ухилення підприємцями від оподаткування, у тому числі оплати праці;
- 8) встановлення завищених цін на певні товари чи послуги (у 2008 році було зареєстровано 256145 порушень підприємцями щодо завищення цін на певні товари чи послуги);
- 9) низька якість багатьох вітчизняних товарів і послуг (у 2008 році внаслідок перевірки державними органами було знято з реалізації 28,5 % товарів);
- 10) надмірне забруднення навколишнього середовища виробничими викидами (Україна займає десяте місце у переліку країн, де найбільше забруднюють атмосферу виробничими викидами).

Соціальна відповідальність підприємництва є пріоритетом соціально-економічного складника безпеки держави, а питання її реформи як складової суспільно-політичних перетворень в Україні аналізуються у Щорічних Посиланнях президента України до Верховної Ради України та в інших нормативно-правових актах. Проте наявні нормативно-правові акти не містять конкретних механізмів стимулювання соціальної відповідальності підприємництва, що стримує її розвиток. Так, у 2006 році було відмінено визначену Законом України “Про оподаткування прибутку підприємств” пільгу для суб'єктів, які здійснюють благодійницьку діяльність. Вітчизняне законодавство не передбачає належних стимулів фінансування підприємствами розвитку соціального капіталу, інноваційної діяльності тощо. У той час як, наприклад, у США згідно закону про благодійність, суб'єкти підприємництва отримують податкові пільги за внесок в соціальний або культурний проект.

У випадку подальшого “невтручання” органів державного управління у розв’язання проблеми підвищення рівня соціальної відповідальності підприємництва вірогідними видаються наступні негативні соціально — економічні наслідки для України: 1) зменшення надходжень до державного бюджету; 2) погіршення умов праці; 3) зниження рівня трудомісткості потенціалу; 4) погіршення екологічної ситуації; 5) погіршення рівня якості трудового життя населення; 6) зменшення ресурсного потенціалу; 7) зниження рівня соціальної безпеки держави.

Основними причинами недостатньої соціальної відповідальності підприємництва в Україні є: 1) недосконалість нормативно — правової бази та податкового законодавства; 2) невеликі фінансові можливості підприємств (у 2008 році 36,8 % підприємств України були збитковими); 3) неусвідомлення підприємцями ролі соціальних заходів у політиці зміцнення конкурентоспроможності підприємства; 4) недостатнє державне стимулювання, прояви корупції високе податкове навантаження на підприємництво, а також відсутність конкретних програм мотивації підприємців до соціальної відповідальності; 5) низький обсяг інвестування на впровадження програм соціальної відповідальності; 6) недостатньо високі морально етичні та культурні здібності апарату управління окремих вітчизняних підприємств.

Вагомість очікуваних негативних соціально — економічних наслідків проблеми вимагає вже сьогодні посилення уваги громадськості та органів влади до забезпечення належного рівня соціальної відповідальності підприємницької діяльності в Україні. У зв’язку з цим видається за доцільне ініціювання вищими органами державного управління діяльності зі зміцнення соціальної відповідальності підприємництва. Для цього необхідно виділити основні напрями, які її стимулюють та реалізувати в їх межах головні заходи, які потрібно виконати в такій послідовності (рис. 1).

Для того щоб забезпечити створення сприятливих передумов розвитку соціального потенціалу вітчизняних суб’єктів первинної ланки економіки необхідно:

1. Посилити юридичну складову політики активізації соціальної відповідальності підприємництва. Для цього необхідно: розробити та прийняти Закон України “Про соціальну відпові-

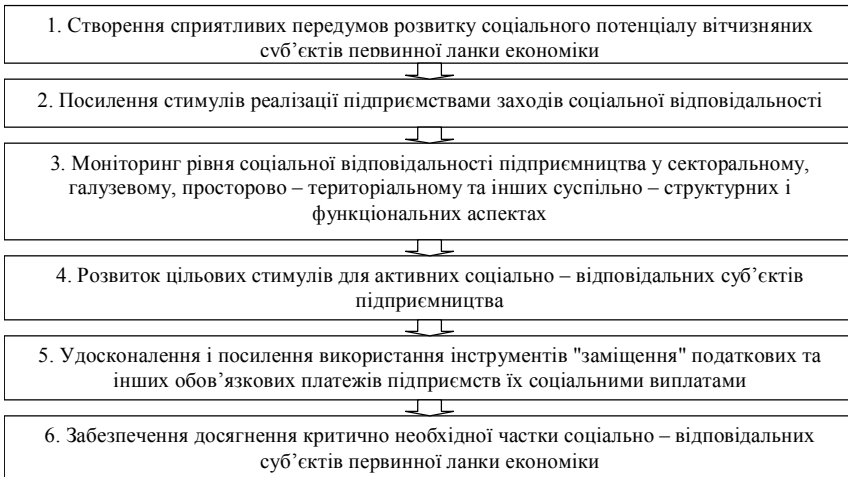

Рис. 1. Принципова послідовність етапів державної політики активізації соціальної відповідальності підприємництва в Україні

дальність підприємництва”, який визнав би концептуальні засади та правові рамки соціально відповідальної поведінки, а також передбачав конкретні мотиви заходів соціальної відповідальності підприємств; розробити та прийняти Концепцію розвитку громадянського суспільства в Україні на 2009-2015 р.; розробити та прийняти Закон України “Про соціальну звітність підприємств України”, “Про соціальний аудит”, а також соціальні стандарти та соціальну звітність на підприємствах.

2. Реалізувати економічний механізм розвитку соціальної відповідальності підприємництва в Україні. Для цього потрібно: посилити захист вітчизняного товаровиробника шляхом тимчасового встановлення окремих імпорتنих обмежень, захисних митних тарифів протягом перших трьох років участі України в СОТ, як це передбачено нормативними документами цієї організації; здійснювати державне регулювання цін на продовольчі товари, інші соціально значущі потреби, зниження податків на прибуток та додану вартість, підвищення норм амортизації; рефінансувати банківські позики, у першу чергу, для соціально активних підприємств; надавати державні гарантії під кредити, у першу чергу, соціально активним підприємствам; за окремим

переліком на визначений термін за рахунок стабілізаційного фонду виплачувати з обмеженою відсотковою ставкою кредити соціально відповідальним підприємствам або надавати їм державні замовлення, кредити та інвестиції; встановлювати податкові пільги чи повністю звільнювати від оподаткування підприємства, що виробляють високотехнологічну продукцію; надавати соціально відповідальним компаніям регіональні преференції у вигляді пільгового землевідведення, дозволів на будівництво тощо; стимулювати впровадження підприємствами соціальних проектів шляхом включення соціальних критеріїв до контрактів про державні закупівлі; посилювати практику добровільного та ефективного об'єднання ресурсів держави та підприємництва для здійснення окремих соціальних програм та вирішення екологічних проблем; створювати у країні спеціальні благодійні фонди із формуванням їх постійного капіталу за рахунок виведення із-під оподаткування спонсорських внесків, які можуть спрямовуватися на фінансування довготривалих благодійних програм системного сприяння вирішенню вузлових соціально-культурних проблем.

3. Використати морально-психологічні чинники соціальної відповідальності підприємництва передусім за рахунок: підтримки міжнародного обміну досвідом у сфері соціальної відповідальності підприємництва, залучаючи до цієї роботи зарубіжні компанії (роботодавців та організації найманих працівників); пропагування ідеї позитивної практики соціальної відповідальності підприємництва та взаємодії органів влади і бізнес-компаній серед населення через програми заохочення підприємництва, конкурси соціальних бізнес-проектів, виставки, урочисті нагородження та висвітлення у ЗМІ; формування регіональними органами державної влади позитивного іміджу соціально відповідальної компанії, що слугує своєю рекламою та сприяє збільшенню обсягів продажу її продукції; запровадження до навчальних програм бізнес-шкіл, економічних факультетів університетів та інших навчальних закладів теорію та практику соціальної відповідальності підприємництва; видання та розповсюдження спеціальної літератури, проведення семінарів з питань соціальної відповідальності; забезпечення ведення Національного реєстру добropорядних підприємств, визначення кращих та висвітлення цієї інформації у ЗМІ; підвищення рівня поточного фінансування та державного інвестування, створення умов для

збільшення недержавних інвестицій у систему освіти, насамперед, стосовно розвитку професій та підготовки фахівців, що визначатимуть нанотехнології країни, у т. ч. фахівців у сфері соціальної відповідальності підприємництва.

Вважаємо, що з метою посилення стимулів реалізації підприємствами заходів соціальної відповідальності органам державного управління необхідно:

- 1) ввести зміни до вітчизняного законодавства, згідно яких скасувати окремі існуючі обмеження щодо віднесення на валові витрати окремих видів соціальних заходів вітчизняних підприємств;
- 2) гарантувати “амністію” тінювих доходів, які спрямовуються підприємствами у науково-технічний розвиток, освіту, соціальну сферу;
- 3) реалізувати інші стимулюючі податкові заходи.

Крім того, наголосимо, що в Україні необхідно на державному рівні розробити й запровадити методiku оцінки рівня соціальної відповідальності підприємництва. Причому за такими аспектами, як: галузевий, секторальний, територіальний, функціональний, суспільно-соціальний тощо.

Метою такої роботи є уможливлення запровадження постійно діючого моніторингу рівня соціальної відповідальності підприємництва, що є логічною функцією створення системи цільових стимулів для соціально-відповідальних суб'єктів підприємництва. Йдеться в тому числі про: 1) розробку окремих бюджетних програм фінансування заходів сприяння соціально — відповідальним підприємствам; 2) ведення реєстру соціально-відповідальних підприємств; 3) спрощення дозвільних, погоджувальних та інших адміністративно-контролюючих процедур для соціально-відповідальних підприємств.

Додамо, що стратегічним пріоритетом державної політики посилення соціальної відповідальності підприємництва України має стати впровадження інструментів “заміщення” податкових платежів вітчизняних підприємств їх витратами на соціальні заходи. Причому перевага може надаватися виключно заходам розширеного відтворення соціального капіталу підприємств.

Узагальнюючи наголосимо, що забезпечити подальший кількісний розвиток підприємництва в Україні (як основи її подальшої демократизації, соціально-економічного розвитку та підвищення рівня якості життя) можливо передусім за рахунок

покращення якісних характеристик підприємництва (системним чинником чого є висока соціальна відповідальність). Крім того, покращення соціального складника підприємництва вважаємо одним з пріоритетних аспектів державної політики, спрямованої на зміцнення соціально — економічного складника безпеки України та подальшого підвищення місця нашої країни у міжнародних рейтингах сприятливості бізнес-середовища, конкурентоспроможності, якості життя тощо.

Подальші наукові дослідження в межах аналізованої проблеми мають стосуватися обґрунтування методики оцінки рівня соціальної відповідальності підприємництва на різних рівнях ієрархії управління економікою.

Література

1. Варналій З. С., Кузнецова І. С. Державна регуляторна політика у сфері малого підприємництва / Ін-т екон. прогнозування НАН України. — К.: [б. в.], 2002. — 104 с.
2. Воротін В. Є. Макроекономічне регулювання в умовах глобальних трансформацій: Моногр. — К.: Вид-во НАДУ, 2002. — 392 с.
3. Підприємництво в Україні: проблеми становлення і розвитку / М. І. Долішній, М. А. Козоріз, В. П. Мікловда, А. С. Даниленко. — Ужгород: Карпати, 1997. — 363 с.

Резюме

Проанализировано существующее состояние и причины недостаточного уровня, а также предложены приоритеты государственной политики стимулирования усиления социальной ответственности предпринимательства в Украине.

Рецензент доктор економ. наук, профессор А. И. Мокий

УДК 338.27:330.33

А. Б. Васильев, Н. С. Васильева, Н. П. Тупко

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДОВ ФАКТОРНОГО АНАЛИЗА ПРИ СОСТАВЛЕНИИ РЕЙТИНГА ПРЕДПРИЯТИЙ

В современных условиях особенно значимыми и актуальными становятся системные исследования комплексов показателей, представляющих различные аспекты хозяйственной деятельности,

и составление на их основе рейтинга предприятий. К подобным задачам относится, в частности, такая важная и актуальная проблема как сравнительная оценка инвестиционной привлекательности предприятий (или других объектов).

В мировой практике при анализе деятельности предприятий чаще всего используются различные финансовые коэффициенты [2, с. 74]. Особенно популярны финансовые коэффициенты рыночной стоимости (Market Value Ratios) [4, с. 261], т. к. главным критерием успешности работы компании считается рост её рыночной стоимости. Исходя из значений этих коэффициентов, можно получить более или менее полное представление об эффективности работы предприятия.

Но, во-первых, для подсчёта коэффициентов рыночной стоимости в стране должен быть развитый фондовый рынок, который в Украине ещё далёк от требуемого уровня. Во-вторых, на фондовом рынке котируются акции не любых, а только самых крупных, самых известных компаний. В-третьих, даже если бы удалось вычислить значения всех основных финансовых коэффициентов для каждого из рассматриваемых предприятий, сравнивать и ранжировать их по такому большому числу показателей было бы невозможно! В лучшем случае, ограничившись пятью финансовыми коэффициентами, можно было бы определить лишь вероятность банкротства в ближайшие годы для каждого из сравниваемых предприятий с помощью регрессионных моделей Альтмана или Таффлера [3, с. 326] и по значению Z -счёта составить рейтинг рискованности положения этих предприятий. Кроме того, имея в стране нормально функционирующий фондовый рынок, можно сравнить рискованность положения предприятий по значению коэффициента β из модели CAPM (Capital Asset Pricing Model) [3, с. 361].

В условиях Украины чаще используется другой подход: выводят агрегированный (интегральный) показатель эффективности работы предприятия в виде средневзвешенной величины (или, другими словами, свёртки) большого числа частных показателей, характеризующих разные аспекты деятельности предприятия. В этом случае предприятия можно сравнивать и ранжировать по убыванию значений такого скалярного сводного показателя. Но, при этом весовые коэффициенты при частных показателях в свёртке придётся находить исключи-

тельно методом экспертного опроса, т. е. на основе субъективных оценок экспертов!

В данной статье предлагается новый принципиально иной подход при составлении рейтинга предприятий, основанный на применении методов факторного анализа без использования каких-либо субъективных оценок. А именно, предлагается резко сократить число сравниваемых показателей работы предприятия не за счёт их свёртывания на основе экспертного опроса, а путём их обобщения, т. е. путём перехода от большого числа исходных элементарных признаков к очень малому числу обобщённых латентных (т. е. скрытых) факторов. Иногда удаётся ограничиться только одним обобщённым фактором, но чаще всего — двумя-тремя. В итоге процесс сравнения и ранжирования предприятий по малому числу обобщённых показателей значительно упрощается! При этом почти вся накопленная объективная информация о деятельности предприятия сохраняется. Происходит как бы “сжатие” информации, её “уплотнение” в результате такого обобщения показателей. Другими словами, за счёт “укрупнения” факторов информация о предприятиях становится как бы “более концентрированной”.

Рассмотрим использование факторного анализа на примере метода главных факторов (алгоритм Г. Хотеллинга) [1, с. 372]. Пусть информация о значениях m исходных показателей для n предприятий записана в виде матрицы X размера $m \times n$. Сначала стандартизуем значения элементов матрицы X по формуле:

$$z_{ij} = \frac{(x_{ij} - \bar{x}_j)}{\sigma_j}, \quad (1)$$

где $i = \overline{1, n}$; $j = \overline{1, m}$; \bar{x}_j и σ_j — соответственно среднее значение и стандартное отклонение для j -го столбца матрицы $X(j = \overline{1, m})$.

По данным стандартизованной матрицы Z найдём корреляционную матрицу R (матрицу парных корреляций):

$$R = \frac{1}{n} \times Z^T \times Z, \quad (2)$$

где Z^T — транспонированная матрица размера $m \times n$.

От корреляционной матрицы R перейдём к редуцированной корреляционной матрицы R_h , заменив единицы на главной диагонали матрицы R так называемыми общностями $0 < h_j^2 < 1$, ($j = \overline{1, m}$):

$$\begin{pmatrix} h_1^2 & r_{12} & \dots & r_{1m} \\ r_{21} & h_2^2 & \dots & r_{2m} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ r_{m1} & r_{m2} & \dots & h_m^2 \end{pmatrix} \quad (3)$$

Задание значений общностям — это отдельная проблема факторного анализа. На практике используют несколько эмпирических способов её решения [1, с. 343]. Например, будем брать в качестве значений общностей наибольшие по модулю элементы соответствующих строк (столбцов) матрицы R_h , взятые со знаком плюс.

Метод главных факторов предполагает итеративное решение задачи. На первой итерации метода редуцированную корреляционную матрицу R_h многократно возводим в квадрат, последовательно получая 2-ю, 4-ю, 8-ю степени матрицы R_h , тем самым добиваясь сходимости к первому наибольшему собственному значению матрицы R_h . Затем находим соответствующий λ_1 собственный вектор U_1 матрицы R_h и элементы первого столбца A_1 матрицы A факторного отображения:

$$a_{j1} = \frac{u_{j1} \sqrt{\lambda_1}}{\sqrt{u_{11}^2 + u_{21}^2 + \dots + u_{m1}^2}}, \quad j = \overline{1, m} \quad (4)$$

По найденному вектору A_1 факторных нагрузок находим воспроизведённую редуцированную матрицу R_h^+ :

$$R_h^+ = A_1 \times A_1^T \quad (5)$$

В завершение первой итерации метода получаем остаточную матрицу парных корреляций $(R_h - R_h^+)$. Если при проверке условия окончания алгоритма разность $(R_h - R_h^+)$ оказывается существенной, т. е. хотя бы один элемент остаточной матрицы по модулю превышает заданный порог точности, переходят ко второй итерации метода, и описанные выше операции повторяются,

но уже относительно второго по величине собственного числа λ_2 , вычисляемого по данным остаточной матрицы $(R_h - R_h^+)$, и т. д. Итерации повторяются до тех пор, пока все элементы остаточной матрицы не станут по модулю меньше заданной точности вычислений.

В результате работы алгоритма получаем матрицу A факторного отображения и значения выделенных главных факторов F_1, F_2, \dots, F_l по формуле:

$$F_{ki} = \frac{1}{\lambda_k} \sum_{j=1}^m a_{jk} \times z_{ij}, \quad (6)$$

где $k = \overline{1, l}$; $i = \overline{1, n}$.

Причём, число главных факторов F_k значительно меньше числа исходных элементарных признаков X_j , т. е. $l < m!$

Проиллюстрируем предлагаемый подход на конкретном модельном примере.

Пример. Пусть имеются данные, характеризующие деятельность 40 предприятий одной отрасли по 6-ти производственным показателям:

- X_1 — обеспеченность основными средствами в расчёте на одного среднегодового работника;
- X_2 — рентабельность продукции;
- X_3 — уровень реализуемости товарной продукции;
- X_4 — выработка продукции на одного среднегодового работника;
- X_5 — фондоотдача;
- X_6 — уровень энерговооружённости труда.

Нужно сравнить по имеющимся данным текущее состояние этих 40 предприятий и составить их рейтинг. Т. к. исходных факторов много, то сравнение 40 предприятий и построение их рейтинга осуществить довольно сложно (если не пользоваться субъективными экспертными оценками для свёртывания 6-ти исходных показателей в один сводный). Поэтому попытаемся с помощью метода главных факторов вместо 6-ти исходных элементарных признаков получить значительно меньшее количество обобщённых латентных факторов для сравнения предприятий на основе только объективной информации о них.

Итак, пусть R — корреляционная матрица размерности 6×6 , полученная по формуле:

$$R = \frac{1}{40} Z^T \times Z, \quad (7)$$

где $Z_{40 \times 6}$ — матрица, стандартизованная по отношению к исходной матрице $Z_{40 \times 6}$, содержащей значения 6-ти производственных факторов для 40 предприятий (каждому предприятию соответствует своя матричная строка из 6-ти значений факторов).

В нашем примере имеем:

$$R = \begin{pmatrix} 1 & 0.299 & 0.400 & 0.297 & 0.116 & 0.232 \\ 0.299 & 1 & 0.568 & 0.534 & 0.432 & 0.154 \\ 0.400 & 0.568 & 1 & 0.487 & 0.436 & 0.071 \\ 0.297 & 0.534 & 0.487 & 1 & 0.545 & 0.092 \\ 0.116 & 0.432 & 0.436 & 0.545 & 1 & 0.016 \\ 0.232 & 0.154 & 0.071 & 0.092 & 0.016 & 1 \end{pmatrix} \quad (8)$$

Перейдём от исходной корреляционной матрицы R к редуцированной корреляционной матрице R_h , заменив единицы на главной диагонали общностями $0 < h_j^2 < 1$, $j = \overline{1,6}$. В качестве общностей возьмём, например, максимальный по модулю элемент каждой строки (столбца) матрицы:

$$R_h = \begin{pmatrix} 0.400 & 0.299 & 0.400 & 0.297 & 0.116 & 0.232 \\ 0.299 & 0.568 & 0.568 & 0.534 & 0.432 & 0.154 \\ 0.400 & 0.568 & 0.568 & 0.487 & 0.436 & 0.071 \\ 0.297 & 0.534 & 0.487 & 0.545 & 0.545 & 0.092 \\ 0.116 & 0.432 & 0.436 & 0.545 & 0.545 & 0.016 \\ 0.232 & 0.154 & 0.071 & 0.092 & 0.016 & 0.323 \end{pmatrix} \quad (9)$$

Метод главных факторов предполагает итеративное решение задачи: главные факторы выделяются до тех пор, пока не выполнится некоторое условие окончания алгоритма. В качестве такого условия возьмём малость модулей всех элементов остаточной редуцированной матрицы с точностью $\varepsilon = 0.05$. Данная точность выполнена уже на 3-м шаге метода. В результате были получены первые три наибольшие собственные значения матрицы R_h :

$$\lambda_1 = 2.2591; \lambda_2 = 0.4819; \lambda_3 = 0.1548, \quad (10)$$

а также соответствующие им собственные векторы U_1, U_2, U_3 матрицы R_n и столбцы A_1, A_2, A_3 матрицы A факторного отображения для первых трёх главных факторов F_1, F_2, F_3 :

$$A = \begin{pmatrix} 0.4546 & 0.4408 & -0.0671 \\ 0.7365 & 0.0213 & -0.0061 \\ 0.7305 & 0.0595 & -0.2239 \\ 0.7293 & -0.1273 & 0.1016 \\ 0.6372 & -0.1619 & 0.1238 \\ 0.1719 & 0.3693 & 0.2729 \end{pmatrix} \quad (11)$$

Поскольку $(\lambda_1 + \lambda_2)/3 = (2.2591 + 0.4819)/3 \approx 0.9137$, т. е. главные факторы F_1 и F_2 объясняют суммарную дисперсию исходных элементарных факторов X_j ($j = \overline{1,6}$) на 91.37 %, то можно ограничиться анализом только этих двух факторов, а фактор F_3 не учитывать в силу его сравнительной малой значимости (меньше 9 % суммарной дисперсии). Подберём подходящие названия для главных факторов F_1 и F_2 . В первом столбце матрицы A наибольшие факторные нагрузки: $a_{21} = 0.7365$, $a_{31} = 0.7305$, $a_{41} = 0.7293$, $a_{51} = 0.6372$. Следовательно, на главный фактор F_1 сильнее других влияют исходные факторы X_2, X_3, X_4, X_5 , т. е. рентабельность продукции, уровень её реализуемости, выработка продукции на одного среднегодового работника и фондоотдача. Поэтому главному фактору F_1 дадим название “эффективность производственной и коммерческой деятельности”. Во втором столбце матрицы A наибольшие по модулю факторные нагрузки: $a_{12} = 0.4408$ и $a_{62} = 0.3693$, т. е. наибольшее влияние на главный фактор F_2 оказывают исходные элементарные факторы X_1 и X_6 (обеспеченность основными средствами на одного работника и уровень энерговооружённости труда). Главный фактор F_2 назовём “оснащённостью труда средствами производства”. Значения этих двух выделенных главных факторов F_1 и F_2 для каждого из 40 предприятий можно вычислить по формуле (6) при $l=2$, $n=40$, $m=6$. По значениям (6) только двух обобщённых факторов F_1 и F_2 составить рейтинг предприятий будет значительно проще, чем по значениям z_{ij} ($i = \overline{1,40}$; $j = \overline{1,6}$) шести исходных показателей! В случае анализа только одного главного

фактора F_1 задача ранжирования предприятий становится вообще тривиальной, но при этом теряется около 25 % исходной информации (вместо 9 % при анализе двух главных факторов). Если такая доля объяснённой суммарной дисперсии исходных факторов считается приемлемой, то составление рейтинга предприятий становится совсем простым: задача сводится к упорядочению одномерного массива значений фактора F_1 .

Замечание. Для перехода от исходных элементарных признаков к обобщённым латентным факторам кроме метода главных факторов можно использовать и другие методы факторного анализа (например, метод максимального правдоподобия [1, с. 379]).

Литература

1. Сошникова Л. А., Тамашевич В. Н. и др. Многомерный статистический анализ в экономике. — М.: ЮНИТИ, 1999. — 598 с.
2. Савчук В. П. Финансовый менеджмент предприятий. — К.: Максимум, 2001. — 600 с.
3. Воркут Т. А. Проектний аналіз. — Укр. центр дух. кул., 2000. — 440 с.
4. Мертенс А. Инвестиции. — К.: Киев. инв. агент., 1997. — 416 с.

Резюме

В статті запропоновано новий підхід до побудови рейтингу підприємств однієї галузі, який базується на використанні методів факторного аналізу. Застосування цього підходу проілюстровано на модельному прикладі практичного змісту.

Рецензент доктор економ. наук, професор С. А. Якубовский

УДК

Н. В. Халікян

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ КНИГОВИДАННЯ І КНИГОРОЗПОВСЮДЖЕННЯ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ З ВИКОРИСТАННЯМ WEB-ТЕХНОЛОГІЙ

Під час загальносвітового процесу інформатизації, характерною рисою якого, як відомо, є зростання ролі інформації і трансформації її в найважливіший ресурс економічного і соціального розвитку, порівнянний за значимістю з матерією й енергією, гідне

місце посідає книга — унікальне інформаційне джерело, що виникло 2,5 тисячоріччя тому [1] і зберегло свої високі достоїнства і незамінність донині.

Однак на сьогоднішній день картина не та, котру ми б хотіли бачити:

- сфера видавничої справи поступово звертає свою ресурсну базу, хоча в основній масі її суб'єкти продовжують залишатися “на плаву”;
- продовжується процес “вимивання” готової книжкової продукції і скорочення фінансових можливостей видавництв до адекватного, відновлення її обсягів за рахунок коштів, отриманих від реалізації власної продукції. Це зв'язано зі значним зростанням накладних загальновидавничих витрат і вартості технологічних матеріалів для виготовлення книг;
- з кожним кризовим місяцем галузь дедалі більше і більше має потребу в зовнішніх запозиченнях у вигляді кредитних чи інвестиційних фінансових ресурсів, без яких видавництвам надзвичайно складно буде не тільки наростити обсяги випуску видань, але навіть стабілізувати ситуацію з кількісними показниками по назвах і тиражах;
- без розблокування Нацбанком України і Кабміном механізмів кредитування реальної економіки будь-якої галузі, включаючи і видавничу, неможливо перебороти кризовий поріг і досягти темпів зростання, що існували в докризовому періоді;
- при збереженні нинішніх тенденцій у видавничій сфері без відповідних позитивних проєктів виконавчої влади, орієнтованих на фінансову підтримку видавничої справи, можна очікувати скорочення обсягів виробництва української книги протягом року по назвах на 10-15 % і по тиражах на 20-25 %.

Варто помітити, що найбільше попит спостерігається на підручниках для Вищої школи — на 62 %. Це викликано тим, що вузи практично не могли закупити цього року літературу для поповнення фонду вузівських бібліотек [2]. Можна точно сказати, що найбільше відчули на собі наслідки фінансово-економічної кризи видавництва, що спеціалізуються на виданні наукової і навчально-методичної літератури для Вищої школи.

Аналіз стану сегмента книжкового ринку, саме навчальної і наукової літератури для Вищої школи, і пошук шляхів розвитку даного сегмента.

За даними Книжкової Палати України [3], за роки незалежності (1991-2008 рр.) кількість найменувань книг збільшилася з 5855 до 24040. Але при цьому скоротився тираж з 136416 тис. до 58158 тис. екземплярів. Отже, скоротилася кількість книг на душу населення з 2,62 книги на людину до 1,25.

З аналізу останніх 5 років видно, що кількість книг на душу населення повільно, але зростає. Однак цей показник зростає, на жаль, не стільки за рахунок збільшення тиражу, скільки за рахунок скорочення чисельності населення країни [4]. Для прикладу: у Росії і Польщі видається 4 книги на душу населення, у Європі — від 6 до 8, в Америці та Японії — 12 [5].

За даними Державного комітету з телебачення і радіомовлення, в Україні на 100 тис. населення припадає 1 книгарня, тоді як у країнах Європи нормою вважається 1 книгарня на 10 тис. населення. Відповідно до результатів дослідження компанії Gf Ukraine, проведеного для міжнародного фонду “Відродження” у 2008 р. [6], 46 % українців заявили, що не мають потреби в книгах узагалі. На думку експертів, проблема полягає не у втраті інтересу до читання, а в елементарній відсутності доступу і вибору необхідних книжкових видань, також фінансової можливості придбання, бо книгарні, як правило, роблять торгіву націнку 50-70 %.

Таким чином, виходячи з чисельності населення країни, одержуємо, що понад 21 млн людей не мають можливості зручно користатися книгами. Але ж освіта і професійна підготовка сьогодні є фундаментом розвитку і прогресу суспільства завтра.

За даними аналізу [7], рівень забезпеченості навчальною літературою вузів України складає: за кількістю найменувань — 5,8 %, за тиражем — 9,3 %. За ці 3 роки помітні невеликі зміни стосовно літератури для Вищої школи.

Кількість найменувань збільшилася на 1040 (22 %), а от тираж скоротився на 511,3 тис. (17 %) екземплярів, але варто врахувати, що на 345,8 тис. збільшилося число студентів [4]. З табл. 1 видно, що спостерігається стійка тенденція до зменшення тиражів навчальної літератури. Звідси напрашується висновок, що при даній тенденції відбувається об'єктивне подорожчання вартості одного екземпляра. Отже, доступність книги через фінансові труднощі зменшується.

Таблиця 1
Динаміка літератури, що випускається, в Україні (1991-2008 рр.)

Рік	Уся література		Література для вузів		Частка літератури для вузів від усіх видань, %		Випущена навчальна література на 1 студента	
	Кількість найменувань	Тираж, тис. екз.	Кількість найменувань	Тираж, тис. екз.	Кількість найменувань	Тираж, екз.	Кількість найменувань	Тираж, екз.
1991	5855	136415,9	689	3115,4	12	2	0,8	3,5
1992	4410	128470,7	755	1918,6	17	1	0,9	2,2
1993	5002	87567,0	906	2620,0	18	3	1,1	3,1
1994	4752	52161,0	868	1980,0	18	4	1,0	2,4
1995	6109	68156,0	852	2175,0	14	3	1,0	2,4
1996	6074	51777,1	838	2335,4	14	5	0,9	2,5
1997	7004	55841,3	787	1691,7	11	3	0,8	1,7
1998	7065	44150,0	922	1616,6	13	4	0,8	1,5
1999	6282	21985,6	941	1340,1	15	6	0,8	1,1
2000	7749	43562,9	1296	2255,4	17	5	1,0	1,8
2001	10614	50324,5	1689	2197,9	16	4	1,2	1,6
2002	12444	47862,9	2126	2781,0	17	6	1,4	1,8
2003	13805	39462,9	2339	2972,3	17	8	1,4	1,8
2004	14790	52804,7	3301	3391,7	22	6	1,8	1,8
2005	15720	54059,8	3684	3521,8	23	7	1,8	1,7
2006	15867	54209,6	3780	3397,2	24	6	1,7	1,5
2007	17987	56111,7	3745	2309,3	21	4	1,6	1,0
2008	24040	58158,1	4724	3010,5	20	5	2,0	1,3

Як видно з рис. 1 і 2, частка сегмента навчальної літератури занадто мала. Без термінової активної підтримки держави і МОН України є великий ризик, що даний сегмент (навчальної і наукової літератури для Вищої школи) зникне.

На основі наявних досліджень [7] потреба в книгах для забезпечення студентів навчальною і науковою літературою складає 15-17 найменувань у розрахунку на одного студента. А даної кількості літератури попросту немає через скорочення обсягів навчального книговидавництва. Дані показники дають можливість наочно побачити глибину кризи книговидавництва і книгорозповсюдження.

Для вирішення усіх вищезазначених проблем керівництво видавництва “АО БАХВА” разом з видавництвом “Наука і техніка” при технічній підтримці Одеського національного політехнічного університету прийняли пропозицію про розробку проекту із створення постійно діючого інформаційно-виставочного цент-

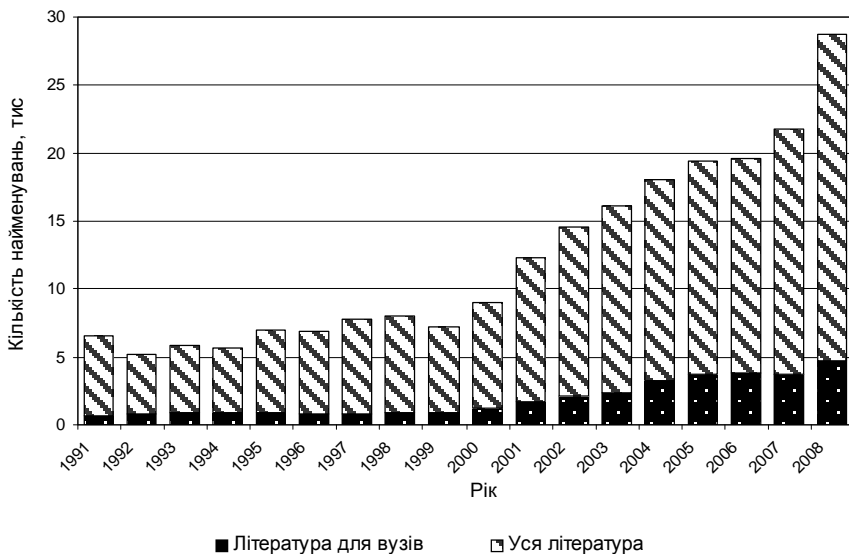

Рис. 1. Частка літератури для вузів у загальному обсязі

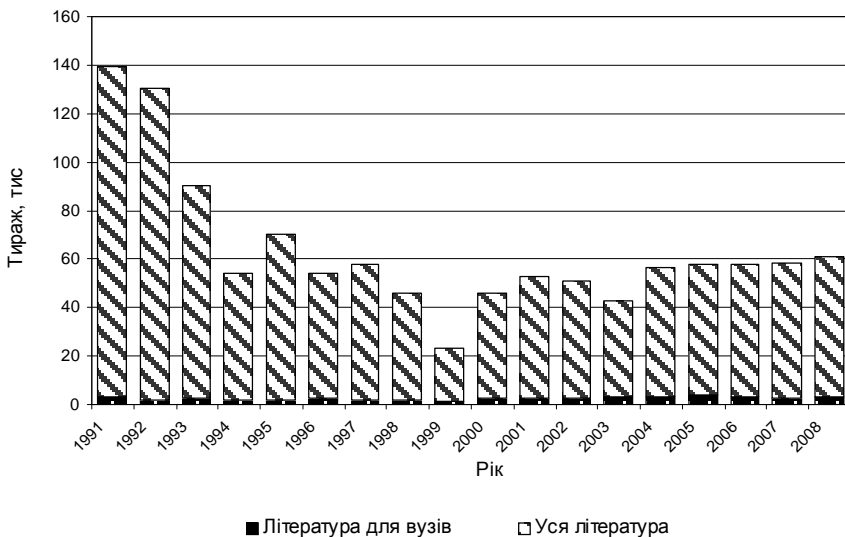

Рис. 2. Частка літератури для вузів у загальному обсязі

ру (ІВЦ) і Інтернет-порталу, які спеціалізуються на навчальній і науковій літературі для Вищої школи, що акумулює асортимент всіх українських, а в майбутньому і зарубіжних видавництв.

Таке об'єднання в одній структурі, що хазяює, автоматично ліквідує всі недоліки традиційної книжкової торгівлі й інтернет-магазинів, а саме: дефіцит асортименту, великої торгової націнки, що робить книги фінансово недоступними, і звичайно ж закритий доступ до твердого носія.

Завдання ІВЦ — надати всім юридичним і фізичним особам актуальну інформацію про книжковий ринок країни і перспективні видання, а саме: книги в наявності, книги в друк, книги, що плануються до видання, і аналітичні дані за галуззю. Реалізація книг здійснюватиметься тільки по єдиних видавничих цінах, що діє по всій Україні.

В умовах ринкової конкуренції в книжковому бізнесі дедалі велику роль починають відігравати інформаційні технології. І розвиток книговидання не можливий без використання сучасних технологій. Одним із найзручніших інформаційних інструментів буде книжковий Інтернет-портал VUZKNIGA.ua (vuzkniga.com.ua). На сайті буде подана інформація про книгу в такому вигляді: автор, назва, мова, кількість сторінок, видавництво, формат, обсяг в а. а., ISBN, класифікатор, ціна, обкладинка, докладна аотація, зміст і до 15 % тексту для можливості ознайомитися з якістю викладу матеріалу.

Великою перевагою цього проекту є можливість ознайомитися з твердим носієм інформації в постійно діючому залі Інформаційно-виставочного центру.

По наявних даних, необхідна термінова активна підтримка держави й особливо МОН України.

Упровадження проекту із створення постійно діючої виставки виданих книг у сполученні з Інтернет-порталом сприятиме розвитку і виживанню книговидання і книгорозповсюдження в умовах фінансово-економічної кризи; пошуку і вибору необхідних книг; фінансовій доступності, бо реалізація здійснюватиметься тільки по єдиних видавничих цінах, що діє по всій Україні, ліквідуючи тим самим спекулятивні націнки на книги, що існують у діючій книготорговельній системі. Зведення всіх даних у єдину базу сприятиме поліпшенню маркетингових досліджень, що необхідно для розвитку книговидання в Україні.

Реалізація даного проекту буде поштовхом для розвитку інноваційних технологій серед суб'єктів видавничої справи.

Література

1. Самая древняя книга в мире выставлена в музее Софии // www.newsru.com.
2. Афонін О. В. Динаміка змін у видавничій сфері України в умовах кризи у I півріччі 2009 року // www.uabooks.info.
3. Випуск в Україні навчальних та методичних видань, у тому числі видань для вищих навчальних закладів за період 1991-2008 рр. / Книжкова палата України ім. Івана Федорова.
4. Чисельність населення (1990-2009 рр.); Вищі навчальні заклади (1990-2009 рр.) / Державний комітет статистики України // www.ukrstat.gov.ua.
5. Исследования книжного рынка Украины / РБК — Украина // <http://marketing.rbc.ua>.
6. Дослідження книжкового ринку України (2006-2008 рр.): Проект / Міжнародний фонд “Відродження”; Fund for Central and East European Book Projects, (Amsterdam) // www.irf.kiev.ua, www.gfk.ua.
7. Волкова Н. І., Халікян Н. В. Динаміка і тенденції випуску навчальної та наукової літератури для вищої школи в умовах сформованої ринкової економіки України // Вісник Книжкової Палати. — 2006. — № 12. — С. 16-19.

Резюме

Рассматриваются инновационные технологии книгопечатания и распространения книжной продукции в условиях экономического кризиса с использованием web-технологии.

Рецензент канд. економ. наук, доцент А. В. Симонов

УДК 633.223

Ю. І. Силарина

ХАРЧОВА ТА БІОЛОГІЧНА ЦІННІСТЬ ШАМΠΑНСЬКИХ ВИН

Шампанським вважається ігристе вино, насичене вуглекислим газом за рахунок вторинного бродіння (шампанізації) у герметично закритій посудині.

На якість шампанських вин впливають багато чинників, найголовніші з яких є сировина, технологія виробництва, умови зберігання та транспортування продукції. Ігристе вино виготовляють двома способами: пляшковим (класичним) і акратофорним (резервуарним). При пляшковому методі виробництва у скляні пляшки розливають тиражну суміш, закорковують тиражною пробкою й закріплюють тиражною скобою.

Шампанське витримують у горизонтальному положенні за постійної температури й вологості протягом трьох років. Цей спосіб отримання ігристого вина вперше застосували у Франції, у провінції Шампань. Виноград є основною сировиною для виробництва шампанських вин. Якість винограду і виготовлених з нього виноматеріалів залежить від великого числа факторів: сорту, клімату, ґрунтів, строків і прийомів збирання, обробки виноматеріалів.

До сортів винограду для шампанських вин пред'являють наступні вимоги: у період дозрівання вони повинні повільно накопичувати цукор і втрачати кислоти, мати несильний сортовий аромат. Збір винограду проводять при цукристості 17-20 % і титруємій кислотності 8-11 г/л, однак оптимальними треба вважати більш вузькі межі: 17-19 % цукру і 8-10 г/л кислот, у яких одержуються виноматеріали більш високої якості [1, 2].

Для виробництва виноматеріалів використовують наступні сорти винограду: Піно чорний, Шардоне, Піно білий, Піно сірий, Рислінг, Аліготе, Трамінер, Сильванер, Совіньйон, Каберне-Совіньйон, Кокур, Серемський зелений, Леанка, Піно Менье [2, 3]. Склад виноматеріалів відрізняється різноманітністю. У них присутні азотисті речовини, ферменти, фенольні, ароматоутворюючі і інші сполуки.

Ферменти, функціонуючі у виноматеріалах, відносяться до двох класів: оксидоредуктази і гідролази. Найдені у винах малат-, глютамат-, аланін, сукцилат- і лактатдегідрогенази приймають участь у транспортуванні водню і відновленні компонентів букету і смаку. Гідроліз білкових речовин каталізується у вині протеїназою і пептидазою. Протеїназна активність переважає над пептидазою. Висока активність у виноматеріалах і шампанських винах в-фруктофуранозидази, яка окрім прискорення інверсії цукрози синтезує у шампанських винах в-етилфруктозид.

Азотисті речовини представлені білками, пептидами, амінокислотами, меланоїдинами, пуриновими і піримідиновими основами, аміаком і іншими сполуками. Леофілізовані нативні білки вина

— хлоп'євидна речовина білого кольору, що містить декілька фракцій різної молекулярної маси. У білках переважають аланін, треонін, глютамінова і аспарагінова кислоти. Пептиди вина складаються з аспарагінової і глютамінової кислот, треоніна, аланіна, лейцина і ізолейцина, лізіна, арагініна, гістидина і цистеїна. На долю пептидів у виноматеріалах приходиться від 12 до 60 % загального вмісту азотистих речовин.

Фенольні сполуки приймають участь у окисно-відновних процесах, реакціях полімерізації і поліконденсації, взаємодіють з азотистими і іншими речовинами вина. Фенольні сполуки впливають на смак, колір, букет і прозорість вина. У винограді і вині містяться мономерні і полімерні поліфеноли. З мономерних виділяють похідні бензойної кислоти, коричної кислоти і флавоноїди. У найбільшій кількості у вині містяться фавоноїди, які містять катехіни, лейкоантоціани, флавоноли, флаволи. Вміст у винограді і вині окремих груп поліфенолів приведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Вміст окремих груп поліфенолів у білому винограді і вині

Групи поліфенолів	Вміст фенольних сполук, мг/л	
	у винограді	у вині
Катехіни	500-2000	До 300
Лейкоантоціани	20-100	До 100
Флавоноли	10-40	5-10
Флаволи	1-10	1-5
Таніни і полімери флавоноїдів	50-300	100-1500

Кожна з груп фенольних сполук містить декілька індивідуальних речовин різної будови. Катехіни — найбільш відновлені сполуки з флавоноїдів. Вони легко окислюються і полімеризуються. Лейкоантоціани також окислюються і полімеризуються [4].

Фенольні сполуки грають важливу роль у процесах, які проходять при одержанні і обробці виноматеріалів шампанських вин і шампанізації. Вони здійснюють великий вплив на метаболізм дріжджів. У шампанських виноматеріалах містяться фосфорні сполуки, головного чином розчинні у трихлороцтовій кислоті. Основна маса їх представлена ортофосфорними сполуками, кількісно менш лабільних і стабільних сполук фосфору і поліфосфатів. У процесі шампанізації і витримки змінюється співвідношення окремих форм фосфорних сполук. Вміст органі-

чних форм фосфорних сполук може у визначеній мірі служити характеристикою строку витримки шампанського [5].

Склад речовин, що обумовлюють смак і букет виноматеріалів і шампанського, дуже складний. Серед легколетючих сполук найбільшу питому вагу (20-500 мг/л) приходиться на етилол-лактат, метил-3бутанол-1, метил-2бутанол-1, пропанол-1, метанол. У фракціях речовин з високою температурою кипіння переважає фенолетиловий спирт, етилові ефіри капронової, каприлової, лауринової і пальмітинової кислот, жирні кислоти.

У складі газів (парів шампанського), які безпосередньо приймають участь у формуванні букету, знайдено біля 30 сполук, з яких основними є етанол, метанол, етилацетат, ізоаміловий і ізобутиловий спирти, ацетальдегід, ізоамілацетат. У композиційному складі летючих речовин виноматеріалів і їх парів є суттєві різниці. Хромато-мас-спектрометричне дослідження букетистих речовин дозволило встановити, що для шампанських вин характерний підвищений вміст складних ефірів і вуглеводів [5].

Аромат вина визначається не однією специфічною речовиною, а визначеною композицією великого числа пахучих речовин, у тому числі етилацетата, етилкапроната, ізобутанола, ізоамілового спирту, ацетальдегіду і деяких інших речовин, які містяться у всіх зразках вин і таким чином складають основу винного запаху, на фоні якого окремі групи летючих речовин утворюють характерний аромат даного типу вина [4].

У шампанських винах вуглекислота знаходиться у трьох станах: газоподібному, розчиненому і хімічно зв'язаному у вигляді нестійких ефірів вугільної та піровугільної кислот, які утворюють у процесі вторинного бродіння.

За останні роки добре вивчено вміст у винах вітамінів, джерелами яких є не тільки виноград, але і дріжджі, особливо дріжджова біомаса, у контакт з якою тривалий час знаходяться деякі вина (особливо витримані шампанські вина). Вітаміни В1, В2, В6, В12, РР і пантотенова кислота містяться у винах у помітних кількостях. Вітаміну С у виноградних винах практично не міститься, оскільки він руйнується під час процесів виготовлення вина.

Про вміст вітамінів у винах шампанських можна судити за даними представленими в таблиці 2.

Шампанське вино — це висококалорійний продукт: в одному літрі сухого шампанського міститься 600-980 кілокалорій. За-

Таблиця 2

Вміст вітамінів у винограді та шампанських виноградних винах

Назва вітаміну	Одиниця вимірювання	Вміст вітаміну	
		у виноградному соці	у вині
Тіамін	ммг/л	110-450	2,85
Рибофлавін	ммг/л	3-60	8-133
Пантотенова кислота	мг/л	0,5-1,2	0,55-1,2
Пиридоксин	мг/л	0,16-0,5	0,12-1,67
Нікотинамід	мг/л	0,86-2,6	0,44-1,13
Біотин	ммг/л	1,5-4,2	1,0-3,6
Міо-інозит	мг/л	380-710	220-730
Кабаламін	ммг/л	0,01-0,1	0-0,16
п-Амінобензойна кислота	ммг/л	15-19	15-133
Холін	мг/л	19-39	19-27
Вітамін С	мг/л	15-150	1-10
Вітамін Р	мг/л	10-1000	10-300
Каротин	ммг/л	100-700	1-10

лежно від вмісту цукрів й етилового спирту калорійність може досягати 1500 кілокалорій.

Шампанські вина містять значну кількість диоксиду вуглецю, який регулює дихання й кровообіг, розширює судини мозку, поліпшує шлункову секрецію тощо. З лікувальною метою використовують шампанські вина при запаленні легень.

Література

1. Вечер А. С., Юрченко Л. А. Сидры и яблочные игристые вина. — М.: Пищевая промышленность, 1999. — 136 с.
2. Валушко Г. Г. Виноградные вина. М.: Пищевая промышленность, 2006. -385 с.
3. Бурьян Н. И., Тюрина Л. В. Микробиология виноделия. — М.: Пищевая промышленность, 2002. — 272 с.
4. Химический состав пищевых продуктов // Справочные таблицы содержания основных пищевых веществ и энергетической ценности продуктов / Под ред. А. А. Покровского. — М., 2005.
5. Леонов П. П., Фертман Г. И. Ароматизированные вина. — М.: Пищевая промышленность, 1999 — 264 с.

Резюме

В статье рассматриваются факторы, которые влияют на потребительские свойства шампанских вин, среди которых первые

позиции влияния занимает сырьё, технология производства, а также хранение и транспортировка готовой продукции. Показано, что существует два основных способа производства шампанских вин: бутылочный и резервуарный, дан подробный анализ влияния всех компонентов виноматериалов на процесс производства на всех его стадиях.

Рецензент доктор техн. наук, профессор В. Г. Задорожний

УДК 338.439.5:664.1(477)

С. В. Радудик

ДОСЛІДЖЕННЯ РИНКУ ЦУКРУ В УКРАЇНІ

На сьогодні ринок цукру України представлений як вітчизняним так і зарубіжним асортиментом. В нинішніх умовах споживач стоїть перед вибором, яку продукцію придбати якісну чи дешеву. Зараз більшість споживачів віддають свій вибір якісним характеристикам товару. Якість продукції є основним фактором забезпечення конкурентоспроможності підприємства і умовою його виживання. Переможуть ті підприємства-виробники, які мають найсучасніші технології, найвищу якість продукції, найнижчі ціни і запропонують споживачеві ті умови, які задовольняють його потреби.

Як ми бачимо сьогодні на ринку України з'являється багато різноманітної продукції з різними показниками споживчих властивостей, але далеко не всі вони задовольняють сучасні потреби споживача. І тут основним чинником виступають, поряд з кількісними, якісні вимоги до продукції. Випускаючи продукцію з підвищеними показниками споживчих властивостей, виробництво задовольняє в більшій мірі відповідні потреби і цим стимулює інтерес до виготовлення якісно нової продукції. Споживчі властивості продукції — це група властивостей продукції, які проявляються в процесі споживання та пов'язані з можливістю задоволення продукцією певних суспільних чи особистих потреб відповідно до призначення [1].

Пропозиція цукрових буряків у 2006/2007 році проти 2001/2002 р. зменшилась на 10,5 % і становитиме 13,9 млн. т. Пропозиція цукру із цукрових буряків у 2006/2007 році становить 1640 тис. т, що на 14,7 % менше проти 2001/2002 р. Обсяги переробки тростинного сирцю зростуть на 3,3 %. У

2006 році загальна пропозиція цукру зменшиться на 7,2 %. Прогнозується скорочення обсягів загального використання цукру у 2006 році на 1,1 %. Перехідні запаси цукру на початок року зросли в 11,9 рази. На кінець року прогнозується їх зменшення в 7,7 рази. Імпорт цукру очікується в межах 1 тис. т. Збережеться низька активність експорту цукру. Його обсяги очікуються на рівні 100 тис. т. Середній рівень ціни на цукор на ринках у I кварталі 2005 р. знаходився в межах 3-3,5 грн./кг.

Пропозиція цукру із цукрових буряків у 2009 році очікується на рівні 1640 тис. т, що на 14,7 % менше проти 2002/2004 р. Обсяги переробки тростинного сирцю зростуть на 3,3 %.

Таблиця 1

Баланс попиту і пропозиції цукру в Україні

Показники	Роки		
	2002/2003	2004/2005	2006/2007
	В тис. тон.		
Запаси на початок року	17	13	155
Виробництво	2128	2136	1860
З цукрових буряків	2032	1923	1640
З тростинного сирцю	96	213	220
Імпорт	3	24	1
Загальна пропозиція	2148	2173	2016
Загальне використання:	2135	2018	1996
На продовольче споживання	1566	1553	1541
Переробка на нехарчові цілі	335	335	335
Експорт	214	110	100
Втрати	20	20	20
Запаси на кінець маркетингового року	13	155	20

У 2007 році загальна пропозиція цукру зменшиться на 7,2 %. Внутрішній ринок цукру формують цукрові заводи, сільськогосподарські виробники та посередники в особі комерційних структур, які отримали цукор в результаті бартерних операцій.

Імпорт цукру у 2007р. знизиться порівняно з попереднім роком на 23 тис. т. Обсяг імпорту цукру у 2007 р. прогнозується знизити до 1 тис. т. [4].

Щодо попиту на цукор, то цукор користується значним постійним жвавим попитом на внутрішньому ринку та низькою активністю попиту на нього на зовнішньому ринку. Продовольче споживання цукру та використання його для переробки на нехарчові цілі формують попит на внутрішньому ринку.

Стосовно продовольчого споживання. Збережеться тенденція скорочення обсягів продовольчого споживання цукру. Воно зумовлене як зменшенням чисельності населення в Україні так і зниженням рівня споживання цукру у розрахунку на душу населення. У 2009 р. його абсолютна величина очікується на рівні 31 кг за рік (на рівні попереднього року) проти 38,3 кг науково обґрунтованих нормою споживання. Зниження рівня споживання цукру зумовлене ростом цін на нього і низькою купівельною спроможністю населення.

Очікується, що у 2009 р. на нехарчові цілі буде перероблено 335 тис. т цукру (на рівні попереднього року). В основному цукор на нехарчові цілі застосовується при виробництві вин, ліків, горілки тощо. Обсяги цукру, що використовуються в медицині (виробництво таблеток, мікстур, мазей, розтирань тощо) та при виробництві вибухових речовин, незначні. Збережеться низька активність експорту українського цукру. Його обсяги очікуються на рівні 100 тис. т. Основними імпортерами українського цукру залишаються країни колишнього СРСР [2].

У 2009 році абсолютна величина втрат цукру прогнозується на рівні попереднього року і становитиме 20 тис. т. Втрати цукру зумовлені як втратами цукрових буряків при прийманні і транспортуванні, так і втратами цукру у виробництві, високим вмістом цукру в мелясі. Скорочення загального попиту на цукор у 2009 році порівняно з 2002/2003 р. зменшиться на 1,1 %, це зумовлено зменшенням обсягів його експорту та використання на внутрішньому ринку [3].

Перехідні запаси цукру на початок 2009р. року зросли в 11,9 рази. На кінець маркетингового року прогнозується їх зменшення в 7,7 раз. Їх питома вага в загальних обсягах використання прогнозується на рівні 0,01 % загального обсягу використання.

За період з 2002 по 2007 р. обсяг проданих буряків зменшився в 11,3 рази (табл. 2).

Ціна реалізації цукрових буряків коливається як по роках, так і в розрізі маркетингових каналів. У 2008 р. найвища ціна реалізації цукрових буряків склалася при реалізації їх цукровим заводам — 84,8 грн./т, найнижча — при реалізації населенню у рахунок оплати праці — 71,5 грн./т. За досліджуваний період найвищі темпи росту ціни реалізації цукрових буряків (125 %) були

при реалізації їх на ринку та населенню в рахунок оплати праці (ціна реалізації цукрових буряків цукровим заводам збільшилася на 21 %, за бартерними угодами — на 10 %. У порівнянні з попереднім роком темпи росту ціни на цукрові буряки цукровим заводам і на ринку склали 121 %, за бартерними угодами — 120 %, населенню в рахунок оплати праці — 119 %.

Таблиця 2

Обсяги продажу цукрових буряків та питома вага каналів реалізації

Роки	Продано	Питома вага каналів реалізації, %				Крім того,
	Всього, тис. тон	Цукровим заводам, заготівельним пунктам	На ринку	Населенню в рахунок оплати праці	За бартерними угодами	Передано на переробку на давальницьких умовах, тис. тон
2004	9371,3	96,8	0,9	0,3	2	6826,2
2006	1315	63,8	9,9	3,6	22,7	12354
2008	827,7	25,3	22	12	40,7	10973

За січень-жовтень 2008 року цукровими заводами України було виготовлено 1532 тис. тон цукру-піску, що на 73,9 тис. тон або на 5,1 % більше, ніж за відповідний період минулого року. Із загальної кількості цукру 1336 тис. тон виготовлено з цукрових буряків, це на 14,3 тис. тонн (на 1,1 %) менше торішнього. З 19 областей-виробників в 10 перевищено обсяги минулого року, найбільше — в Хмельницькій, Львівській (на 63-68 %), Волинській, Рівненській, Тернопільській (на 30-50 %), Чернігівській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Харківській (на 7-17 %). Поряд з цим зменшили обсяги виробництва підприємства Одеської, Кіровоградської, Миколаївської областей на 41-49 %, Київської, Черкаської, Дніпропетровської, Вінницької — на 15-22 % [1].

З імпоротної сировини (цукрової тростини) виготовлено 196 тис. тонн, що складає 12,8 % загального виробництва цукру-піску в Україні. Переробкою імпоротної сировини займались окремі підприємства Київської, Миколаївської, Одеської, Рівненської і Черкаської областей. У 2008 році переробка цукрових буряків нового врожаю почалася пізніше ніж торік. На 20 вересня 2008 р. працювало 57 цукрових заводів (у попередньому — 70). За даними концерну “Укрцукор” на 25 листопада 2008р. 159 заводів вже закінчили переробку цукрового буряку, у минулому році

— 135. Через відсутність мазуту призупинено виробництво цукру на 3 заводах Київської, Кіровоградської областей. Станом на 8 листопада 2008р в сільськогосподарських підприємствах накопано 12,4 млн. тонн коренів, що на 2,2 млн. тонн (15 %) менше попереднього року. Площі посіву цукрової сировини скоротились на 17,6 тис. га (2 %)

На цукрові заводи станом на 25 жовтня 2008 продано 92,7 тис. тонн цукрових буряків, що у 6 разів менше торішнього. За відсутності квот продажу та грошових коштів у переробних підприємств основна частка солодких коренів надходила на давальницьких засадах. Так, за жовтень 2008 року 71 % цукру виготовлено з давальницької сировини. Загалом на переробні підприємства надійшло 11,8 млн. тонн цукрових буряків, або на 20 % більше, ніж за такий же період минулого року.

В цьому сезоні якість солодких коренів гірша ніж торік, їх цукристість становить 16,34 % проти 16,48 % у 2003 році, відповідно, вихід цукру — 12,35 % проти 12,72 %. За розрахунками концерну “Укрцукор” за 2008 рік одержали 1,63 млн. тонн цукру-піску з цукрових буряків. У роздрібній торгівлі продано 109,5 тис. тонн цукру, що складає 99,8 % від рівня минулого року. За січень-жовтень 2008 року до відповідного періоду минулого року ціна на цукор зросла на 28,8 %. [4].

За даними, підготовленими на основі вантажних митних декларацій, за 9 місяців 2008р Україна експортувала 66,9 тис. тонн цукру на суму 21,5 млн. дол. США у 12 країн світу (за 9 місяців 2004 року відповідно 39,9 тис. тонн, 15,5 млн. дол., 29 країн світу). Найбільший торгівельний партнер — Російська Федерація, в яку експортовано 44,3 тис. тонн цукру на суму 13,2 млн. доларів (за 9 місяців 2004 року відповідно 11,8 тис. тонн, 4,4 млн. дол.). Найкрупніші поставки цукру здійснювались також в Туркменістан та Азербайджан.

За звітний період цукор надійшов із 25 країн світу в розмірі 292,3 тис. тонн на суму 60 млн. дол. (за цей же період минулого року відповідно 138,7 тис. тонн, 37,9 млн. дол., 20 країн світу). Найбільші торгівельні партнери — Бразилія, Куба, Сальвадор та Гватемала [5].

Отже, проаналізувавши вищевикладений матеріал, можна зробити висновки, що стан ринку цукру в Україні знаходиться не на тому рівні, на якому б хотілося. Вітчизняному виробнику

тяжко боротися з імпортерами цукру, адже ціна імпортованого цукру на порядок нижче за ціну нашого виробника. Відзначимо також тенденцію скорочення обсягів, як внутрішнього споживання цукру, так і зниження активності попиту на зовнішньому рівні. Нажаль, зі скороченням загального обсягу виробництва цукру знижується також і обсяг експорту, а обсяги імпорту залишаються все ще порівняно великими. На нашу думку всі ці проблеми зумовлені нестабільним економічним становищем та застарілою матеріально-технологічною базою, малими обсягами інвестування в цукрову галузь. І це не зважаючи на те, що Україна має всі передумови для того, щоб стати одним із лідерів виробництва цукру: багаті земельні ресурси, висококваліфіковані кадри, технологічну базу. Що стосується ринку цукру, то Україні слід створити такі умови, щоб інвестор був зацікавлений в довгострокових інвестиціях.

Література

1. Білаш В. П. / Інститут аграрної економіки УААН; В ринковому огляді використано статистичний матеріал Міністерства АПК України, Державного комітету по статистиці України, Національної асоціації цукровиків України.
2. Крамон-Таубадель фон Ш. Ринок цукру в Україні. Фондовый рынок. — 2006. — № 17. — С. 28.
3. Імас Є. В. Ринок цукру в економічній системі України // Економіка АПК. — 2005. — № 4. — С. 102.
4. Статистичний щорічник України за 2007 рік. — К.: Статвидав, 2008. — С. 147.
5. www.techinservice.kiev.ua.

Резюме

В статье рассчитывается баланс спроса и предложения на сахар в Украине. Определяется причина сокращения общего спроса на сахар в 2009 году по-сравнению с 2002/2003. Изучаются объемы продажи сахарной свеклы. Из импортного сырья изготовлено 196 тыс. тонн, что составляет 12,8 % общего производства сахара-песка в Украине. За отчетный период сахар пришел из 25 стран света в размере 292,3 тыс. тонн на сумму 60 млн. дол. Наибольшие торговые партнеры — Бразилия, Куба, Сальвадор и Гватемала.

Рецензент доктор техн. наук, профессор В. Г. Задорожный

**СТРАТЕГІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ
ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОГО КОМПЛЕКСУ
НА ПРИКЛАДІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Регіональні програми розвитку туризму прямо вказують на те, що у сучасних умовах формування та розвитку регіонального ринку рекреаційних послуг особливо актуальним буде питання оптимальних взаємовідносин державних органів управління в регіоні та підприємницьких структур туристично-рекреаційної сфери. Але незважаючи на це, все ж таки існує ціла низка негативних факторів, які стосуються розвитку туристично-рекреаційного комплексу.

Варто відмітити, що Одеська область, володіючи унікальними рекреаційними ресурсами, займає з 3-го по 8-ме місце в рейтингу за основними показниками туристичної діяльності серед 27 підрозділів українського туристичного ринку. Однак, питома вага Одеської області наближена до середньостатистичної (3,7 %), що вказує на суттєві недоліки у роботі місцевих туроператорів і турагентів, а також на існуючий потенціал у розвитку туристичної сфери [1].

Питаннями формування регіональної стратегії розвитку туристично-рекреаційного комплексу в регіонах, зокрема Одеської області, займалися такі провідні вчені як Г. М. Алейнікова, Н. І. Коніщева, В. Ф. Семенов, В. Ф. Кифяк, В.І. Мацола, В. К. Федорченко, В. І. Цибух, С. К. Харічков [5, с. 58].

Сьогодні в Україні правові, економічні та організаційні заходи реалізації державної регіональної політики визначає Закон України “Про стимулювання розвитку регіонів”. Відповідно до статті 3 цього Закону Кабінет Міністрів України своєю Постановою затвердив Державну стратегію регіонального розвитку на період до 2015 року, в якій для всіх областей Причорномор’я одним із пріоритетних напрямів визначено “розвиток курортно-рекреаційної сфери” та “розвиток туристично-рекреаційного комплексу”, що є одним із заходів досягнення стратегічного завдання підвищення конкурентоспроможності областей та зміцнення їх ресурсного потенціалу [3, 4],

Останні дослідження, проведені українськими і зарубіжними вченими та їх публікації щодо розвитку туристично-рекреацій-

ного потенціалу туристичних регіонів, підтверджують те, що Україна знаходиться напередодні суттєвих змін у державній регіональній політиці в галузі туризму, які визначатимуться як рівнем усвідомлення суспільством та владою сутності економічних процесів, що відбуваються в регіонах за останні роки, так і обранням моделі, за якою відбуватиметься подальший регіональний розвиток [5, с. 58].

Але, незважаючи на існування багатьох теоретичних наробок щодо вирішення питань інтенсивного та ефективного розвитку сфери рекреації та туризму як с точки зору регіонального, так і с точки зору галузевого підходів, на практиці маємо туристично-рекреаційний комплекс, який перебуває у занепаді. Сьогодні в Україні досі невіршеним залишається цілий спектр питань щодо сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери.

Проаналізуємо наявний природно-ресурсний потенціал сфери рекреації та туризму в Одеській області. Різноманітність об'єктів культурної спадщини Одещини створює усі передумови для розвитку історично-культурного туризму як засобу популяризації її історії і культури та джерела надходжень інвестицій у соціально-економічний розвиток області. Перспективним напрямком розвитку в її північних та центральних районах є розвиток сільського туризму з використанням природних лісових угідь Кодимського та Саранського районів, лісгосподарських підприємств Роздільнянського, Тарутинського, Ізмаїльського, Фрунзівського районів. Він буде розглядатися як вид підприємницької діяльності, що забезпечуватиме сільській родині певну частину прибутків, підвищення зайнятості сільського населення, наповнення доходної частини місцевих бюджетів, як стимул для поліпшення благоустрою сільської місцевості, важливий еколого-етичний показник [3].

Розвиток сільського зеленого туризму спонукає до покращення благоустрою сільських садиб, вулиць, в цілому сіл; стимулює розвиток соціальної інфраструктури. Для ефективного розвитку сільського туризму в Україні необхідно вирішити наступні завдання:

- розробки нормативно-правової бази цього виду діяльності з урахуванням позитивного досвіду сусідніх європейських держав;
- формування організаційно-господарського механізму його функціонування та державної підтримки;

- організації на державному рівні системи пільгового кредитування сільських господарів, що займаються прийомом та обслуговуванням відпочивальників на селі;
- організаційного забезпечення малого підприємництва;
- інформаційного, консультативного і кадрового забезпечення;
- створення мережі інформаційно-аналітичних центрів підприємництва [2].

Важливим і загальнодоступним рекреаційним ресурсом Одеського регіону виступає Чорне море. Довжина морських пляжів дорівнює 175 км. Їх ширина досягає 50 метрів, а в деяких зонах і значно більше. Лікування морем — таласотерапія — отримало широке розповсюдження у світі. Морські купання застосовуються як потужний лікувально-профілактичний засіб при шкірних, нервових, серцево-судинних захворюваннях і захворюваннях верхніх дихальних шляхів. На території Одеської області протікають ріки Дунай, Дністер, Південний Буг; розташовані понад 20 лиманів та озер. Серед них Куяльницький, Хаджибейський, Тилігульський, Тузловські лимани та інші. Особливе місце в Одеській області належить запасам лікувальних грязей та наявності мінеральних вод практично всіх різновидів. В компонентній структурі природно-ресурсного потенціалу Одеської області частка потенціалу земельних ресурсів складає 71,8 % всіх ресурсів області, природних рекреаційних ресурсів — 13,5 %, водних — 11,1 %, мінеральних — 1,8 %, лісових — 1,3 % та фауністичних — 0,5 % [5, с 215-216].

Туристично-рекреаційний потенціал Одеської області за станом на 01.01.2008 р. представлено у таблиці 1.

Одеська область займає третє місце в Україні за кількістю підприємств готельного господарства. В Одеській області розвиток туристичної інфраструктури і, перш за все, готельного господарства, стає одним з пріоритетних напрямків діяльності регіону. У 2005 році в області функціонувало 79 підприємств готельного господарства, що на п'ять одиниць, або на 6,8 % більше, ніж у 2004 році. Лівову частку в структурі підприємств з розміщення туристів займали й займають готелі — 49 одиниць. Питома вага готелів у загальній кількості підприємств на кінець 2005 року складала 62 %. Серед загальної кількості підприємств готельного господарства, крім готелів, функціонувало 2 кемпін-

Таблиця 1

Туристично-рекреаційний потенціал Одеської області за станом на 01.01.2008 р. [4, с. 216]

1	Довжина узбережжя Чорного моря у т. ч. піщаних пляжів	275 км 175 км
2	Кількість судноплавних рік (Дунай, Дністер)	2
3	Кількість лиманів (Дністровський, Куяльницький, Тилігульський, Сухий, Шаболатський, Хаджибейський)	6
4	Кількість об'єктів культурної спадщини	5166
5	Кількість музеїв	13
6	Кількість об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного і місцевого значення	121
7	Кількість вокзалів міжміського та міжнародного сполучення	41
8	Пропускна спроможність круїзного терміналу Одеського морвокзалу, млн. пас. в рік	4,0
9	Кількість об'єктів розміщення, відпочинку, оздоровлення та реабілітації	447
10	Загальна кількість ліжко-місць в санаторно-курортних і оздоровчих закладах, тис. одиниць	52552
11	Кількість дитячих курортно-оздоровчих закладів	1116
12	Кількість суб'єктів господарювання, що мають ліцензію на здійснення туropolераторської та турагентської діяльності	191
13	Кількість тематичних екскурсій, що пропонуються суб'єктами туристичної діяльності області	130
14	Кількість підприємств готельного господарства	79
15	Місткість готелів та інших закладів розміщення	6619
16	Коефіцієнт використання місткості	0,28

ги, 3 молодіжні турбази, 25 гуртожитків для приїжджих та інших місць короткотермінового проживання. Більшість готелів розташована в м. Одесі. Протягом 2005 року послугами готелів та інших місць для короткотермінового проживання скористувались 289,8 тис. гостей області, з них 2,8 % — діти та підлітки. Зокрема послугами готелів скористались 258,1 % тис. осіб, послугами кемпінгів — 1,0 тис., молодіжними турбазами — 2,2 тис., гуртожитками для приїжджих та іншими місцями для проживання — 28,5 тис. осіб [5, с. 104-106].

За даними Управління культури і туризму Одеської Облдержадміністрації станом на 1 січня 2008 року в Одеському регіоні налічується більше 700 курортно-оздоровчих установ, з них 23 санаторії, 28 пансіонатів і будинків відпочинку, 40 дитячих здравниць, 500 баз відпочинку, 109 підприємств готельного типу різної форми власності та відомчої підпорядкованості. Ці заклади можуть одночасно прийняти до 90 тисяч туристів; середня три-

валість відпочинку у санаторно-курортних закладах — 14 днів; середній екскурсійний коефіцієнт дорівнює 2 екскурсіям, тривалість активного сезону в санаторно-курортних установах — 90 днів. Екскурсійний потенціал області на ринку внутрішнього організованого туризму дорівнює на активний сезон 2008 року — 1 157 400 екскурсантів; неорганізованих туристів, розміщених у приватному секторі дорівнює 257 000 екскурсантів. Потенційні можливості одноденних екскурсантів ринку круїзів, відвідувачів — 320 000 екскурсантів відповідно [5, с. 143].

Розглянемо стратегії розвитку туристично-рекреаційного сектора області. Враховуючи специфіку Одещини, наявну тут інфраструктуру та технічні можливості туристично-рекреаційної сфери, Стратегія соціально-економічного розвитку Одеської області вбачає доцільною реалізацію таких першочергових заходів:

- Інтенсивний розвиток круїзного, морського та річкового туризму з впровадженням комплексу заходів щодо визначення Одеського морського вокзалу Одеського морського торговельного порту базовим круїзним портом Чорного моря; яхтингового туризму з реконструкцією наявних марин та будівництвом нових; круїзного туризму по р. Дунай з відвідуванням міст Ізмаїл та Вилкове; пляжного та оздоровчого туризму у приморських регіонах області; лікувально-оздоровчого туризму; ділового, культурного, історико-пізнавального, спортивного та розважального туризму; екологічного та сільського (зеленого) туризму; сюди також слід віднести організацію прибережних морських екскурсійних перевезень.
- Забезпечення збереження, реставрації, розвитку музейної справи та пристосування для туристично-екскурсійного відвідування пам'яток культурної спадщини. Зокрема, це стосується пам'яток-будівель національного значення, в яких розміщуються заклади культури і мистецтв, і споруд, які традиційно відвідуються туристами. Серед них будівлі Одеського державного академічного театру опери та балету, музею західного і східного мистецтва, обласної філармонії, Воронцовський палац, Приморський сходи у м. Одесі, Акерманська фортеця у м. Білгород-Дністровський, пам'ятки архітектури у м. Болград, Вилкове та Ізмаїл. Розвиток музейної справи потребує пам'ятки археології — залишки Ізмаїльської фортеці, античних городищ Тіра, Ніконій та Кошари.

- Недопущення використання земель не за цільовим призначенням, для чого необхідно проведення обліку земель курортно-рекреаційних територій приморських регіонів області з визначенням земель рекреаційного та оздоровчого призначення, розмежування земель цих територій за їх цільовим призначенням; резервування відповідних земельних ділянок на землях оздоровчого та рекреаційного призначення [3, 4].

Для вирішення проблем, що перешкоджають інтенсивному та збалансованому розвитку туристично-рекреаційної сфери, в першу чергу необхідне детальне та всебічне вивчення шляхів та методів забезпечення таких умов, як: державна підтримка й створення умов для ефективного управління туристично-рекреаційною сферою; комплексний підхід до розвитку й вивчення туристично-рекреаційного процесу як нерозривної єдності ресурсів; врахування інтересів населення регіону при плануванні розвитку туристично-рекреаційного комплексу; науково-методичне забезпечення функціонування туристично-рекреаційного комплексу регіону [3].

Література

1. Галасюк С. С. Проблеми розвитку туристичної діяльності в Одеському регіоні // Вісник соціально-економічних досліджень. — 2009. — № 35.
2. Черчик Л. М. Сільський туризм як ефективна форма самостійної зайнятості у трудонадлишкових регіонах // Регіональна економіка. — 2009. — № 1.
3. Харічков С. К., Воробйова О. А., Дишловий І. М. Стратегічні орієнтири розвитку рекреаційно-туристичної сфери в Українському Причорномор'ї // Регіональна економіка. — 2009. — № 2.
4. Стратегія економічного та соціального розвитку Одеської області на період до 2015 року: Рішення Одеської обласної ради від 9 листопада 2007 р. № 347-V // <http://www.oblrada.odessa.gov.ua>.
5. Нездоймінов С. Г. Туризм як фактор регіонального розвитку: методологічний аспект та практичний досвід: Моногр. — Одеса: Астропринт, 2009. — 304 с.

Резюме

В данной статье рассмотрено сегодняшнее положение туристско-рекреационного комплекса Одесской области. Обобщены страте-

гии дальнейшего развития сферы рекреации и туризма, касательно эффективного использования природного и культурно-исторического потенциала, модернизации и реконструкции материально-технической базы рекреационно-туристической инфраструктуры, обеспечение реализации социально-экономических интересов отрасли при сохранении экологического равновесия и комплексного развития курортных территорий региона.

Рецензент канд. економ. наук, доцент В. Г. Герасименко

УДК 669:339.137.2

Г. Н. Карагяур

ВПЛИВ МЕТАЛОКЛАСТЕРІВ НА МІЖНАРОДНУ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ РЕГІОНУ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Багато вчених підтверджують думку М. Портера про те, що найбільш конкурентоспроможні в міжнародних масштабах фірми однієї галузі зазвичай не розкидані безсистемно по різноманітним державам, а мають властивість концентруватися. Концентрація сильних фірм при цьому зазвичай не обмежується однією галуззю, а зачіпає кілька суміжних. Такий стан є не випадковістю, а наслідком того, що досягнута однією або кількома фірмами висока конкурентоспроможність має властивість поширюватися на її найближче оточення: постачальників; споживачів; конкурентів. У свою чергу, успіхи оточення роблять позитивний вплив на подальше зростання конкурентоспроможності даної компанії. У результаті формується кластер — спільнота фірм тісно пов'язаних галузей, які сприяють зростанню конкурентоспроможності один одного.

Для національної економіки промислові кластери виконують роль точок зростання внутрішнього ринку і бази міжнародної експансії. Слідом за першими в економіці часто утворюються нові кластери, і міжнародна конкурентоспроможність країни підвищується. Її висока конкурентоспроможність тримається саме на сильних позиціях окремих кластерів (найчастіше промислових), тоді як поза ними навіть сама розвинена економіка може давати досить посередні результати. Виникнення кластерів дослідники пояснюють передачею з технологічних ланцюжків товарів з високою споживчою цінністю, а також інших переваг високої кон-

курентоспроможності фірми-родоначальниці кластеру (або групи фірм, якщо їх було кілька) до підприємств-суміжників. Конкурентоспроможність поширюється вгору і вниз по технологічному ланцюжку, взаємини ж із прямими конкурентами складаються більш складно. Зростання конкурентоспроможності лідера для його суперників в першу чергу означає загрозу витіснення з ринку. Але якщо їм вдалося впоратися з ситуацією (повне витіснення конкурентів зазвичай неможливо), то це означає, що вже на внутрішньому ринку вони набули досвід успішного протистояння найсильнішій фірмі світу, створили продукти конкурентоспроможні в порівнянні з її виробами. Тим самим закладається фундамент міжнародних успіхів. Тому запекла конкуренція фірм кластеру на внутрішньому ринку, за кордоном часто вилітається в спільну експансію [1].

Успішно функціонуючи кластери і рух у бік подальшого підвищення ефективності кластеризації стали важливою ознакою життя промислово розвинутих країн, що вже відрізняються диверсифікованою економікою і досить стабільним станом внутрішнього і міжнародного попиту. Інакше обстоїть справа в країнах, що розвиваються, особливо в найменш розвинутих регіонах. Тут, як правило, найчастіше орієнтуються на політичні рішення, що вимагають концентрації наявних ресурсів у ключових галузях промисловості при майже повному ігноруванні нестатків і потреб загальної інфраструктури та інших стратегічних завдань, розв'язання яких сприяло б ширшому піднесенню всіх галузей промисловості [2, с. 80].

Розвиток кластерів підвищує конкурентоспроможність окремих регіонів і країни в цілому. Підприємства кластера об'єднуються в промисловий кластер через наявність потенційних синергій — можливостей за рахунок кооперації збільшити продажі (тобто наявність спільних покупців або каналів продажу) або скоротити витрати (з-за можливостей спільних закупівель сировини, поєднання виробничих процесів, спільного використання обладнання). Співробітництво в рамках кластера дозволяє учасникам досягати “ефектів масштабу”, та залишатись при цьому окремими організаціями зі своїми цілями і стратегіями розвитку. Розвиток промислових кластерів призводить до зростання добробуту населення за рахунок зростання доходів регіонів, які охоплюються ними, і створення наукоємного виробництва.

Станом на жовтень 2007 р. в ЄС 38 % працівників значилися у складі підприємств і організацій, що входять в той чи інший кластер; на цю ж дату в ЄС функціонувало понад 2000 кластерів. За станом на серпень 2009 р. в світі було запропоновано ще 307 проектів з розвитку кластерів [3, с. 17].

Данія була однією з країн, включених Майклом Портером у вчення про десять країн, де можлива побудова кластерів. Данський уряд приймає концепцію кластерів на початку 90-х років. Наприкінці 1990-х основна увага спрямована на створення “реальних” кластерів таких, як біотехнології, кластер з обробки алюмінію і промислового дизайну. І вже у 2000-му році були проголошені програми зі сприяння регіональним ініціативам.

У 2003 році три невеликих датських металургійних компанії, що стикаються зі зростаючою конкуренцією, створили спільне виробництво сталі. Це виробництво почалося в лютому 2005 року, коли датський “Сталь Кластер” відкрив своє нове виробництво в Бангалорі (Данія “Сталь cluster” + Індія — Компанії “BRD”). Результатом співпраці в Індії стало досягнення певних успіхів, і датський “Сталь кластер” надалі прийняв рішення про вкладення інвестицій у нове виробниче обладнання. Виробництво, за оцінками, опинилося майже на 50 % дешевше в Індії, ніж в Данії. Датські компанії очікують, проте, що аутсорсінг в Індію буде створювати нові робочі місця в Данії через спеціалізацію частини датського виробництва. Більша частина виробленої продукції експортується в Західну Європу [5, с. 3].

Прикладом підвищення можливостей підприємств до залучення інвестицій (один з мотивуючих чинників створення кластерів) є формування металургійного кластеру в Угорщині. Секрет угорського економічного дива простий: значне і довгострокове кредитування міжнародними фінансовими інститутами, створення територіальних промислових кластерів зі сприятливим режимом для інвесторів, плюс розпродаж промислових активів західним партнерам. У тотальному розпродажу промисловості взяла участь українці, а саме корпорація “Індустріальний союз Донбасу” (ІСД), яка купила кілька метзаводів.

Реконструкція сталеливарного виробництва в Угорщині відбувалася в 1950-ті роки за рахунок поставок радянської сировини і технологій. Тоді ж і відбувся перехід з власної руди з низьким вмістом заліза (виробництво якої припинилося в

1986 р.) на більш якісну радянську, яка забезпечила понад 80 % сировинних потреб угорського гірно-металургійного комплексу (ГМК). Проте, в цілому сталеплавильне виробництво в Угорщині залишалося досить малоефективним (порівняно з сусіднім західноєвропейським). У 1987 р. стартувала програма з реструктуризації галузі, що супроводжується скороченням робочих місць і виробничих активів. І в 2003 р. було створено металургійний кластер на базі наступних підприємств: 1) Dunaferr Dunai Vasmu Rt (комбінат з інтегрованим виробництвом, головний офіс в Дунауйварош (Dunaujvaros); потужність — 1450 тис тонн); 2) DAM — Diosgyori Acelmuvek es Kereskedelmi Kft (в Діошдьоре (Diosgyoer); потужність — 850 тис тонн); 3) OAM — Ozdi Acelmuvek Kft (потужність — 360 тис. тонн).

Прихід українських інвесторів в угорську металургію позначився на її розвитку позитивно і достатньо швидко. У 2005 р. комбінат Dunaferr Rt практично перевищив проектну потужність, випустивши 550 тис. тонн продукції для місцевого виробництва та 984 тис. тонн на експорт. Частка експорту приблизно в 60 % досить стійка, причому близько 83 % експорту йде в Євросоюз, до 10 % — до країн Східної Європи (не члени ЄС), і 5 % — на Близький і Середній Схід. Реалізацією продукції в кластері займається трейдер DUTRADE Group, що має торговельні центри в усіх ключових угорських містах. Крім того, до групи компаній DUNAFERR входить і ряд сервісних компаній — з логістики, утилізації, інформаційного та технічного забезпечення, а також компанія з постачання енергії (DUNAFERR Energy Supply Ltd) [6].

Найбільш чітко формування та розвиток металокластеру демонструє Фінляндія. За підсумками 2009 р., відповідно до дослідження, проведеному під егідою Світового Економічного Форуму (World Economic Forum), Фінляндія зайняла шосте місце в рейтингу поточної конкурентоспроможності (Global Competitiveness Index). В останні роки Фінляндія поступилася першого місця іншим країнам, але як і раніше залишилася у світових лідерах за рівнем конкурентоспроможності. Очевидно, що конкурентоспроможність визначається цілим рядом мікроекономічних, макроекономічних, соціальних і культурних факторів та особливостей. Багато експертів вважають, що сьогодні існує всього лише один аспект формування стійкої конкурентоспроможності — розвиток промислових кластерів.

Кластерний підхід до аналізу структури економіки став винятково популярним у Фінляндії після того, як він вперше був використаний для розробки промислової політики країни в 1991-1993рр.

Починаючи з середини 1990-х років дослідження, присвячені аналізу кластерів конкурентоспроможності, стали широко обговорюватися світовим науковим співтовариством, зокрема в рамках ЄС та ОЕСР. Методи кластерного аналізу постійно вдосконалюються. В останній масштабній роботі, присвяченій комплексному дослідженню фінських кластерів, опублікованої в кінці 2001 р., в описі структури кластерів автори перейшли від експертних оцінок і аналізу кейсів до використання таблиць витрати-випуск, значно поліпшили методи прогнозування абсолютних показників, більш детально розглянули глобальні тенденції в відповідних секторах. Найважливішою перевагою кластерного аналізу для цілей промислової політики, яке зробило його настільки популярним, є те, що цей підхід фокусує увагу не на окремих галузях і наслідках конкурентоспроможності, а на зв'язках між галузями та фірмами й передумовах конкурентоспроможності, тобто на розвитку системи факторів виробництва і конкуренції, зниження трансакційних витрат, підвищенні продуктивності і досягненні додаткових системних вигод від поліпшення інформаційного обміну між фірмами і галузями.

Фахівцями Інституту дослідження економіки Фінляндії (ЕТЛА) були ідентифіковані 9 основних кластерів, в число яких увійшов і металургійний.

Індикаторами міжнародної конкурентоспроможності кінцевої продукції галузей, об'єднаних у кластери, для цілей дослідження слугували:

- перевищення частки продукції даної галузі на світовому ринку над сумарною часткою країни в загальній світовій торгівлі;
- перевищення галузевого експорту над імпортом.

У той же час потенційна конкурентоспроможність фіксувалася у випадках, якщо:

- темпи зростання обсягів продажу, прибутку та інвестицій в даній галузі вище середньогалузевих у світовому масштабі;
- рівень продуктивності праці в даній галузі вище середньогалузевого у світовому масштабі [8].

Стійкі кластери Фінляндії, до числа яких належить і металургійний, демонструють позитивну динаміку становлення всіх елементів кластеру та внутрікластерної взаємодії. Металургійний кластер представляють такі фірми: Outokumpu, Rautaruukki, Avesta Polarit, Kuusakoski, Imatra Steel, OMG Finland. Найбільшими є: Outokumpu — виробництво нержавіючої сталі та виробів з неї і Rautaruukki — виробництво сталі і напівфабрикатів, будівельних металевих конструкцій, підйомно-транспортного обладнання. Так, за даними Асоціації виробників сталі, у 2008 р. підприємствами даного кластеру було вироблено близько 4,4 млн. тонн сталі, її споживання в країні за цей же період склало близько 2,5 млн. тонн. Товарообіг металургійної галузі у 2008 р. в Фінляндії становив більше 12 млрд. євро. У структурі зовнішньої торгівлі металопродукцією експортні поставки переважають над імпортом. За даними Асоціації виробників сталі Фінляндії та Асоціації технологічної промисловості обсяг експорту металургійної галузі Фінляндії у 2008 р. становив понад 4 млн. тонн на суму близько 7,7 млрд. євро (12 % від усього обсягу експорту Фінляндії у 2008 р.). У металургійній галузі Фінляндії у 2008 р. було зайнято близько 42 тис. чол. З них на підприємствах кластера у Фінляндії працювало близько 16 тис. чоловік, а на підприємствах фінських металургійних компаній, розташованих за кордоном, — близько 26 тис. чол. [10].

Металургійний і машинобудівний кластери є порівняно високорозвиненими для такої маленької країни як Фінляндія. Кінцевою продукцією металургійного кластеру виступають головним чином високотехнологічні заготовки для машинобудування з різних видів сталей. Подальший розвиток конкурентоспроможності металургійного й машинобудівного кластерів буде відбуватися за рахунок поглиблення спеціалізації та підвищення доданої вартості в кінцевій продукції. Як очікується, це забезпечить кластерам стійке середньорічне зростання обсягів виробництва (близько 3 % аж до 2020 р).

Історія становлення, а також найважливіші тенденції розвитку фінських кластерів, допомагають виявити деякі характерні риси. В усіх випадках найважливішим фактором сучасної конкурентоспроможності кластерів є високий рівень розвитку системи пов'язаних інститутів і галузей, що, з одного боку, було результатом ринкових відносин та ефективної конкуренції, а в частині форму-

вання національної інноваційної системи та припливу кваліфікованих кадрів — безумовною заслугою державної політики. Можна відзначити цікавий парадокс: ефективний розвиток виробництва в напрямку продуктів з високою доданою вартістю та активні інновації відбувалися в секторах, що зазнали брак природних ресурсів. Відносний брак металів, хімікатів стимулював поглиблення процесів переробки сировини; підприємницький розрахунок і грамотна промислова політика забезпечили правильний вибір перспективних ринкових ніш та інвестиційних пріоритетів.

Одну з найважливіших ролей в забезпеченні стійкої конкурентоспроможності для більшості кластерів відіграє чинник якості корпоративної стратегії. Для металургійного кластеру основним напрямом корпоративної стратегії є підвищення гнучкості виробництва, зростання за допомогою інвестицій, злиттів і поглинань, і корпоративні альянси [4, с. 132-134]. На наш погляд, формування металургійного кластеру в Фінляндії — це один з найбільш показових прикладів.

Розглядаючи існуючий світовий досвід розробки стратегій підвищення конкурентоспроможності за допомогою виробничих кластерів неможливо експортувати досвід будь-якої країни в економіку іншої держави без урахування її особливостей. Кожен господарюючий суб'єкт повинен самостійно розробити індивідуальну стратегію підвищення своєї конкурентоспроможності, з огляду на свої особливості і діяльність. [7, с. 62].

У Росії кластери з'явилися порівняно недавно, але вже за кількістю наявних і за кількістю кластерів, що формуються, вона займає далеко не останнє місце. В основному кластери формуються саме по галузях і в основному саме в тих галузях російської промисловості, які на сьогоднішній день вже сформувалися, пройшли всі етапи: від приватизації, розподілу власності до становлення, до моменту, коли вони твердо стоять на ногах. У 2008 р. у Віксі склався металургійний кластер, що поєднує ливарне, трубне і колесопрокатного виробництва, науково-технічний центр, профільні навчальні заклади. На базі ВМЗ ведеться будівництво ще одного великого комплексу — товстолистого прокатного стану потужністю 1,5 млн. тонн широкого листа на рік (стан-5000). У перспективі Віксунський кластер здатний випускати щорічно 3 млн. тонн труб і 4,5 млн. тонн гарячекатаного рулону і широкого листа [11, с. 7].

Поряд з Вискунським металургійним кластером в Європейській частині Росії розвивається кластер чорної металургії на півночі країни, який включає в себе: Ковдорський ГЗК, Оленегорський ГЗК, “Карельський окатиш”, “Воркутавутілля”, “Северсталь” та металургійні підприємства Санкт-Петербурга. Цій кластер забезпечує 65,5 % ВВП Вологодського регіону.

Однак, сьогоднішній стан, характер, темпи розвитку різних галузей російської промисловості є свідченням слабкості внутрішньогалузевих зв’язків, низької ефективності і нееквівалентності міжгалузевого обміну і перетікання капіталу. Тому поширення кластерів в Росії, з одного боку, сприяє розвитку не тільки окремо взятих підприємств конкретної галузі, а й усій галузі в цілому, з іншого боку, породжує багато питань, пов’язаних з формуванням і розповсюдженням кластерів [11, с. 9].

Отже, розвиток промислового кластеру як нової форми господарювання, економічної взаємодії та зв’язків дозволяє досягти певного соціально-економічного ефекту, який проявляється в таких напрямках:

- підвищення продуктивності та конкурентоспроможності компаній і секторів економіки;
- підвищення інноваційного потенціалу (більш ефективний характер колективних інновацій у наукомістких галузях при вертикальній інтеграції та горизонтальній кооперації при аутсорсінгу);
- зниження витрат і підвищення якості відповідних наукоємних послуг за рахунок ефекту синергії та уніфікації підходів в якості, логістики, інжинірингу, інформаційних технологіях і т. д.;
- розширення доступу до інформації про потреби ринку і просування продукції та послуг малого бізнесу на ринок великих підприємств; — більш ефективна система виходу на закордонних партнерів і нові ринки;
- підвищення можливості підприємств, у тому числі малих, до залучення інвестицій і грантів; — забезпечення зайнятості в регіоні, позитивна зміна її структури, підвищення рівня заробітної плати [9, с. 17-20].

Таким чином, безліч вчених і практиків, розглядаючи з різних точок зору кластерні моделі об’єднання підприємств в ефективні економічні структури приходять до висновків, що ці моделі можуть

бути тими імпульсами, які при вдалій концентрації виробництва, його спеціалізації, використанні сучасних досягнень комунікації, координації, кооперації й співробітництва, допоможуть відкрити полюси зростання кожного конкретного регіону, забезпечуючи його виживання та перемогу в конкурентній боротьбі на міжнародному рівні, тобто чим вище рівень кластерного розвитку регіону, тим більш високий рівень конкурентоспроможності досягає його економіка.

Література

1. Принципы маркетингового исследования конкуренции на рынке // <http://www.marketing.spb.ru/read/m3/5.htm?printversion>.
2. Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці. — К.: Логос, 2004. — 884 с.
3. Ан Е. А. Формирование конкурентоспособности на основе организационно-экономических механизмов и инструментов в промышленности // www.mami.ru/download.php?f=YW4uZG9j.
4. Сутырин С. Ф., Филиппов П. Н. Кластеры конкурентоспособности Финляндии // Мировая экономика (Вестник СПб ун-та). — 2008. — № 3. — С. 308.
5. Clustering in Denmark and Danish cluster policy // http://www.nordicinnovation.net/_img/denmark_backgrounder.pdf. — С. 5.
6. Metallургический чардаш // <http://www.grif-r.ru/nouvelle/66>.
7. Кулишова Я., Сидорова А. Методический подход к оценке потенциала металлургического комплекса // *Економіст*. — 2008. — № 8. — С. 34-37.
8. Кластеры конкурентоспособности // <http://stra.teg.ru/lenta/innovation/1086>.
9. Пятинкин С. Ф., Быкова Т. П. Развитие кластеров: сущность, актуальные подходы, зарубежный опыт. — Минск: Тесей, 2008. — С. 72.
10. Металлургия // http://rusfintrade.ru/files/article/173/20090729_1.doc.
11. Переплавка стратегий // *Эксперт Волга*. — 2009. — № 6. — С. 67. — http://www.rusmet.ru/news.php?act=show_news_item&id=47645&sign=i.

Резюме

В статье рассматриваются направления развития металокластеров, которые направлены на достижение определенного социально-экономического эффекта. Также произведена систематизация матери-

ала по зарубіжному опыту деятельности металокластеров, что позволяет определить ключевые факторы производства, влияющие на повышение экспортной конкурентоспособности региона.

Рецензент канд. економ. наук, доцент Н. С. Логвинова

УДК 339.188.4

Н. С. Питуляк

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ЛОГІСТИЧНИХ ЦЕНТРІВ

Динаміка вітчизняних економічних процесів характеризується виходом на український ринок потужних світових компаній, які ведуть свою господарську діяльність за новими форматами підприємництва. Це створює проблему виживання для потужних учасників вітчизняного ринку та спонукає їх до пошуку ефективних інструментів управління підприємством в складних кризових умовах. Основні зусилля спрямовані на формування механізму, що дає можливість здійснювати управління, планування та контролювання процесів постачання, зберігання, збуту, а також їх інтеграцію у єдине ціле.

На нашу думку таким логістичним механізмом, що забезпечить бажаний ефект та дасть можливість постійного удосконалення господарської діяльності підприємств є логістичний центр.

Проблеми формування логістичних центрів в науковій літературі, що висвітлює питання становлення та розвитку логістики, практично не розглядаються. Не сформульовано основних методів та принципів їх формування. Серед зарубіжних та українських фахівців важливий внесок в розвиток логістики зробили П. Друкер, Дж. Ландлеу, Г. Пфоля, К. Кльозе, Л. Міротін, Б. Анікін, А. Гаджинський, Є. Крикавський, Н. Чухрай, М. Окландер, В. Николайчук, І. Смірнов. Проте існує ряд економістів, які розглядають логістичний центр як економічну та логістичну категорію. Зокрема, відомий український науковець Є. Крикавський розглядає складські логістичні процеси та описує елементи інфраструктури логістичного центру.

В українській економічній літературі на даний час немає єдиної думки, що стосується розвитку та формування логістичних центрів. Здебільшого розглядається функціонування логістики на регіональному рівні [1-4], аналізуються питання складського логістично-

го процесу [2, 3], наведено типологію складських будівель, класифікацію складів та складських мереж. Проблеми проектування та створення логістичних комплексів відображено у “Концепції програми формування мережі логістичних центрів в системі міжнародних транспортних коридорів” [2]. У [1] наводиться класифікація логістичних центрів за функціональним призначенням. У деяких літературних джерелах вказується на існування в Україні логістичних центрів. Такі твердження є помилковими та необґрунтованими. Згадані структури виконують певні логістичні функції, але аналіз цих логістичних функцій показує неповноту їх набору. Тому такі центри доцільно називати універсальними терміналами, розподільчими центрами, високоякісними складськими площами, модернізованими складами, дистрибуційними центрами тощо. Недостатність наукової літератури, що висвітлює проблеми формування логістичних центрів в Україні спонукала до написання даної статті.

Ціллю статті є розробка рекомендацій щодо формування логістичних центрів для підприємств. Для реалізації поставленої цілі нами поставлено наступні завдання: розробити структуру логістичного центру; розробити організаційну та технічну інфраструктуру логістичного центру; запропонувати механізм функціонування логістичного центру.

На нашу думку, логістичний центр — це координуючий та інтегруючий механізм управління та перетворення матеріальних, інформаційних та інших потоків, що об’єднує елементи логістичної системи мікрорівня на макрорівні та забезпечує високу ефективність виконання цілей цих елементів. Логістичний центр можна розглядати як інфраструктурну одиницю логістики економіки регіону, що забезпечує інтеграцію логістичних систем на макрорівні.

Для прикладу, розглянемо діяльність фармацевтичних підприємств. В даному випадку для підприємств доцільним є формування галузевого логістичного центру, що забезпечить комплексне обслуговування логістичних процесів, та створення єдиного інформаційного простору функціонування логістики. Метою формування логістичного центру має бути автоматизація обліку товарообороту з використанням накопичувальних баз даних та інтегрування в єдину систему відділів постачання, складського господарства, збутового та транспортного відділу. Інтегрування даних елементів підприємства дозволить краще адаптуватись до змінних умов ринку, організувати економічні процеси на основі логістики та підвищить рівень контролю їх функціонування.

Нами запропонована структура логістичного центру для досліджуваних підприємств, яка зображена на рис. 1.

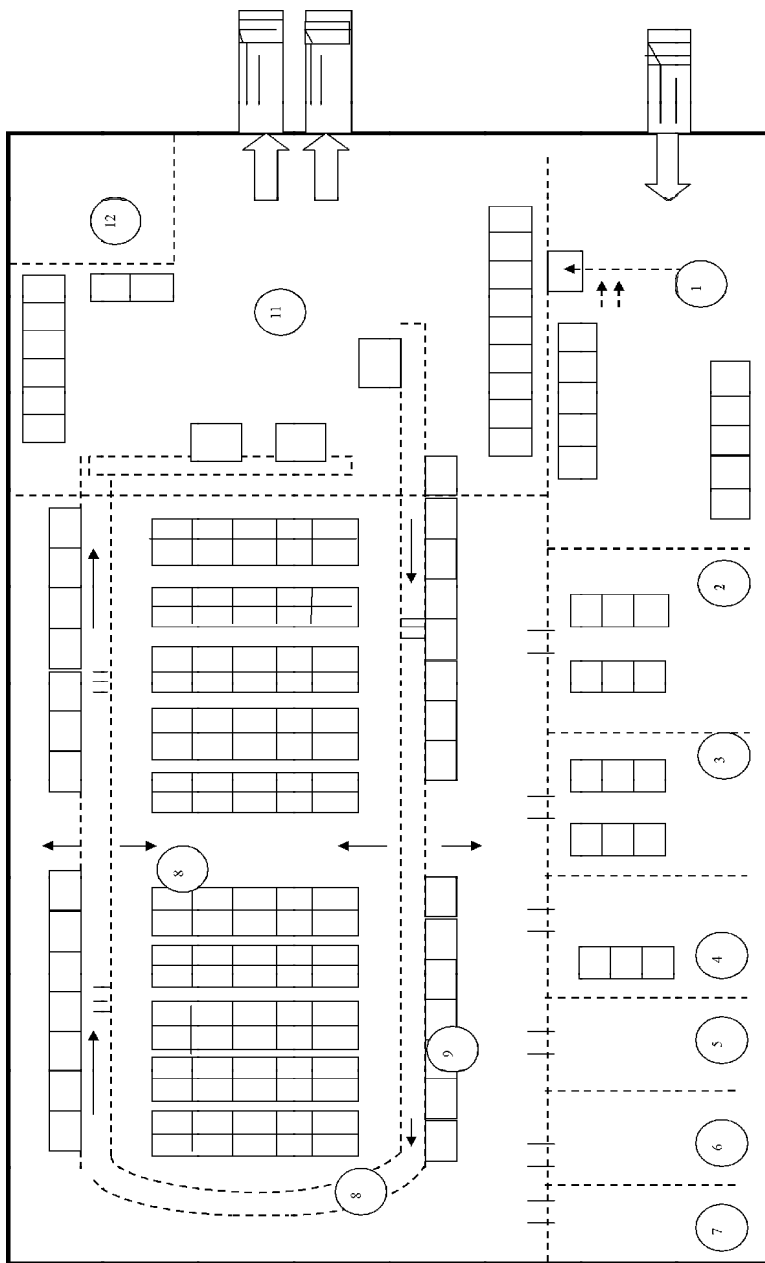

Рис. 1. Структура логістичного центру

Як видно з рис. 1, запропонована структура враховує усі специфічні особливості діяльності фармацевтичних підприємств. На рис. 1 кружечками позначені основні структурні елементи логістичного центру, якими є:

- 1 — зона приймання товару;
- 2 — зона зберігання, обладнана холодильним обладнанням;
- 3 — зона зберігання прекурсорів (лікарських препаратів наркотичної, токсичної, ядовитої дії);
- 4 — зона зберігання трав або ліків, що видаються суворо за рецептом лікаря;
- 5 — зона адміністративних та офісних приміщень;
- 6 — цілодобовий пост митного оформлення та контролю вантажів;
- 7 — телекомунікаційний сервер, радіотермінали;
- 8 — зона високого складування;
- 9 — зона низького складування;
- 10 — конвеєрна лінія;
- 11 — зона видачі товару;
- 12 — зона роздрібного продажу (аптека-склад).

Схематично організаційну інфраструктуру логістичного центру зображено на рис. 2.

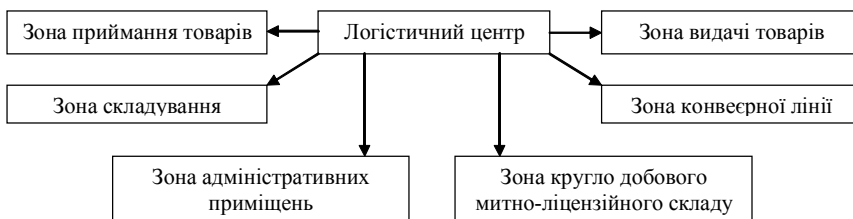

Рис. 2. Організаційна інфраструктура логістичного центру

Як бачимо з рис. 2, до організаційної інфраструктури відносяться зона приймання замовлень, зона складування, зона адміністративних приміщень, зона цілодобового митно-ліцензійного складу, зона конвеєрної лінії та зона видачі замовлення. Для нормального функціонування логістичного центру з такою організаційною інфраструктурою необхідною є спеціальна технічна інфраструктура. На рис. 3 зображено технічну інфраструктуру логістичного центру.

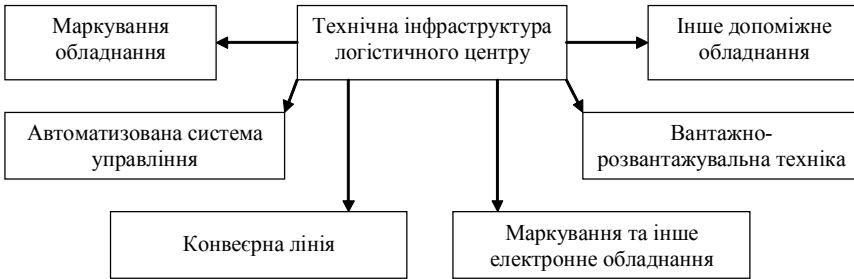

Рис. 3. Технічна інфраструктура логістичного центру

До технічної інфраструктури, як бачимо на рис. 3, відносно маркувальне обладнання, автоматизовану систему управління логістичним центром, конвеєрну лінію, електронне обладнання та комп'ютерна техніка, вантажно-розвантажувальна техніка, інше допоміжне обладнання.

Структура логістичного центру дозволяє одночасно проводити як прийом товару так і його видачу. Подамо детальну характеристику функціонування логістичного центру. Схематично даний процес відображений на рис. 4.

У першу чергу, товар потрапляє у зону приймання товару. За допомогою відповідних фахівців та маркувального обладнання відбувається автоматичне зчитування і занесення даних у автоматизовану систему управління, якою повинен бути обладнаний логістичний центр. Отримана інформація дозволяє розподіляти товар за групами ліквідності, що значно полегшує та спрощує процеси фізичного переміщення товарів. Розподілений товар за групами розміщують у спеціальних міні-контейнерах у зоні приймання. Контейнери призначені окремо для групи товарів "X" — високоліквідні товари, окремо для товарів групи "Y" — середньо ліквідні товари і окремо для групи товарів "Z" — низьколіквідні товари.

Розподілений товар за групами потрапляє на конвеєрну лінію за допомогою вантажно-розвантажувальної техніки: автотранспорту, штабелерів тощо. Конвеєрна лінія обладнана маркувальним обладнанням. Працівники, які працюють на конвеєрній лінії здійснюють повторне маркування і наклеюють спеціальну наклейку з радіочіпом на товар. Радіо чіп дає максимальні можливості для швидкості автоматизованої передачі даних. При

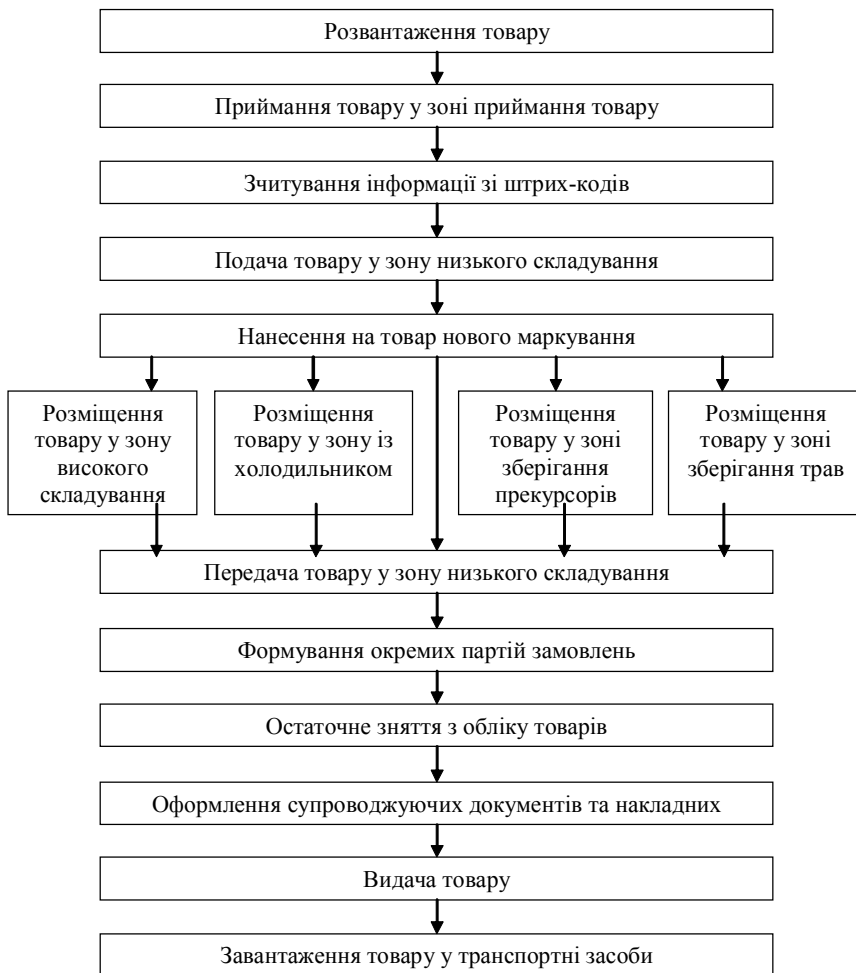

Рис. 4. Послідовність виконання операцій у логістичному центрі

будь-якому фізичному переміщенню товару інформація, яка закодована у спеціальній наклейці миттєво відображається у автоматизованій системі управління логістичних центром. Таким чином, можна швидко дізнатися у якій частині складської зони логістичного центру розміщений товар.

Після нанесення на товар нового маркування за допомогою вантажно-розвантажувальної техніки товар розміщуються у відповідній зоні логістичного центру для зберігання.

У складській зоні логістичного центру необхідно передбачити зони складування з різними умовами зберігання, оскільки існує багато видів ліків, які можуть зберігати свої лікувальні властивості тільки за певних температурних або фізичних умов. Ми пропонуємо виділити у складській частині логістичного центру такі зони (рис. 5):

- 1) зона високого складування;
- 2) зона зберігання, обладнана холодильним обладнанням;
- 3) зона зберігання прекурсорів;
- 4) зона зберігання лікарських трав та ліків, які видаються суворо за рецептом лікаря;
- 5) зона низького складування.

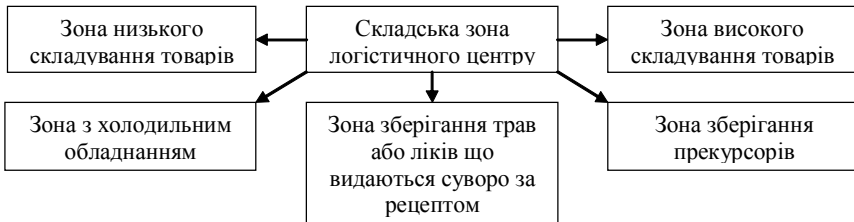

Рис. 5. Зони у складській частині логістичного центру

У зоні високого складування можна розміщувати товари, що не потребують особливих умов зберігання. Зона зберігання, яка обладнана холодильним обладнанням призначена для зберігання ліків, які зберігають свої лікувальні властивості при низьких температурах, наприклад, інсуліни. У зоні зберігання прекурсорів доцільно зберігати лікарські препарати наркотичної, токсичної та ядовитої дії. Для зберігання лікарських трав та ліків, які видаються суворо за рецептом лікаря передбачена окрема зона зберігання. У зоні низького складування необхідно розміщувати товар, який призначений для нового маркування або для формування партії замовлення. Зона низького складування розміщується із зовнішніх сторін конвеєрної лінії. Раціональна кількість вертикальних полиць на стелажах цієї зони — три — відповідно до груп ліквідності товарів. Полиця з товарами групи “Х”

має розміщуватись на максимально зручному місці для працівника конвеєрної лінії, щоб відбір товару групи “Х” вимагав мінімальних фізичних зусиль. Вертикальна полиця з товарам групи “У” повинна бути розташована на менш зручному положенні ніж полиця з товарами групи “Х”. Найкраще її розмістити над полицею з товарами групи “Х”. Полиця з товарами групи “Z” відповідно повинна бути розміщена над полицею з товарами групи “У”. Таке розташування полиць забезпечує економію часу на нове маркування товарів, а також їх відбір для формування замовлень. Крім того, для більшої продуктивності праці полиці на стелажах зони низького складування можна обладнати рейковими механізмами, які по мірі відбору товарів будуть міняти своє положення.

У відповідних зонах товар розміщується на спеціальних полицях, які нумеруються для спрощення визначення місця товару у відповідній зоні.

На цьому процес приймання товару у логістичному центрі завершується.

Охарактеризуємо процес формування партій замовлень. Із відповідних зон зберігання ліків товар за допомогою спеціальної вантажно-розвантажувальної техніки доставляється у зону низького складування. Постійна подача товару у цю зону забезпечує подачу товарів за терміном придатності. Логічно подавати спочатку товари, термін зберігання яких мінімальний. Це є можливим також завдяки штриховому кодуванню товарів та автоматизованій системі управління логістичним центром. Після подачі товару у зону низького складування працівники формують партію замовлення для подальшого відвантаження або видачі. При цьому використовують маркувальне обладнання для відображення інформації операцій, що відбуваються з товаром. У зоні видачі замовлення товар остаточно знімають з обліку на складі, видають супроводжуючі документи і за допомогою вантажно-розвантажувальної техніки переміщують у транспортні засоби для подальшого транспортування у власну мережу аптек або до кінцевого споживача.

Запропонована вище організація виконання операцій на логістичному центрі, на нашу думку, є раціональною та ефективною.

Формування логістичного центру вимагає значних капітальних витрат на його будівництво, обладнання та постійного навчан-

ня працівників, які будуть його обслуговувати. Однак, завдяки функціонуванню логістичного центру можливим буде забезпечення реалізації системного підходу та підвищення ефективності управління підприємством. Логістичний центр — основний механізм інтеграції функціональних областей підприємства, а організаційно-економічний механізм його формування має бути спрямований на удосконалення таких процесів, як оперативність виконання замовлень, спрощення документообігу, обліку та внесення даних щодо операцій з товарами, підвищення мотивації та продуктивності персоналу, підвищення якості складських процесів, забезпечення безперервного комерційного процесу постачання-збут, уникнення ризиків, пов'язаних з господарською діяльністю. Координоване та інтегроване управління вище зазначеними процесами, а також усіма логістичними потоками, призведе до зменшення загальних витрат підприємств, що є основною ціллю удосконалення діяльності підприємства з точки зору підприємництва.

Література

1. Васелевський М. та ін. Економіка логістичних систем: Моногр. / під ред. Є. Крикавського та С. Кубіва. — Львів: Львівська політехніка, 2008. — 596 с.
2. Цветков Ю. М., Кутах О. П., Макаренко М. В. та ін. Концепція програми формування мережі логістичних центрів в системі міжнародних транспортних коридорів України. — К.: КУЕТТ, 2003. — 109 с.
3. Окландер М. А. Логістична система підприємства: Моногр. — Одеса: Астропринт, 2004. — 309 с.
4. Смирнов І. Г. Логістика: просторово-територіальний вимір. — К.: Обрії, 2004. — 334 с.

Резюме

В статті усовершенствовані теоретические положення формування логістических центрів підприємств. Розроблена структура логістического центра, его організаційна и технісеская інфраструктура. Предложен механізм функціонування логістического центра для фармацевтических підприємств.

Рецензент доктор економ. наук, професор И. М. Комарницький

РОЛЬ ТОРГОВЕЛЬНИХ ПОСЕРЕДНИКІВ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ

Комерційний успіх торговельно-посередницької фірми на світовому ринку значною мірою залежить від взаємовідносин з принципалом — виробником товару. Положення посередника на ринку має певне протиріччя: з одного боку, він як повноправний представник принципала залежить від нього, з іншого — він повинен мати достатній рівень самостійності, тобто діяти автономно стосовно експортера або імпортера, реалізуючи власну ринкову стратегію, спрямовану на забезпечення стабільності діяльності.

Проблемами вивчення ролі та функцій посередницьких фірм при здійсненні зовнішньоторговельних операцій займаються такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як І. В. Багрова, В. О. Новак, А. С. Філіпенко, Н. Циганкова, Дж. Д. Деніелс та інші.

Вплив посередницьких компаній по країнах і товарних потоках різний. В більшій мірі він проглядається в Японії, Південній Кореї і Англії, в Скандинавських країнах. Так, в Японії 8 тис. торгових компаній контролюють 67 % імпорту і 60 % експорту. В Південній Кореї три відомих торгових домов — “Самсунг”, “Хенде” і “Даеку” — обслуговують 40 % зовнішньої торгівлі країни. В США, Франції та інших країнах багато великих компаній здійснюють продаж своєї продукції на світових ринках через посередників. В той же час в США 3/4 малих фірм здійснюють експорт самостійно.

Залучення торговельного посередника, в послугах якого, як правило, заінтересована фірма-експортер, дає змогу:

- запобігти інвестуванню значних коштів в організацію збутової мережі на території країни-експортера або за кордоном, оскільки торговельно-посередницькі фірми мають власну матеріально-технічну базу (складські приміщення, демонстраційні зали, ремонтні майстерні, а іноді і свої роздрібні магазини);
- збільшити прибуток за рахунок продажу товару на іноземному ринку безпосередньо в моменти поліпшення кон'юнктури за вищими цінами; можливо в результаті того, що посередники, перебуваючи поряд з кінцевими споживачами, чутливо реагують на будь-які зміни попиту;

- звільнити експортера від багатьох операцій, пов'язаних з реалізацією товару (доставка до країни-імпортера, сортування та пакування, підбір за асортиментом, пристосування до вимог місцевого ринку, реклама тощо);
- скористатися капіталом торговельно-посередницьких фірм для фінансування угод як на основі короткотермінового, так і середньотермінового кредитування;
- проникнути на регіональні ринки деяких товарів, що майже монополізовані торговими посередниками і є недосяжними для встановлення прямих контактів зі споживачами.

Однак збут через торговельно-посередницькі фірми має й певні недоліки, які в основному полягають у втраті експортером безпосередніх контактів зі споживачами на зарубіжних ринках і в значній залежності від сумлінності та підприємницької активності посередника. Тому до посередника в міжнародній торгівлі сформувалися канонічні вимоги, що і визначають його вибір:

- Потенційний посередник не повинен представляти на цій території іншу іноземну або національну фірму, яка виробляє аналогічний або конкуруючий товар.
- Можливий партнер повинен мати адекватну матеріально-технічну базу — торговельні, представницькі, демонстраційні, складські приміщення та канали і засоби зв'язку.

Посередник повинен мати можливість забезпечити необхідний рівень додаткового сервісу, особливо, коли йдеться про реалізацію машин, обладнання або іншої машинно-технічної продукції (рівень до- та післяпродажного обслуговування — важливий критерій конкурентоспроможності як постачальника, так і агента).

Посередницька фірма повинна мати стабільний фінансовий стан, бездоганну ділову репутацію та готовність до тривалого співробітництва.

Торгові фірми відіграють немаловажну роль у зовнішньоекономічній діяльності. До спектру діяльності торгових фірм входить:

- здійснення від свого імені та переважно за свій кошт експортно-імпортних, товарообмінних та інших зовнішньоторговельних операцій;
- здійснення операцій у внутрішній оптовій і роздрібній торгівлі та надання пов'язаних з цим послуг;

- інвестування власних засобів в існуючу або створювану виробничу і збутову інфраструктуру як у країні, так і за рубежом;
- надання послуг у сфері страхування, ремонту та обслуговування, складування, інжинірингу, фінансів;
- інвестування у виробництво, придбання підприємств у повну власність, передача обладнання в оренду (лізинг), надання кредитів;
- інвестиційне співробітництво з іноземними партнерами в будівництві об'єктів;
- надання широкого спектра послуг у країні і за рубежом в області консультування, фінансування, посередництва.

Здебільшого, саме імпортні фірми використовують непрямий метод торгівлі, тобто використовують послуги торговельних посередників. Імпортні фірми закупають за свій рахунок товари за кордоном і продають їх потім на внутрішньому ринку промисловцям, оптовим і роздрібним торговцям. Ці фірми мають на складах товарні запаси і за вимогою негайно здійснюють поставки на внутрішній ринок.

У промислово розвинутих країнах переважають імпортні фірми, які спеціалізуються на закупівлях і реалізації обмеженої кількості однотипних сировинних і продовольчих товарів. Такі фірми, як правило, займаються не тільки імпортом, але й сортуванням, складанням асортименту, якого потребує внутрішній ринок, розфасовкою, пакуванням, підготовкою до споживання або переробки.

Імпортні фірми купують товари безпосередньо в іноземних експортерів, на товарних біржах і аукціонах, через постійні закупівельні контори, що відкриваються імпортними фірмами за кордоном. Імпорт здійснюють лише великі фірми, муніципалітети, універмаги, ресторани концерни.

Для здійснення операцій фірми створюють імпортні відділи, що включають, як правило, два сектори — закупівельний та адміністративний. Іноді фірми звертаються до послуг вояжерів із закупівлі. Вони так само, як і комівояжери, є роз'їзними прикажчиками або агентами фірми. За свою роботу вони одержують невеличку ставку плюс відсоток від суми угоди.

У великих центрах, де переважно закуповується товар, створюються постійні представництва. У промислових центрах розташовуються також закупівельні контори, що безпосередньо скуповують товари. Перш ніж придбати товар, вони посилають оферти

та зразки своїм фірмам. Іноді самостійно вирішують питання про закупівлю, якщо мова йде про невелику партію. Значну допомогу в організації імпорту надають також імпортні асоціації.

В останні роки зв'язки торговельних фірм із українськими виробниками здобувають усе більш тісний характер, дозволяючи на практиці реалізувати маркетингові підходи до організації виробничо-збутової діяльності. При цьому торговельним фірмам, як правило, приділяється роль консультантів з питань ринкової кон'юнктури і запитів споживачів, удосконалювання якості продукції і каналів збуту.

Оцінюючи перспективи розвитку інституту торговельних посередників, варто сказати, що й у майбутньому їх різноманітна функціональна діяльність у сполученні з інвестиційно-кредитними можливостями, багатим досвідом і інформованістю в області світової товарної кон'юнктури дозволить їм виступати як організаторам активного просування товарів на зовнішні ринки, а також суперничати з промисловими компаніями і претендувати на роль лідера в зовнішньоекономічній експансії фірм України.

Механізм торговельно-посередницької діяльності в Україні тільки формується. У ньому тільки визначаються фінансово-економічні важелі: ціни, процентні ставки, винагородження, пільги, стимули, податки. Але ці важелі досить слабо адаптовані до специфіки діяльності торговельно-посередницької діяльності. Це відноситься перш за все до цін, скидок на об'єкти угод, ставок, платежів, деяких податків. При цьому не відрегульовані гарантії з боку посередника, його відповідальність перед контрагентами.

Узагальнюючи зовнішньоторговельну практику закордонних фірм, варто підкреслити, що в даний час найбільші промислові фірми володіють могутнім зовнішньоторговельним апаратом, у якому традиційно високорозвинена експортна ланка доповнюється постійно зростаючою мережею дочірніх компаній і філій.

Своєрідною формою зміцнення зовнішньоторговельного апарата є вмiле приєднання і використання збутових каналів партнерів по коопераційних і коаліційних угодах, що у довгостроковому плані забезпечують міцні позиції на ринках закордонних країн. Ці принципи роботи закордонних торгових фірм необхідно взяти на озброєння й українським посередницьким фірмам з метою якомога скорішого завоювання Україною міжнародних торгових ринків.

Підприємства в умовах ринкової економіки значну увагу приділяють проблемам оптимізації процесу просування товарів від виробника до споживача. Їм приходится вибирати: продавати товар самим або скористатися послугами посередників. Більшість виробників вважає, що використання посередників приносить їм визначені вигоди.

У багатьох виробників не вистачає фінансових ресурсів для здійснення прямого маркетингу. Але навіть якщо виробник і може дозволити собі створити власні канали розподілу, у багатьох випадках він заробить більше, якщо збільшить капіталовкладення у свій основний бізнес.

Використання посередників порозумівається в основному їхньою неперевершеною ефективністю в забезпеченні широкої доступності товару і доведення його до цільових ринків. Завдяки своїм контактам, досвіді, спеціалізації і розмахові діяльності посередники пропонують фірмі більш того, що вона сама може зробити поодиноці.

Посередники виконують ряд функцій, що сприяють успішному вирішенню вимог маркетингу. До них варто віднести такі функції, як: проведення науково-дослідної роботи, стимулювання збуту, налагодження контактів з потенційними споживачами, приведення товарів у відповідність з вимогами покупців, транспортування і складування товарів, питання фінансування, прийняття відповідальності за доведення товарів до кінцевого споживача.

Фірми, що тільки починають свою експортну діяльність, частіше використовують непрямий експорт. Вони віддають перевагу даному варіантові через дві причини:

- по-перше, такий експорт вимагає менше капіталовкладень, оскільки фірмі не приходится створювати за рубежем власний торговельний апарат або налагоджувати мережа контактів;
- по-друге, при непрямому експорті фірма менше ризикує.

Таким чином, можна зробити висновки, що оптовою реалізацією товару займаються міжнародні посередники — вітчизняні купці-експортери, вітчизняні агенти по експорті або кооперативні організації, що привносять у цю діяльність свої специфічні професійні знання, уміння і послуги, і тому продавець, як правило, робить менше помилок.

При збуті товару прямо споживачеві виробник одержує весь дохід, але йому необхідно стежити за ефективністю реалізації. Він повинний реалізувати свій товар настільки ж ефективно, що і професійний дистриб'ютор, і за ту ж ціну. Часто дистриб'ютори протягом багатьох літ вкладають значні суми в організацію складування і транспортування, тому виробникові для забезпечення настільки ж ефективного збуту буде потрібно затратити просто астрономічні засоби. Тому кожний повинний займатися своєю справою: виробник — робити, посередники — доставляти товари до споживачів.

Підприємства в умовах ринкової економіки значну увагу приділяють проблемам оптимізації процесу просування товарів від виробника до споживача. Їм приходится вибирати: продати товар самим чи скористатися послугами посередників.

У багатьох виробників не вистачає фінансових ресурсів для здійснення прямого продажу. Але навіть якщо товаровиробник і може дозволити собі створити власні канали розподілу, в багатьох випадках він заробляє більше, якщо збільшить капіталовкладення у свій основний бізнес.

Використання посередників пояснюється в основному їх неперевершеною ефективністю в забезпеченні широкої доступності товару і доведення його до цільових ринків. Завдяки своїм контактам, досвіду, спеціалізації і розмаху діяльності посередники пропонують фірмі більше того, що вона сама може зробити наодинці.

Отже, в числі фірм, підприємств і організацій-учасників ринкового товарного обороту, особливе місце відводиться торговельно-посередницькій галузі, яка являється важливим провідником товарної, фінансової і інвестиційної політики.

Раціонально організована торговельно-посередницька діяльність сприяє оптимізації виробничої і комерційної діяльності, розширенню її масштабів, підвищенню ефективності на основі комплексних ринкових досліджень, вивчення факторів ризику по всій їхній сукупності, достовірного прогнозування майбутнього з достатньо чіткими орієнтирами бажаного комерційного успіху. Тим самим, вказана галузь створює необхідну комерційну інфраструктуру для надання відповідних послуг всім учасникам ринкового обороту, які потребують управління власними ринковими сегментами по всьому ланцюгу відтворювального процесу.

Література

1. Дениэлс Дж. Д., Радеба Ли Х. Международный бизнес: внешняя среда и деловые операции: Пер. с англ. — М., 1994.
2. Дроздова Г. М. Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності підприємства: Навч. посіб. — К.: ЦУЛ, 2004. — 247 с.
3. Зовнішньоекономічна діяльність підприємств: Підр. для вузів / І. В. Багорова, Н. І. Редіна, В. Є. Власюк, О. О. Гетьман; За ред. д-ра екон. наук, проф. І. В. Багрової. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 580 с.
4. Кириченко О. А. Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності. — К.: Знання-Прес, 2002. — 384 с.
5. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: Пер с англ. / Общ. ред. и вступ, ел. Л. И. Евенко. — М., 1994. — 702 с.
6. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть / А. С. Філіпенко, В. С. Будкін, А. С. Гальчинський та ін. — К.: Либідь, 2002. — 470 с.

Резюме

В статье рассмотрена роль торговых посредников при осуществлении внешнеэкономической деятельности, а также анализируются основные преимущества, которые дает компаниям использование посреднического звена в операциях международной торговли. Оценены возможности дальнейшего развития такого рода деятельности в Украине.

Рецензент доктор економ. наук, професор Н. А. Левицкий

УДК 321:330.82

В. В. Попков, Абд Ал Хасан Али Насер (Ирак)

**ПРОБЛЕМЫ ЛИБЕРАЛИЗМА КАК ИДЕОЛОГИИ
ПОСТКОММУНИСТИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ**

Конец 90-х годов XX века проходил под знаком победы Запада в холодной войне. Эта ситуация была воспринята либералами-рыночниками как конец Востока, как крушение последней преграды на пути окончательной вестернизации мира. XXI век ими мыслился как век широчайшего распространения западных ценностей, институтов, западного образа жизни во всем мире. В качестве главного агента этого процесса рассматривался товарный и культурно-информационный обмен, а также коллаборационистская деятельность аборигенных прозападных элит. Все это должно было содействовать усилению западной гегемонии. Не случайно именно в 90-е годы появляется книга Френсиса Фукуямы “Конец истории” с обоснованием роли США как триумфатора мирового исторического процесса.

Это был период, когда посягательство на Восток как культуру и цивилизацию приобрело особенно масштабный и откровенный характер. В 90-е годы во всех странах мира особенно активизировались западные миссионеры-модернизаторы, советники аборигенных элит. Генеральная установка была следующей: как можно быстрее преодолеть традиционную восточную ментальность и осовременить незападные народы и континенты.

Все это совершалось под лозунгом “открытого общества”.

Как известно доктрина “открытого общества” была предложена К. Поппером (1902-1996) для обозначения либерально-демократических обществ как противоположности “закрытым” — авторитарным. В экономике это означало свободу торговли и устранение таможенных барьеров. В социокультурной и идеологической сферах — устранение разного рода цензуры, неограниченный приток зарубежной (в основном западной) культуры и информации. Открытое общество — это мир без границ, без специфической культурной и национальной идентичности, которые объявляются устаревшими “архаичными”. При этом подразуме-

валось, что именно незападный мир должен освободиться от своей идентичности и целиком открыться внешнему влиянию.

В этой ситуации Запад выступает не как один из культурных миров наряду с другими культурными мирами, а как матрица для всех остальных культурных миров, как “общечеловеческая” культура, общечеловеческая рациональность, как универсальный образец для подражания и поведения. Недаром именно в рамках западной интеллектуальной традиции сформировалась концепция “универсальной цивилизации”. Как отмечал в свое время известный американский политолог Самюэль Хантингтон, концепция универсальной цивилизации является характерным продуктом западной цивилизации. В девятнадцатом веке идея “бремени белого человека” помогла оправдать распространение западного политического и экономического господства над незападными обществами. В конце двадцатого столетия концепция универсальной цивилизации помогает оправдывать западное культурное господство над другими обществами и необходимость для этих обществ копировать западные традиции и институты” [2, с. 90].

При этом западная либеральная идеология, придя на смену мировому коммунизму, ведет себя как “единственно верная” и “единственно правильная”. Сегодня либеральная идеология ведет себя так, как будто иных культурологических открытий не было и в помине. Первоначально либерализм был идейно-политическим течением, которое ставило своей целью освобождение общества от оков государства; личности — от авторитаризма и господства коллективности. Основателями либеральной идеологии были И. Бентам, Дж. С. Милль, А. Смит, Г. Спенсер. В России — Т. Н. Грановский, К. Р. Кавелин, Б. Н. Чичерин. Современный либерализм из идеологии освобождения народов стран Запада превратился в идеологию навязывания определенного модуса поведения всеми незападным странам.

Аналогичным образом вел себя когда-то и коммунизм. Вплоть до 90-х годов XX века он торжественно провозглашал, что все народы, невзирая ни на какие различия, придут к коммунистическому будущему. Коммунизм обещал скорое уничтожение национальных различий и достижение полной социальной однородности. То есть навязывал всему миру определенную схему поведения. Теперь за аналогичную работу берется победивший либерализм. Он выступает за тотальную унификацию мира

в форме вестернизации. Для этого реанимируется наивно-натуралистический тезис эпохи Просвещения: буржуазный, рыночный человек и есть самый, что ни на есть “естественный” человек.

В противоположность сомнению либерализма, современная культурологическая мысль пришла к выводу, который идет вразрез с натурализмом Просвещения. Феномен Запада является не универсальным, а исключительным. Он порожден сочетанием редко встречающихся условий и факторов, которые имеют не долгосрочный, а краткосрочный и лимитированный характер. Не случайно в 70-х годах после поражения США во Вьетнаме некоторое время преобладала тема “одиночества Запада в мире”, хрупкости западной цивилизации, конструкторская сложность и уникальность которой противостоит “простоте” и “грубости” окружающего мира.

Однако, спустя 20 лет, когда не Запад, а СССР потерпел поражение, в Западном полушарии происходит стремительное упрощение стратегического мышления. Преобладающим становится самодовольство “поучающей” и “просвещающей” цивилизации. Современная либеральная апологетика по своей безапелляционности все больше напоминает коммунистическую пропаганду прошлых времен. Так же как и во времена СССР муссируется “полная и окончательная победа”, но уже не Востока, а Запада в мире. Так же как и во времена СССР декларируются “небывалые достижения и решающие преимущества” но уже не социалистического, а либерального общества.

В то же время непредубежденный взгляд видит, что целиком совершенных обществ на Западе не было, и, вероятно, никогда не будет. Можно говорить о несомненных преимуществах западной цивилизации в целом ряде областей человеческого бытия, но в то же время необходимо констатировать, что на Запад имеет и серьезные изъяны, которые могут стать роковыми. Вывод один: нет непогрешимых систем, любые социальные системы нужно трансформировать в интересах человека и человечества.

Однако поиск альтернативных решений возможен только при сохранении культурно-цивилизационного многообразия в мире. “Полная и окончательная победа” одной цивилизации над всеми другими приведет только к культурно-цивилизационному обеднению планеты и, как следствие к “полной и окончательной катастрофе” человечества, лишенного культурных альтернатив.

Многие современные обществоведы-цивилизационщики делают акцент на “биполушарном” строении человечества, как социокультурной системы. В соответствии с такими представлениями наша планета представляет головной мозг, имеющий два взаимосвязанных мозговых полушария. Рационализированное западное полушарие выступает в качестве поставщика инновационных технологий (в том числе и социальных), а восточное полушарие питает Запад — мистическими и сакральными духовными инициативами, в фокусе которых находится личность не как абстрактный индивид, а как Богом сотворенная сущность.

В этом плане весьма примечательным является тот факт, что все мировые религии зародились на Востоке, а все политические идеологии сформировались на Западе. Вестернизировать мир, сделать его однополярным — то же самое, что сделать наш мозг однополушарным, лишенным его правой, образно-интуитивной доли, “ампутировать” мозговую “сферу смыслов”. Не случайно над современной западной цивилизацией довлеет образ “одномерного человека”, утратившего духовное измерение. Понижение статуса Востока в мире и ослабление исходящих от него импульсов грозит глобальным торжеством одномерного массового общества.

Мировая история цивилизаций насчитывает несколько тысяч лет. И на протяжении всего исторического времени ее постоянно сопровождает “биполушарность”. Об этом, в частности, упоминает выдающийся философ-экзистенциалист К. Ясперс. Он отмечает, что “в различных модификациях изначальная полярность (Востока и Запада) сохраняла свою жизненность на протяжении веков... Греки и персы; деление Римской империи на Западную и Восточную, западное и восточное христианство, западный мир и ислам, Европа и Азия — таковы последовательно сменяющие друг друга образы этого противоречия...” [3, с. 115-116].

Не случайно чрезмерное усиление Запада в ущерб Востоку, ведущее к мировой асимметрии сопровождается примитивизацией мышления самого Запада. Это, в частности, отражается и на состоянии западного геополитического мышления. Как известно, геополитика есть наука о закономерностях распределения и перераспределения сфер влияния различных государств в географическом пространстве. Сам термин введен в оборот на рубеже XIX-XX веков шведским политиком Челленом.

Согласно общим геополитическим представлениям, во всей мировой истории действует некий механизм западно-восточного цикла: фаза западного наступления рано или поздно сменяется реверсивной фазой восточного вызова, и наоборот. “Маятниковый” механизм такого цикла, вероятно, имеет антиэнтропийное значение, препятствует окончательному угасанию социокультурной динамики человечества. Напомним, что Энтропия — понятие, заимствованное из термодинамики. Оно означает характерный для замкнутых систем процесс превращения всех видов энергии в тепловую. В более общем виде энтропия рассматривается как стихийный процесс возрастания хаоса, которому противостоят антиэнтропийные силы, способные самоструктурироваться и формировать определенный порядок.

Современное постиндустриальное общество при всей его внешней рациональности и структурированности страдает глубокой энтропией на внутреннем, социальном и личностном уровне. Из общества уходят жизненные мотивации, смысло-жизненные установки. Усиливающийся внешний электронный контроль над гражданами не может компенсировать разрастающиеся масштабы внутренней социальной аномии. Это ставит западную цивилизацию перед необходимостью задействовать такие факторы духовного порядка, которые выходят за рамки науки и рациональности, но которые способны потрясти душу, совесть, реанимировать искреннее и непосредственное восприятие мира. В такой ситуации реабилитация “иррационального” Востока становится неизбежной.

В течение трех десятилетий ушедшего века народам мира внушалась мысль о том, что постиндустриальное общество это олицетворение успеха и прогресса, что само понятие “постиндустриальное общество” отражает передовой общественный порядок, приходящий на смену архаическому “индустриальному обществу”. Одни исследователи (Д. Белл, Ж. Фурастье) связывали это общество со сферой услуг. Другие (Г. Беккер, А. Турен) — с интеллектуальной сферой (наука, образование, здравоохранение), инвестирующей человеческий капитал в отличие от промышленных инвестиций; третьи — с постэкономическим человеком, ориентированным на ценность качества жизни. Однако реалии XXI века все более отчетливо демонстрируют углубляющийся разрыв между социальными ожиданиями и социальной прак-

тикой. Постиндустриальное общество из ожидаемого общества с высоким качеством жизни превратилось в психологически болезненное общество, в котором “образ жизни превратился в угрозу для самой жизни”.

В условиях углубляющегося социально-экономического и духовного кризиса Западу жизненно важен диалог с Востоком. Старая формационная теория упрощала процесс исторического развития: исходила из того, что у человечества есть одна-единственная эволюционная программа — та, что рождена на лево-радикальном Западе, а именно, программа движения к коммунизму. Восточной периферии, которая не укладывалась в марксистскую схему, предстояло перевоспитаться под влиянием западной социал-революционной миссии.

Сегодня из всех идеологий Нового времени только либерализм сохранил столь упрощенный взгляд на историю. Но специфика XXI века заключается в том, что у человечества уже нет времени на то, чтобы испытывать еще одну катастрофу в связи с неоправданностью еще одного, теперь уже антикоммунистического (либерального) проекта. XXI век нуждается в новой диалектике, диалектике биполушарного мышления, в котором равные права получают как западная техническая рациональность, так и восточная мистическая интуиция.

Литература

1. Шварцмантель Дж. Идеология и политика. — Харьков: Гуманитарный центр, 2009. — 312 с.
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М.: АСТ, 2003. — 603 с.
3. Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М.: ИНИОН, 1991. — 398 с.

Резюме

У статті розкривається проблема взаємин Заходу й Сходу в процесі глобальних змін кінця ХХ - початку ХХІ століття. Робиться акцент на те, що в сучасних умовах відбувається вичерпання потенціалу вестернізації і виникає потреба в пошуку нових духовних ресурсів, які в цей час зосереджені в історичному досвіді Сходу.

Рецензент доктор полит. наук, профессор А. М. Пойченко

МОЛОДІЖНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО СПЕКТРУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Важливим чинником молодіжного руху є взаємодія його з політичними партіями. Безперечно, що співпраця з молодіжними організаціями є одним з найважливіших моментів діяльності партії. Стосунки між ними в ідеалі повинні будуватись на основі взаєморозуміння, співпраці та автономності.

Протягом новітнього часу в умовах трансформації політичних інституцій та системи України і партії, і їхні молодіжні об'єднання зазнали значних змін. Вочевидь, дві тенденції: зростання ролі молоді у політичній структурі українського суспільства та визначення цієї соціодемографічної групи як дієвого суб'єкту суспільної практики. Під час 1991-2009 рр. молодіжний рух політичного спектру пройшов декілька етапів. В історіографії виокремлюється 1997-1998 рр. як кордонні для розвитку молодіжних організацій України. Тобто для типологічної періодизації застосовувалися не лише іманентні події та критерії, а й загальнонаціональні. Вслід за такою логікою, можна виокремити ще один — новітній етап, який розпочався у 2004-2005 рр.

Значну увагу основним засадам діяльності молодіжних організацій політичного спектру приділяли Є.І. Бородін (історико-юридичні аспекти), В. В. Барабані, В. П. Бачигін, А. С. Матвієнко, В. С. Плохій, І. О. Хохленков та багато інших авторів, практична діяльність яких була тісно пов'язана з молоддю та громадською діяльністю.

У наступні роки досить широко розроблялися проблеми молодіжного руху (В. А. Головенько, О. А. Корнієвський, В. Кулик, М. Ю. Пашков, В. Л. Рябіка, В. М. Соколов, В. М. Якушик), що безпосередньо пов'язані як з основними напрямками державної молодіжної політики на місцях, так і з формуванням механізму її реалізації. У середині 1990-х років УкрНДІ проблем молоді (Ю. О. Белкін, В. А. Головенько, О. М. Костенько, Я. В. Немирівський, О. В. Пустовойт) на прикладі окремих областей України проведено кілька досліджень, в яких було систематизовано фактологічний матеріал щодо форм і методів роботи з молоддю, нормативну базу регіональної молодіжної політики.

До предмету уваги дослідження потрапляють: молодіжні філії політичних партій, громадсько-політичні об'єднання молоді та організації, що проявили себе у політичному житті.

Перша група молодіжної інфраструктури — філії, що базуються на визначенні своїх ідеологічних уподобань та організаційних засадах на певні політичні сили. Основний момент єдності партії з її молодіжною організацією полягає у єдності їх ідеологічних платформ. Молодіжна організація веде свою роботу, вирішує свої проблеми і одночасно співпрацює з партією, та готує себе для майбутньої політичної роботи в ній. У свою чергу політичні партії намагаються вирішити проблеми, які є у молоді та відстоюють інтереси членів молодіжних організацій, зокрема в Парламенті. В Україні значна кількість партій мають свої молодіжні філії та організації, які ідеологічно орієнтуються на них. Окрім цього, партії за допомогою своїх програм намагаються забезпечити підтримку молоді на виборах, проголошуючи соціальну спрямованість власної молодіжної політики.

Однак сучасна партійна молодіжна політика передбачає автономність, а під час і повну незалежність молодіжних структур. Головним критерієм для визначення молодіжних філій партій слід визначити ступінь залежності молодіжної організації. Мається на увазі увесь комплекс питань пов'язаний з цим (ідеологічна, політична, фінансова, організаційна, статутна тощо). На наш погляд, під таке визначення підпадає ряд сучасних молодіжних організацій в Україні. Зокрема: Республіканська християнська молодь, Молодіжна організація республіканців України, Молодий Рух, Соціалістичний конгрес молоді, Народно-демократична ліга молоді, Ленінська комуністична спілка молоді України тощо.

Громадсько-політичні організації молоді репрезентуються значним прошарком молодіжних об'єднань, що зберігають свою незалежність, залишаючись самостійними ідейно-політичними утвореннями і займають активну громадську позицію, під час висуваючи навіть політичні вимоги. Необхідно класифікувати такі організації відповідно до ставлення їх до домінуючого у сучасному світі типу приватновласницьких, суспільно-економічних відносин (тобто, на підставі ступеня прийняття або несприйняття цього типу в цілому): ультраліві організації; ліві; лівоцентристські; центристські; правоцентристські; ультраправі [1].

Хоча така класифікація застосовується для типологізації політичних партій, вона адекватно відображає громадсько-політичну ініціативу молоді сучасної України.

Слід також наголосити на тому, що цей тип відповідає досить значній кількості молодіжних організацій. Під час, ці організації спрямовують свою діяльність на реалізацію вузько цільових проєктів (відповідно до отриманого гранту тощо). Однак це не означає, що організація увесь час свого існування займатиметься цією діяльністю.

Окремо слід окреслити тенденцію, яка виявилася лише в останній час. Мова йде про створення молодіжних партій. Необхідно зазначити, що ідея про необхідність молодіжної політичної організації, протягом 1990-х рр. на порядку денному в молодіжному середовищі виникала неодноразово. Однак, перші молодіжні партії виникли саме в 1999 році.

Деякі вчені, розглядаючи політичний молодіжний рух, стверджували, що існує кілька типів організацій, які умовно чи фактично можуть бути молодіжними політичними партіями. Так, О. Корнієвський вважав, що “молодіжна партія I типу (незважаючи на відсутність слова “молодіжна” у назві організації) може розглядатися як організаційна структура, що об’єднала молодих людей за спільними ідейно-політичними мотивами однією політичною орієнтацією” і відносив до цього типу СНПУ [2]. Другий тип, за О. Корнієвським, і є власне молодіжна партія.

Такий підхід є дещо схематичним. Особливо, якщо враховувати нові політичні реалії та характер новоутворених молодіжних політичних партій.

Політична партія виникає тоді, коли соціальна верства, група усвідомлює необхідність політичної самоорганізації задля захисту своїх інтересів та участі у виробленні державних рішень. В нашому випадку, частина молоді, як соціально-демографічна група усвідомила необхідність політичного оформлення своїх інтересів у вигляді створення власних партій.

До молодіжних партій належать Партія “Молода Україна”, Організація політичного розвитку — Молодіжна партія України, Партія “Нова генерація”. Ці політичні організації складаються переважно з молоді і заявляють про готовність захищати інтереси молодого покоління (як першочергове завдання).

Кінець 1990 - перша половина 1991 рр. відзначалися загальним спадом політичної активності в суспільстві і, зокрема, в молодіжному середовищі. Це пояснювалося різким погіршенням економічної ситуації та наступом реакційних сил на націонал-демократичний рух загалом. Фактично відхід молоді від масової активності призвів до перегляду молодіжними організаціями своїх підходів до роботи з молоддю.

“На другу половину 1992 року припадає активізація процесу “припартизації” молодіжних організацій”, — стверджують історики сучасного політичного руху молоді [3, с. 84]. Так, в жовтні 1992 р. відбувся установчий з'їзд Української соціал-демократичної молоді, яка задекларувала себе молодіжним крилом СДПУ. У ці ж часи розпочинається процес відтворення обласних структур комсомолу, які орієнтувалися на ліві організації, згодом — КПУ та СПУ [4].

Період 1993-1996 рр. був важливим і важким не тільки для молодіжного руху, а й для України в цілому. Протягом цього періоду відбулася ціла низка політичних та соціально-економічних криз. І саме 1993 рік став найбільшим випробуванням для суспільно-політичних рухів. В економіці справи були ще гірші. Тривало руйнування господарського комплексу. Відсутність чіткого управління державним сектором не дала змоги просунутись у його переорієнтації на ефективне задоволення потреб держави, натомість тривав хаотичний процес подальшого розвалу економіки.

Парламентські та президентські вибори 1994 року продемонстрували усі ці негативні тенденції. Роль партій та організацій виявилися мінімальною саме тому, що їхній авторитет знаходився на низькому рівні. Відчувається спад громадської активності та зменшення ваги політичних інституцій в українському суспільстві.

При цьому, логічно, відбувається спад молодіжної активності. За підрахунками Українського науково-дослідного інституту проблем молоді молодіжні громадські організації у 1993 р. об'єднували десь близько 600 тисяч юнаків і дівчат, тоді як в Україні на той час проживало 10,1 млн. молодих людей віком від 16 до 29 років [5].

Протягом 1993-1996 рр. стало зрозуміло, що “слабка матеріальна та організаційна база всіх без винятку молодіжних громадських організацій, які не були залучені до важелів державного управління та механізмів формування державної молодіжної політики, не давали їм змоги самостійно, без державної підтрим-

ки братися за вирішення різнопланових молодіжних проблем” [3, с. 91]. Це спричинило процес розвитку припартійного молодіжного руху, тобто молодь почала шукати себе у партійних структурах, створюючи молодіжні філії при партіях. Це, у свою чергу, зумовило залежність молодіжних громадських об’єднань від “дорослих” організацій. Формальність же існування багатьох партійних структур і поступове зникнення деяких з них з політичного поля України спричинилися до формалізації молодіжного руху.

Політологи визначали три головні тенденції в особливостях формування та розвитку організованих структур припартійного молодіжного руху.

Перша тенденція визначається процесами ініціювання, творення та забезпечення “дорослими” організаціями діяльності молодіжних організацій (філій, фракцій, секцій, платформ, крил) партії, які за своїм статусом є партійним підрозділом чи у своїй практичній діяльності чітко орієнтуються на програмні ідеологічні засади, реалізацію партійних статутних цілей та завдань, зберігаючи водночас свій автономний статус у вирішенні проблем “внутрішнього життя”. Життєздатність такого типу громадських об’єднань значною мірою залежить від особистісного фактора: молодіжного лідера та його сподвижників.

Друга тенденція визначається орієнтацією політичних партій, рухів на “полегшений варіант” поширення свого партійного впливу на масову молодіжну аудиторію, різні соціальні, професійні категорії молоді та її об’єднання з метою рекрутування нових кадрів, що не потребує додаткових фінансових коштів, матеріальних витрат на утримання молодіжних функціонерів та апарату молодіжних припартійних структур. Ця партійна настанова реалізується передусім у площині ініціювання політичними партіями, рухами процесу творення та підтримки діяльності ідейно близьких до них молодіжних об’єднань.

Третя тенденція скоріше є похідною від політичної позиції певного кола партійного істеблішменту та його електорату. Партійна молодіжна політика таких політичних об’єднань передбачає два головні напрями: робота з членами партії молодіжного віку (зокрема, їх ідейний вишкіл) та робота щодо залучення нових молодих людей до організації, шляхом проведення різних громадсько-політичних, культурних, історико-просвітницьких, екологічних та інших за тематичним спрямуванням масових заходів [6].

Ці процеси яскраво розглянуті на конкретних прикладах.

Зокрема, молодіжна організація республіканців України (МОРУ), яка формально існувала з 1990 року, активну діяльність розпочала саме з осені 1993 року. Саме проблема відсутності молодіжної політики в діяльності УРП змусила молодих активістів замислитись над створенням молодіжної припартійної структури. Спочатку це було недружно зустрінута керівництвом УРП, бо існування молодіжної структури, вважали вони, заважатиме партії безпосередньо займатися молоддю. Але шляхом переговорів активістам (О. Голобуцькому, В. Куліку, В. Гончаруку) вдалося переконати керівництво УРП в доцільності існування молодіжної філії партії. Головним аргументом було залучення молоді до партії. Це об'єднання складалося саме із представників центру політичного життя — Києва. Хоча до 1996 року були створенні осередки по різних містах, у тому числі — в Одесі, Миколаєві, Херсоні тощо. Але серйозного впливу на ідеологічні засади або структурну діяльність первинні філії значення не мали — вони транслиювали погляди центру.

Інший тип суспільної практики продемонструвало Ліберальне молодіжне об'єднання (ЛіМО), яке було засноване 18 травня 1996 р. Тоді загальна чисельність організації була як на той час рекордною — 11,5 тис. членів; вона мала 308 місцевих організацій у 25 регіонах України. На установчому з'їзді ЛіМО було прийнято “Маніфест молодих лібералів України”, який являв собою самостійну спробу осмислення ролі лібералізму в Україні. Варто вказати, що ЛіМО формувала свою діяльність не лише у політичному вимірі. Чи не вперше молодіжна політична організація з певною ідеологією заявила, що поширює свою діяльність на всі сфери життя молоді. Ще одною виразною рисою ЛіМО було серйозне ставлення до своїх регіональних структур. Інші об'єднання молоді того часу виявляють слабо-розвинуту територіальну структуру — домінуюча роль відводилася центральним осередкам. А ось у цієї організації помітну роль грали “периферійні” філії. Найбільш розвинутими структурними одиницями були Кримська, Одеська, Донецька, Луганська та інші організації ЛіМО. Політологи вважають, що саме досвід створення та функціонування ЛіМО зумовив появу пізніше молодіжних партій.

Серед інших молодіжних структур припартійного типу періоду 1993-1996 року визначається ще Соціалістичний конгрес

молоді (СКМ), рішення про створення якого було прийнято у 1995 році на Політраді СПУ [7]. Це була типова молодіжна припартійна структура, але зі своєю специфікою. Відмінності породжувалися тим, що СКМ складався із прихильників різних лівих течій — від троцькістів до соціал-демократів. Такий широкий спектр не міг не позначитися на діяльності організації. Слід відмітити, що так саме, як і у ЛіМО, в СКМ помітну роль грали південноукраїнські об'єднання. Наприклад, молоді соціалісти Одеси, Херсону та Ізмаїлу.

Радикальні національні організації політичного характеру не отримали в Одеській, Миколаївській та Херсонській областях поширення у той період (такі, як “Тризуб”, ПОСТУП тощо). Але, створення у 1996 році організації “Молода Україна” відбувалася вже при значній ролі представників південноукраїнських студентів [8].

Протягом 1997-2004 року відбувався новий етап у молодіжному русі Південної України, так саме, як й у загальноукраїнському масштабі. Передумовою цього переходу стало принципове зростання суспільно-політичної активності в українському суспільстві, формування нових суб'єктів політичної практики країни. Так, наприклад, у другій половині 1996 року в Україні відбулося 8185 масових акцій, в яких взяли участь 15 млн. осіб, що на 62 % перевищило рівень 1995 року (із цих акцій 395 були несанкціоновані) [9].

Напівполітичною організацією стала молодіжна організація “Просвіти”. 26 травня 1997 р. в Києві відбувся “перший” установчий з'їзд “Молодої Просвіти” (їх було кілька). Делегати з'їзду ухвалили положення про молодіжну просвітянську організацію, яка стала структурним підрозділом всеукраїнського товариства “Просвіта” ім. Т. Шевченка. Головними напрямками діяльності “Молодої Просвіти” були визначені: економіко-правове просвітництво, захист громадянських прав, підтримка молодих родин, працевлаштування, організація дозвілля тощо. Достатньо швидко осередки “Молодої Просвіти” виникають та починають активно діяти по всіх обласних центрах Півдня України.

На той же час припадає відродження ЛКСМУ як всеукраїнського об'єднання (8 травня 1997 р.). КПУ в умовах підготовки до парламентських виборів 1997 року активно розгортав діяльність свого молодіжного сателіту, надав його лідерам депутатські місця у Верховній Раді. Крім загальноукраїнських лідерів,

до парламенту потрапив першій секретар одеського обкому ЛКСМУ А. Звонарж. Не менш потужними осередками виявилися Херсонська та Миколаївська.

В таких умовах молодіжний політичний рух пройшов мобілізацію та випробування у виборчих парламентських та президентських кампаніях 1998-1999 рр. За слушною думкою політологів, “друга половина 1997 — початок 1998 рр. відзначалися інтенсивною парламентською виборчою кампанією. До неї були втягнуті всі прошарки та соціально-демографічні групи населення. Вибори до Верховної Ради стали каталізатором низки соціальних процесів, зокрема інтенсифікації і виокремлення групових економічних та політичних інтересів різних соціальних верств та груп населення” [3, с. 108-117].

Але соціальна диференціація та політична консолідація молоді, як окремого суб'єкту так й не відбулася. Щоправда, подібні тенденції були притаманні українському суспільству взагалі.

Зрозуміло, що організований молодіжний рух не залишився осторонь парламентської виборчої кампанії. В більшості партійних списків були присутні представники молодіжних організацій. Однак це не означає, що більшість партій усвідомила необхідність залучення молоді до державотворчої діяльності. Значна частина молодіжних структур використовувалася “дорослими” партіями в ролі агітаційних бригад. Така діяльність, звичайно, мала ряд переваг, і не в останню чергу матеріальних. Проте подібне становище молодіжних “припартизованих” організацій викликало зрозумілий спротив у молодіжному середовищі.

У результаті, до Верховної Ради XIV скликання було обрано лише 8 представників молодіжних структур. Зокрема, 4 комсомольця за підтримки КПУ; 2 — за партеспісками НРУ та СПУ-СелПУ. По мажоритарному округу за сприяння НРУ народним депутатом був обраний заступник голови УНКМО Ю. Криворучко. Отримав прохідне місце у партійному виборчому списку НДП і лідер Асоціації молодих політиків і політологів А. Білоус [10].

Майже всі політичні партії так або інакше робили ставку на програмні положення стосовно забезпечення вирішення молодіжних проблем як на засіб розширення власного електорального поля та залучення на свою користь сегментів молодіжного електорату.

Значне місце молодіжні “припартизовані” структури мали у виборчій кампанії до місцевих Рад. Низка організацій висувала

ли як окремих своїх представників, так і цілі команди. Наприклад, місцеві керівники НДЛМ, УСДМ, Молодого Руху, ЛКСМУ, СКМ, ЛіМО, РХМ, молоді члени ПРП, РХП та інших партій виявилися досить потужною силою на муніципальних та обласних виборах. Знаючи особливості місцевих округів та апелюючи одночасно до молоді і старшого покоління, розігруючи карту власної незаплямованості та професіоналізму, молоді кандидати в депутати місцевих Рад, за наявності певних коштів, мали реальний шанс бути обраними. Як засвідчили результати виборчої кампанії, молодь таки скористалася цим шансом.

Цікавими з точки зору аналізу діяльності політично активної молоді під час виборчої кампанії є суто молодіжні виборчі ініціативи, які лише незначною мірою були дотичними до “дорослих” політичних структур. Так, ще наприкінці 1997-1998 роках групи молодих кандидатів у депутати, які репрезентували різні політичні організації та молодіжні структури (від представників СНПУ до СКМ), утворили Координаційні ради молодих кандидатів у депутати місцевих Рад. На Півдні України першими виявилися подібні ініціативи в Одесі, а згодом — Миколаєві та Херсоні.

“Функціонерський” характер тогочасного організованого молодіжного руху сприяє контрольованості молодіжної активності загалом. Складається враження, що центр безпосередньої молодіжної ініціативи зміщується в неформальне середовище. В той же час поглиблюється політизація молодіжних структур та їхня переорієнтація, в залежності від політичної кон’юнктури, на певних політиків чи політичні сили. Особливо слід відзначити процес ідеологічної ідентифікації в лівому таборі молодіжного руху. Незважаючи на слабку зовнішню структурованість саме у ці часи на Півдні України починає поширюватися анархічний молодіжний рух, потужними центрами якого наприкінці ХХ століття стають Одеса та Херсон.

Те ж саме ілюструє діяльність й іншої ліворадикальної молодіжної групи. 29 червня 1998 р. в м. Очакові відбувся I (Установчий) конгрес Всеукраїнської молоді гвардії більшовиків. Метою заходу було об’єднання лівих молодіжних груп, які знаходяться на лєнінсько-сталінській ідеологічній платформі [1, с. 38-49].

Певну сталість та визнання вже на той час отримали ЛіМО та НДЛМ. На середину 1998 року ЛіМО було найпотужнішою молодіжною силою в регіоні. Проте, після виборів діяльність

НДЛМ призупинилася. Фактично Лігу позбавили фінансування. Структури на місцях залишилися, але робота із залучення неофітів була припинена.

Тенденції до виокремлення молоді як суб'єкту політичного життя України посилилися у 1999 році. Тоді у політичній системі з'являються молодіжні політичні партії. Тож три молодіжні партії, що оформились протягом 1999 року із громадських організацій, за перший рік існування встигли розбудувати регіональну інфраструктуру та створити програмні засади. Ці перші спроби соціального об'єднання молоді із чіткими політично-кон'юнктурними орієнтаціями виявили себе малоефективними. Незважаючи на існування південноукраїнських осередків чи філій цих партій, вони майже ніяк не проявили себе. Діяльність їх проявилася лише під час виборів, як агітаторів та пропагандистів. На виборах 2002 року вони не лише не отримали самостійної електоральної підтримки, але й виявилися як малознайомі виборцям.

Саме тоді складається передумова для розвитку сучасного молодіжного руху на Півдні України. Це не відбувалося шляхом змін одних акторів іншими, а політизація вже існуючих структур та в наслідок радикалізації політичних поглядів виникнення новітніх об'єднань. Високо політизовані молодіжні організації стають ще більш міцними, стійкими, тісно пов'язуються з конкретною однією партією (соціалістичні, комуністичні, ліберальні, анархістські, консервативні, фашистські).

Протягом 1990-х — 2000-х рр. український молодіжний рух пройшов складний шлях у своєму розвитку, перетворюючись на дієву складову структур самоорганізації українського суспільства. Він все активніше заявляє про себе в алгоритмі суспільного життя країни як учасник формування та реалізації молодіжної політики, як активний суб'єкт загального політичного буття нації.

Саме такі об'єднання виявили свою користь під час подій президентських виборів 2004 року. СМС, Пора, УНА-УНСО, "Братство" — стали рішучими акторами Майдану. Це був час кульмінації мобілізації молоді до політичного життя України. З одного боку, активісти молоді склали найбільш потужну силу на центральних та регіональних майданах країни, з іншого — виводилося новітні форми та методи політичної боротьби у молодіжному середовищі.

На сучасному етапі (з 2005 року) роль молодіжних об'єднань у політичних партіях значно впадає. Власно молодіжні партії новітнього часу не пройшли випробування електоральними процесами 2005 та 2007 року. На перших з них, майже всі намагалися грати свою власну роль (яскравий приклад — “Громадське об'єднання “ПОРА”). Лише у складі інших “дорослих” політичних блоків лідерам таких об'єднань вдалося пройти до парламенту. Майже аналогічно склалася доля і на регіональних виборах — незважаючи на пік популярності окремих сил, жодна з них не потрапила до обласних та міських рад народних депутатів.

В наслідок цього, на Півдні України як у цілому по країні спостерігається зменшення молодіжної активності, а з іншого — радикалізація політичних угруповань. Яскравою ілюстрацією цього є виникнення малочисельних, але структурно міцних та майже нелегальних об'єднань по всьому Півдню України: Авангард Комуністичної Молоді (АКМ), Спілка анархістів України (САУ), “Братство”, УНА-УНСО тощо [11].

Таким чином, конституювання нових молодіжних суспільно-політичних рухів і організацій в незалежній Україні, в силу не цілком сталих механізмів нової політичної системи, характеризується переважанням застосування політичних і адміністративних технологій на процес формалізації усередині молодіжного руху.

Сучасні умови розвитку українського суспільства характеризується як початковий етап інституціоналізації молодіжного руху, що обумовлюється складнощами одночасного реформування всіх галузей суспільного життя, внаслідок чого оформлення молодіжного руху у сучасній Україні зберігає деякі ознаки безсистемності. Цим пояснюється швидка поява і зникнення молодіжних організацій різної спрямованості.

Перспективи інституціоналізації політичної участі молодіжного руху можуть бути успішно реалізовані при вирішенні таких завдань, як: визначення правового статусу молодіжних об'єднань; виділення правових ознак молодіжних об'єднань; визначення змісту, способів, об'ємів і порядок здійснення державної підтримки; встановлення повноважень і відповідальності державних і посадових осіб у питаннях державної підтримки молодіжних об'єднань; збільшення чисельності молодіжних об'єднань; фінансово-економічне забезпечення.

Розглядаючи весь спектр молодіжного руху Півдня України як суб'єкту політичного і соціального партнерства, відзначається, що у практиці підтримки і взаємодії державних органів управління з молодіжним рухом існує ціла низка проблем. До них відносяться: недостатня розробленість і фактична відсутність основоположних принципів підтримки і взаємодії; фрагментарна, часткова підтримка молодіжного руху; переважаючий суб'єкт — об'єктний характер взаємодії, коли держава виступає більшою мірою лише замовником вирішення існуючих проблем; суперництво усередині молодіжного сектора з приводу підтримки з боку державних органів.

Вирішення вказаних проблем можливе у межах обґрунтованої системи державної підтримки молодіжного руху. Її основою є взаємні зобов'язання держави і молодіжного руху, які виражаються: у визнанні важливої ролі молодіжного руху у реалізації державної молодіжної політики; в увазі держави до змісту діяльності молодіжного руху, усвідомленні важливості його соціальної спрямованості; у підтримці різноманітності спрямованості, форм і змісту діяльності молодіжного руху; у створенні умов для продуктивного розвитку молодіжного руху; у розширенні сфер і змісту взаємодії державних органів управління з молодіжним рухом, в збільшенні фінансової і матеріально-технічної підтримки.

Більшість сучасних молодіжних організацій, що діють на Півдні України, по суті, не є політичними і не користуються певною повагою і підтримкою з боку державних органів, політичних партій і засобів масової інформації. Таке положення означає, що поки владні структури серйозно не розглядають молодь як соціальну групу, як партнера і надійного провідника сучасних політичних новацій і рішень.

Література

1. Кулик В. Сучасний організований молодіжний рух в Україні як об'єкт наукового дослідження // Гуманітарне знання на початку XXI століття: Мат. наук. конф. (м. Київ, 22-23 листопада 2000 р.). — К., 2001. — С. 38-49.
2. Корнієвський О., Якушик В. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. — К.: Київське братство, 1997. — С. 18-22.
3. Кулік В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна

- ініціатива. — К.: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. — С. 84.
4. Головенько В. А., Корнієвський О. А. Український молодіжний рух: історія та сьогодення. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 90.
 5. Молодь України: для неї і про неї. — К.: УкрНДІ проблем молоді, 1993. — С. 69.
 6. Корнієвський О. Сучасний стан молодіжного руху та його оцінка молоддю // Політологічні читання. — 1993. — № 2. — С. 57-58.
 7. Товариш: газета українських соціалістів. — 1995-2009. — № 43. — С. 2.
 8. Лісовий В. Культура — Ідеологія — Політика. — К., 1997. — С. 235-244.
 9. Бюлетень Центру досліджень проблем громадянського суспільства. — 1997. — № 2. — С. 4.
 10. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1997 року): Щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. — К.: Столиця, 1998.- С. 14-15.
 11. Устав Аванграда Красної молодёжи // <http://www.akm-kotovsk.letnick.com/index.php?cat=1182780677>.

Резюме

Стаття посвячена аналізу еволюції політичного движенья молодежи на материалах южноукраинских областей с учетом региональной практики в общеукраинском масштабе.

Рецензент канд. полит. наук А. Г. Старинец

УДК 327:32 (73)

В. М. Шамраєва

ЗМІНИ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОМУ КУРСІ США З ПРИХОДОМ ДО ВЛАДИ ДЕМОКРАТИЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

Формування зовнішньої політики держави завжди перебувало у центрі уваги політиків та науковців. Відповідність зовнішньополітичної доктрини національним інтересам держави є запорукою її стабільності на міжнародній арені. Для України вели-

ке значення має розбудова відносин з її стратегічними партнерами, серед яких одне з провідних місць займають США. Якими будуть у наступні чотири роки українсько-американські відносини залежить і від їх бачення новою демократичною адміністрацією в цілому та Б. Обамою, зокрема. Зараз є надзвичайно актуальним глибоке вивчення кадрових призначень нової адміністрації, аналіз процесу удосконалення зовнішньополітичної доктрини та основних кроків у американсько-українських відносинах. Ці події будуть безпосередньо впливати на Україну, на підтримку її прагнень та позицій нашої держави на регіональній та світовій арені.

На жаль визначена проблематика ще не отримала достатнього висвітлення у вітчизняних науково-аналітичних колах. Дана публікація є логічним продовженням досліджень автора, які було започатковано у попередніх статтях [1-3] і спирається на періодичні видання та короткі аналітичні доповіді [4-7].

На сьогодні уважного вивчення потребують кадрові призначення у новій адміністрації та формування оновленої американської зовнішньополітичної доктрини, яка буде безпосередньо впливати і на міжнародні проблеми у яких безпосередньо зацікавлена Україна. Серед них важливого значення набуває бачення демократичною адміністрацією системи євроатлантичної безпеки, а звідси і позиція США щодо українських євроатлантичних та євроінтеграційних устремлінь.

Метою даної публікації є ґрунтовний аналіз кадрових призначень демократичної адміністрації Б. Обама та спроба прогнозування подальших змін у практичній реалізації зовнішньої політики США, в тому числі і її українського напрямку.

Обрання президентом США такого політика, як Б. Обама став для світового лідера (ключової держави сучасної світової політики) тим перехрестям яке відкриває шляхи до зміни основ зовнішньополітичної концепції та перегляду ролі американської держави у глобальних міжнародних відносинах.

Після обрання Б. Обама отримав від американського суспільства великий кредит довіри та майбутню підтримку більшості інноваційних змін, але це і велика відповідальність перед світовим співтовариством, для якого новий американський президент став символом можливості раціоналізації системи міжнародних відносин та покращення їх клімату.

У процесі проведення передвиборчої компанії Б. Обама зміг об'єднати демократичні, і навіть центричні політичні сили американського суспільства. За часів перебування у Білому домі Дж. Буша-молодшого американське суспільство було надзвичайно поляризованим, через його невдачі у внутрішній та зовнішній політиці, такі як антиамериканські настрої у світі; непопулярна у суспільстві іракська війна; економічна криза. Гарантом всеосяжних змін у американській політиці є те, що демократи побачили в Б. Обамі найкращій шанс на перемогу, молодь — лідера оновленої Америки, пересічні громадяни — втілення американської мрії.

У команді кандидата в президенти Б. Обама було багато політиків, які підтримували розвиток активних відносин з Україною, а Джо Байден заявляв, що не буде втручатися у процес прийняття зовнішньополітичних рішень. Біл Річардсон, працюючи в ООН, активно співпрацював з тодішнім представником України в цій організації Анатолієм Зленко, а тому добре розумів основні проблеми розвитку українсько-американських відносин.

Коло радників нового президента повинне було розширитися за рахунок політиків, які працювали ще з адміністрацією Б. Клінтона. У виробленні своєї позиції з проблем міжнародних відносин Б. Обама звик довіряти своєму сенатському раднику із зовнішньополітичних питань Марку Ліпперту, який супроводжував його ще під час візиту до України у 2005 р. і є прихильником активізації українсько-американського співробітництва.

Перегляду зовнішньополітичної концепції США буде сприяти і той факт, що штаб Б. Обама заперечує приналежність до тісного кола своїх радників, ключової фігури у виробленні зовнішньополітичної доктрини адміністрації Дж. Буша-молодшого, З. Бжезинського. Скоріш за все з ешелону decision-makers він переходить до безумовно впливових, але лише експертів до думки яких будуть прислухатися при прийнятті зовнішньополітичних рішень [4].

Перші обґрунтовані висновки про реальні зміни зовнішньополітичного курсу США можна буде робити не раніше ніж за рік або навіть півтора перебування демократичної команди у Білому домі. Та все ж призначення Хіларі Клінтон на такий ключовий пост, як голова Держдепартаменту, демонструє виважену силову позицію нового президента і його наміри не тільки виступати миротворцем, а і чітко відстоювати національні інтереси американської держави. Великого значення Б. Обама при

проведенні кадрової політики надає досвіду старої команди Біла Клінтона та врахуванню кількох, інколи протилежних, точок зору при виробленні власної позиції у сфері міжнародних відносин.

З точки зору реалізації українського напрямку зовнішньої політики США, найважливішими стали призначення Роберта Гейтса на посаду голови Пентагону та Хіларі Клінтон як голови Державного департаменту. У роки після розпаду СРСР у міжнародній доктрині США на пострадянському просторі стикалися два підходи: неоконсервативний, який підтримували представники Пентагону, і прагматичний, який намагався впровадити Державний департамент. Військові, відповідно до традицій вбачали у пострадянському просторі арену зіткнення демократичних сил на чолі з США та Російської Федерації, як держави з недемократичним режимом. Держдепартамент намагався пом'якшити такі підходи і виступав за прагматичний розвиток співробітництва в рамках відстоювання американських національних інтересів. Прихід до влади демократичної адміністрації та відставка Річарда Чейні значно послабили вплив неоконсерваторів на зовнішню політику держави.

Якщо повернутися до аналізу зовнішньополітичних поглядів Хіларі Клінтон до призначення на посаду у демократичній адміністрації, то слід зазначити, що в українському питанні вона не виявляла чіткої та обґрунтованої позиції на підтримку нашої держави. Перебуваючи в Сенаті Х. Клінтон залишалася остороною роботи комітету з іноземних справ, навіть у 2004-2005 роках, коли Україною цікавилися майже всі американські політики. Виключенням став лише лист з пропозицією до Нобелівського комітету присудити премію миру В. Ющенко. З початком президентських перегонів Х. Клінтон стала активно приймати участь у обговоренні проблем пов'язаних з міжнародними справами. Так вона виступала на підтримку резолюцій Сенату щодо прискорення приєднання України до ПДЧ, у річницю Голодомору направила послання на підтримку заходів американців українського походження. Але деякі аналітики дотримувалися думки, що такі кроки Х. Клінтон відповідали внутрішньополітичній ситуації і були спрямовані на привернення до демократів електорату з числа української діаспори.

На роботу Х. Клінтон у адміністрації Б. Обама традиційно будуть впливати її радники та найближче оточення, серед якого

не мало осіб, які добре розуміють українські реалії. Це, перш за все голова її сенатського офісу Тамера Лузатто та радник з питань зовнішньої політики Ендрю Шапіро. Старі дружні відносини поєднують нового держсекретаря і з Мадлен Олбрайт, яка є впливовим експертом з держав Центральної та Східної Європи.

Таким чином, у кадровій політиці Б. Обама активно використовує резерви демократів ще періоду перебування у Білому домі Білла Клінтона. За його власними заявами він прагне створити дієву команду “людей з сильними переконаннями”, і намагається оточити себе різноманітністю думок та підходів.

Аналізуючи основні принципи діяльності адміністрації Дж. Буша-молодшого важко допустити протилежність поглядів Кондолізи Райс, Ричарда Чейні, Стіва Хедлі з ключових міжнародних проблем. А у новій демократичній адміністрації така ситуація цілком можлива особливо з питань концепції “вісі зла”, від якої Б. Обама прагне відійти шляхом переговорів та компромісів з цими державами.

Ще одним цікавим призначенням стала посада радника президента з питань національної безпеки, яку обійняв колишній командувач сил НАТО в Європі Джеймс Джонс. Він відрізняється відверто республіканськими поглядами на американську зовнішню політику і виходить з оточення Джона МакКейна. Таке незвичайне призначення аналітики пояснюють кількома причинами. По-перше, це спроба об’єднати розколотий американський політикум. По-друге, це знак, що близькосхідний напрямок залишиться пріоритетним у зовнішній політиці США. По-третє, це прагнення Президента формувати власну позицію з ключових міжнародних питань враховуючи якомога більше підходів та точок зору [5].

Такі призначення на ключові посади найбільш повно відповідають прагненню вирішити головні завдання демократичної адміністрації: вивести країну з тяжкої економічної кризи та поліпшити імідж США на світовій арені знизивши вплив антиамериканських настроїв, особливо у мусульманських країнах.

Провідною тезою передвиборчої кампанії Б. Обама, яка стосувалася зовнішньої політики на пострадянському просторі було зближення з Росією. Цей процес став випробуванням для нової демократичної адміністрації. Ускладнювали “перезавантаження” російсько-американських відносин кілька об’єктивних та суб’єктивних факторів: по-перше, на початковій стадії формування команди

Б. Обама, як президента США, було складно приймати чіткі зовнішньополітичні рішення через суто кадрові проблеми; по-друге, Сполучені Штати і Російська Федерація мають великі розбіжності у національних інтересах та у точках зору щодо шляхів їх досягнення; по-третє, “фактор конгресу” — не дивлячись на те, що демократи значно посилили там свій контроль це не гарантує повну підтримку політики Б. Обама щодо зближення з Росією; і по-четверте, це опозиція республіканців, яких хвилює стан дотримання прав людини у середині Російської Федерації та особливо наслідки військового конфлікту з Грузією [6].

Після складання присяги Б. Обама намагався окреслити основні зміни у зовнішній політиці нової адміністрації. Афганістан було визначено пріоритетним напрямком у східному регіоні. Вирішення питання стабілізації цієї держави Близького Сходу буде досягнуто перенесенням уваги з Іраку, який був головним завданням адміністрації Дж. Буша-молодшого. США прагнуть залучити до вирішення проблем Афганістану якомога більше союзників, розширити часові рамки досягнення позитивних змін (зробивши їх більш реальними) та перевести частину свого військового контингенту з Ірану до Афганістану для забезпечення стабільності внутрішньополітичного розвитку цієї країни.

Від демократичної адміністрації також очікують відходу від традиційної республіканської підтримки Ізраїлю у палестинському питанні. Саме тому відсутність жорсткої реакції Б. Обама на вторгнення Ізраїлю до сектора Гази викликала критику з боку світових ЗМІ. Провідні аналітики у сфері американської зовнішньої політики вважають, що саме у нової адміністрації є шанс для реалізації ідеї створення двох держав, та остаточного врегулювання близькосхідного конфлікту. Але не дивлячись на такі оптимістичні прогнози слід згадати, що раніше зміна президента США не призводила до радикальних змін у зовнішньополітичному курсі держави. Цей факт пояснюється тим, що з черговими виборами не змінюються американські національні інтереси, і тому зміни слід очікувати скоріше у стилі прийняття рішень та поведінки Сполучених Штатів на міжнародній арені. Виходячи з вище означеного зміни будуть найбільш помітними у запровадженні проголошеного принципу “терплячої дипломатії”, а першочерговими завданнями будуть боротьба з економічною кризою та вирішення іракської проблеми.

Хіларі Клінтон, ще до призначення на посаду Державного секретаря, окреслила своє бачення змін у американській зовнішній політиці, у виступі перед Сенатом 14 січня 2009 р. Не дивлячись на орієнтацію на зміни основ зовнішньополітичної доктрини у своєму виступі Хіларі Клінтон утрималася від прямої критики на адресу міжнародної політики адміністрації Дж. Буша, лише давши зрозуміти, що на думку демократів ця політика була занадто ідеологізованою і робила невиправданий наголос на військову силу, нехтуючи дипломатією при відстоюванні впливу Сполучених Штатів на міжнародній арені. Головним гаслом майбутньої роботи Державного департаменту, за її словами, повинно стати: “Більше друзів і менше ворогів”.

Передусім Х. Клінтон підкреслила, що догматична стратегія боротьби з “віссю зла” буде замінена більш прагматичною політикою, а у цілому характеризувала новий курс у міжнародних справах як “розумну силу”, у першу чергу це буде стосуватися Іраку. Велику увагу демократична адміністрація буде надавати дипломатичним засобам, запровадженню економічних та політичних санкцій, створенню коаліцій союзників, особливо при вирішенні проблеми недопущення набуття ядерної зброї Іраном [7].

За словами нового Державного секретаря США не є світовим лідером, але їх лідерство, як і раніше є необхідним. У роботі Державного департаменту будуть впроваджуватися всі інструменти ведення міжнародної політики — дипломатичні, економічні, військові, політичні, культурні — в залежності від конкретної ситуації, а “розумна сила” стане ключовим засобом реалізації зовнішньої політики США.

Одним з першочергових кроків спрямованих на підвищення ефективності роботи Державного департаменту було названо збільшення чисельності американського дипломатичного корпусу. На необхідності таких заходів наполягав Роберт Гейтс, підкреслюючи, що представництва Держдепартаменту та інших цивільних установ за кордоном на протязі тривалого часу не мали належного фінансування та штату працівників.

Наступними за значенням стануть заходи спрямовані на реалізацію ідеї відкриття американського представництва у Тегерані для поживлення американсько-іранського політичного діалогу та усунення протиріч з основних принципових питань (права людини, недопущення надбання Іраном ядерної зброї та іншої зброї

масового знищення). У основу зусиль США щодо вирішення близькосхідної проблеми буде покладено наступну тезу, яку Х. Клінтон оприлюднила у своєму виступі в Сенаті: “... трагічні наслідки конфлікту ще більше переконують нас домагатися справедливої та надійної мирної угоди, яка для Ізраїлю буде означати справжню безпеку та нормальні, позитивні відносини з сусідами, а для палестинців — незалежність, економічний прогрес та безпеку в рамках їх власної держави” [8]. Вона також підкреслила необхідність розвитку співробітництва з Російською Федерацією, особливо у сфері подальшого скорочення стратегічних озброєнь, та побудови партнерських відносин з КНР.

Така програмна промова майбутнього Державного секретаря отримала схвалення демократичних і республіканських членів комітету з міжнародних справ та Сенату, в цілому.

Задля ефективного виконання проголошених принципів “розумної сили” та “м’якого впливу”, демократична адміністрація провела низку важливих призначень. Новими посланниками для спеціальних доручень у проблемні регіони були призначені: до Афганістану та Пакистану Ричард Холбрук (колишній представник США на Балканах), а на Близький Схід Джордж Мітчел (колишній сенатор). Спеціальним посланником США до Північної Кореї призначено досвідченого дипломата Стівена Бо-суорта. Але це призначення викликало неоднозначну реакцію: воно було сприйнято як позитивний крок у Сеулі; але не визнано у Пхеньяні [9]. Перші заходи щодо налагодження діалогу з Північною Кореєю не принесли позитивних результатів, бо невдовзі після призначення американського дипломата ця країна провела випробування ракет дальньої дії та вийшла з шестисторонніх переговорів щодо вирішення корейського питання.

На цьому фоні гострій критиці було піддано і наступні кроки Президента Б. Обама: пропозиція налагодження діалогу з офіційними колами Ірану та Куби і дружні кроки американського президента щодо президента Венесуели Уго Чавеса на саміті Америки.

У майбутньому такі кроки повинні принести і позитивні результати якщо американському президентові вдасться зруйнувати мур відчуження і антиамериканських настроїв у цих державах та налагодити політичний діалог побудований на принципах довіри і партнерства.

Перші підсумки зовнішньополітичної діяльності Б. Обама аналітики спробували підвести через сто днів після його інавгураційної промови. Але дані оцінки не були однозначними. Більшість спеціалістів з американської зовнішньої політики до перемог Б. Обама віднесли: спроможність нового президента стимулювати інститути влади Вашингтону приймати порядок денний до якого б були включені питання, вирішення яких вигідне для Білого дому; достатня динаміка виконання своїх передвиборчих обіцянок у міжнародній політиці (введення додаткового контингенту до Афганістану, тиск на Північну Корею через налагодження діалогу з Китаєм, спроба ініціювати нові раунди близькосхідного врегулювання), а головне зниження антиамериканських настроїв на світовій арені і зміна у тоні спілкування на більш спокійний та доброзичливий. Серед здобутків, які можна віднести і до зовнішньо- і до внутрішньополітичної сфери стало рішення про закриття в'язниці на Гуантанамо та можливість судового переслідування офіційних осіб її колишньої адміністрації за використання незаконних засобів отримання свідчень — цей крок значно зміцнив позиції Б. Обама як у середині країни так і на міжнародній арені. Безумовною перемогою стало надання американській дипломатії більш позитивного звучання, що було продемонстровано і у розробці нової стратегії щодо Афганістану “Вельветова рукавичка”, яка була підтримана європейськими союзниками краще ніж попередні ініціативи республіканської адміністрації Дж. Буша-молодшого.

Значного прогресу демократична адміністрація досягла і у іракській проблемі. Було названо 2011 рік як дату повного виводу американського військового контингенту з Іраку, така позиція виявилася найбільш реалістичною і надає американському командуванню більшої гнучкості напередодні виборів у Іраку, які загрожують дестабілізацією у країні. Такі заходи сприяли покращенню іміджу США у ісламському світі [10].

Серед прорахунків більшість аналітиків відзначали: слабкість кадрової політики Б. Обама, тому що у повному складі його команда запрацювала лише 20 квітня (91 день президентства); у дипломатичній сфері демонстрацією окресленого недоліку стала нездатність знайти сильних кандидатів на посаду послів США у такі важливі та складні країни, як Ірак та Китайська Народна Республіка; головною проблемою залишається Близький Схід,

з перших днів демократична адміністрація запросила представників Ізраїлю, Єгипту та Палестини до Білого дому, держсекретар Х. Клінтон відвідала регіон, але такі кроки виявилися недостатніми для налагодження конструктивного діалогу між зацікавленими сторонами. Ще однією ініціативою, яка не зустріла схвалення у суспільстві, стали кроки Б. Обами щодо налагодження відносин з Уго Чавесом та Д. Ортегою. Як і по відношенню до КНР такі кроки були засуджені американським суспільством через те, що Президент жодного слова не сказав про засудження стану справ у цих державах щодо дотримання прав людини і основних демократичних свобод. Ще однією, поки що не вирішеною проблемою залишається стратегія розвитку відносин з Пакистаном. Також можна зустріти багато закидів, що Б. Обама продовжує проводити зовнішньополітичну лінію Дж. Буша-молодшого лише змінивши її риторику [10].

У цілому прихід до влади нової демократичної адміністрації на чолі з Б. Обамою позитивно відбився на міжнародному іміджі Сполучених Штатів та сприяв консолідації американського суспільства. Світова спільнота пов'язує з новим американським президентом можливість перебудови системи міжнародних відносин з однополярної (яку відстоювали неоконсерватори у складі попередньої республіканської адміністрації) на багатополярну, яка б ґрунтувалася на принципах рівності та взаємовигідного партнерства.

У цілому перші кроки Б. Обами на міжнародній арені можна вважати досить вдалимими і такими, що дають підстави вірити у вирішення основних зовнішньополітичних проблем демократичної адміністрації як то Афганістан, Ірак, Іран. Є позитивна динаміка і у відносинах з союзниками США по євроатлантичній спільноті. Що стосується українського напрямку зовнішньої політики США та на сьогодні він не зазнав істотних змін, проходить процес практичного наповнення вже досягнутих домовленостей закріплених у Дорожній карті та Хартії Україна-США. Подальша динаміка українсько-американського стратегічного партнерства залежатиме від цілого комплексу питань, які покладено в основу відносин трикутника США-РФ-Україна. Саме тому великої уваги науковців та аналітиків потребує аналіз вище окреслених питань та вироблення перспективних ініціатив щодо наповнення практичним змістом українсько-американського стратегічного партнерства, щоб даний етап їх розвитку не став зно-

ву “моментом втрачених можливостей”, як це було у деякі попередні періоди розвитку міждержавних відносин.

Література

1. Шамраєва В. М. Від Дж. Буша-молодшого до Б. Обама: можливі зміни в українсько-американських міждержавних відносинах // Політологічний вісник. Зб. наук. праць. — К.: ІНТАС, 2009. — Вип. 40. — С. 448-459.
2. Шамраєва В. М. Неоконсерватизм у зовнішній політиці США / / Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2009. — № 2 (80). — С. 191-200.
3. Шамраєва В. М. Теоретичні та практичні аспекти прийняття зовнішньополітичних рішень (на прикладі Сполучених Штатів Америки) // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2009. — № 1 (79). — С. 129 — 139.
4. Щерба А. Барак Обама: вначале было слово // Зеркало недели. — № 43 (722). — 2008, 15-21 ноября. — <http://www.zn.ua/1000/1600/64668/>
5. Щерба А. Барак Обама: в бой идут одни старики // Зеркало недели. — № 46 (725). — 2008, 6-12 декабря. — <http://www.zn.ua/1000/1600/64901/>
6. Внешняя политика Обамы будет направлена на сближение с РФ — эксперт // <http://www.rian.ru/politics/20081105/154458812-print.html>.
7. Какой станет внешняя политика США при Бараке Обама // MidEast.RU. — 2009, 20 января. — <http://link.link.ru/show?squareid=65763&sho>.
8. Хиллари Клинтон рассказала о внешней политике Барака Обамы // MidEast.RU. — 2009, 14 января. — <http://link.link.ru/show?squareid=63657&sho>.
9. Дэвид Голласт. 100 дней Барака Обамы — внешняя политика // Voice of America News. — <http://www.inosmi.ru/print/200808.html>.
10. 100 дней Барака Обамы. Часть 2. // Политтехнологии // <http://www.stratagema.org/polittechnology.php?nws=hkz5q7898633115>.

Резюме

Автором проанализированы назначения на ключевые посты в команде Б. Обамы, первые шаги новой демократической администрации по формированию внешнеполитической концепции США; выявлено основные факторы, которые способствуют изменениям в американской международной политике и мировых отношениях в целом. Также предпринято попытку дать прогноз дальнейших изменений в украинском направлении американской внешней политики.

Рецензент канд. истор. наук, доцент В. В. Глебов

УДК 338.124.4(61)(477)

В. В. Макух

ВПЛИВ СВІТОВОЇ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ НА КРАЇНИ ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Керівництво країн Північної Африки з самого початку світової фінансової кризи приділяло серйозну увагу запобіганню її негативним наслідкам. Так, 12 листопада 2008 р. в Тунісі відбулася Африканська міністерська конференція з проблем глобальної фінансової кризи, організована Африканським банком розвитку, Африканським Союзом і Економічною комісією для Африки. У конференції взяло участь близько 300 учасників, головним чином міністри фінансів країн Африки, керівники центральних банків, фінансові експерти.

За результатами міністерської конференції було ухвалене рішення заснувати в рамках Африканського банку розвитку Групу моніторингу фінансової кризи, яка займалася б регулярною оцінкою розвитку ситуації на фінансових ринках і відстежувала б дії кризи на економіку країн Африки. Було відзначено, що якщо до виникнення світової фінансової кризи економічне зростання економік країн Африки в середньому складало 6,5%, то після її початку воно знизилось до 5%. Учасники конференції одностайно дійшли висновку про те, що в першу чергу негативний вплив кризи відчують представники африканської діаспори, яким загрожує скорочення робочих місць та знецінення грошових внесків. На сьогодні від грошових переказів трудових мігрантів безпосередньо залежить стан економік більшості країн Африки.

У контексті тривожних підсумків цього африканського форуму доцільно здійснити оцінку економічної ситуації в кожній з країн Північної Африки.

АРЄ

В регіоні Північної Африки фінансова криза в першу чергу торкнулася країн, які у великих обсягах експортують товари в США. До їх числа належить Єгипет, обсяг експорту в США якого у 2007 р. склав 7,7 млрд. дол. США (6,6% єгипетського ВВП).

Керівництво АРЄ вжило низку заходів, спрямованих на захист національних експортерів. Зокрема, були заморожені ціни на енергоносії (електроенергія, природний газ) для підприємств експортної промисловості, переглянуті експортні мита. В рамках фінансової підтримки промислового сектору економіки (освоєння нових технологій, навчання персоналу) керівництво АРЄ виділило 1,27 млрд. дол. США.

Деякі сектори економіки АРЄ змогли протистояти негативному впливу світової економічної кризи, завдяки чому протягом 2009 р. країна зберегла темпи росту економіки у 4%.

Світова економічна криза передусім вплинула на галузь туризму АРЄ і на рівень транзиту через Суецький канал. Туристична галузь складає 11% ВВП країни і 19,3% її іноземних прибутків. На сьогодні 60% прибутків АРЄ — це прибуток від туристів, які відвідують країну (в основному, з країн Західної і Східної Європи і арабських країн). Решта маси грошової маси, що поступає ззовні — перекази єгиптян, що працюють за межами країни (зокрема, від двох мільйонів громадян, що живуть в країнах Персидської Затоки). Головним чином криза негативно вплинула на рівень прибутків від діяльності Суецького каналу та туристичної галузі, зменшила рівень експорту та обсягу грошових переказів з-за кордону, стала причиною інвестиційної інфляції. За розрахунками, загальні втрати АРЄ від економічної кризи становили 11 млрд. дол. США. Зокрема, прибутки від діяльності Суецького каналу зменшились на 4,8% (на 435 млн. дол. США), туристичної галузі — на 339 млн. дол. США (1,3%), грошові перекази трудових мігрантів з-за кордону зменшились на 1 млн. дол. США. Іноземні інвестиції зменшились на 39% (5,1 млрд. дол. США). Ефект від інвестицій за рубіж знизився на 3,1 млрд. дол. США.

Від світової фінансової нестабільності постраждала і зовнішня торгівля АРЕ, оскільки єгипетський експорт передусім орієнтований на країни, що відчули вплив кризи. Так, 47,3% єгипетського експорту прямує до країн Європи, 20,3% — до арабських країн, 11,4% — до США та решти країн.

Для сповільнення негативного впливу економічної кризи (насамперед, для контролю над зростанням рівня цін та інфляції) уряд АРЕ здійснив фінансування важливих секторів економіки країни на суму 3 млрд. дол. США. У найближчий період уряд країни планує виділити 10-15 млрд. єгипетських фунтів для подальшого стимулювання розвитку економіки, передусім на розвиток інфраструктури.

За сприяння міністерства інвестицій в АРЕ був заснований фонд з капіталом у 1500 млн. фунтів за участю національних та іноземних компаній з та іноземних інвестиційних фондів. Метою фонду стало інвестиційне фінансування перспективних проектів у галузі інфраструктури та логістики, проектів комплексного розвитку [1].

У перспективі стан економіки АРЕ буде напряму залежати від спроможності залучати прямі іноземні інвестиції. Через вплив економічної кризи, у 2009 р загальний рівень прямих іноземних інвестицій скоротився до 8 млрд. дол. США. Протягом 2010-2011 рр. уряд країни прагне збільшити загальний рівень прямих іноземних інвестицій до 10 млрд. дол. США на рік.

Лівія

Генеральний секретар вищого народного комітету Лівії Аль-Багдаді Аль-Махмуді ще в жовтні 2008 р. завірив, що його країна не постраждає від світової фінансової кризи. За його словами, в даний час Лівія знаходиться в безпечній ситуації і здатна ефективно реформувати власну економіку відповідно до нинішніх світових змін. Разом з тим, він рекомендував відстежувати світові фінансові процеси і при необхідності проводити диверсифікацію валютних вкладень. Близько 80% лівійських інвестицій проходять через ліквідні засоби в депозитах, які не підпали під негативний вплив кризи. Решта 20% лівійських інвестицій проходить через цінні папери і акції, що також не піддалися зміні вартості на світовому ринку. Особливу увагу керівництво Лівії приділяє впливу світової фінансової кризи на рівень цін на нафтовому ринку [2].

У країні була створена Верховна комісія Лівії з відстеження впливу світової фінансової кризи. Комісія підкреслила необхідність вкладення інвестицій у нерухомість на ринках, де спостерігається різке падіння цін. Зокрема, було рекомендовано запровадити низку спеціальних норм щодо порядку прямого інвестування цінних паперів і закупівлі акцій, а також розглянути доцільність концентрації уваги інвесторів на сферах, які мають економічну рентабельність (нафтовий сектор, нерухомість, фармацевтика та ін.).

Генеральним секретарем вищого народного комітету Лівії була підкреслена важливість підтримки внутрішнього інвестиційного клімату в Лівії на високому рівні через надання послуг інвесторам і запропоновано переглянути національне законодавство щодо залучення іноземних інвестицій та підтримки місцевих інвесторів [3].

Лівійська сторона має власне бачення причин світової фінансової кризи. Зокрема, заступник Центрального банку Лівії Мухаммад Шукрі пов'язав факт її виникнення з відсутністю належної дисципліни в світових фінансових організаціях та достатнього контролю над зловживаннями негарантованими кредитами. Він підкреслив важливість проведення всеосяжної ревізії кризи на міжнародному рівні, яка охопила б всі країни без виключення. М. Шукрі також закликав до встановлення прозорої системи фінансових розрахунків і до комплексного перегляду основ інвестування в іноземних фінансових організаціях. За його словами, капіталізм не є зразком світової економіки, а також справедливий розподіл природних багатств і професійної спеціалізації між народами світу є ключовими чинниками повноцінного економічного розвитку [4].

Для протистояння негативним тенденціям світової економічної кризи керівництво Лівії планує створити нові робочі місця, задіяти програми інвестиційного збереження та програми гарантованих субсидій. Виклики світової кризи потребують впровадження процесу економічної перебудови, експорту товарів з урахуванням місцевих потреб, вкладання інвестицій у процес створення робочих місць, соціальний захист населення.

Туніс

Завдяки проведенню глибоких багатосторонніх реформ Туніс зміцнив економічний потенціал та посилив спроможність взає-

модіяти зі змінами у світовій економічній ситуації. На цей час розвиток економіки країни передусім відбувається за рахунок позитивних змін у банківському та фінансовому секторах. Керівництво країни прагне підтримувати баланс між ліберальною орієнтацією економіки та створенням профілактичних механізмів для запобігання виникненню кризових явищ на основі принципів передбачуваності та обережності у грошово-кредитній політиці. Боротьбі з наслідками фінансової кризи значно сприяло створення центру фінансових та монетарних досліджень у Центральному банку Тунісу. Центр займається контролем за розвитком економічних та фінансових процесів у світі, аналізом та оцінкою їх впливу на туніську економіку.

Економічна стратегія Тунісу спрямована на боротьбу з наслідками світової економічної кризи та збереження зовнішнього та внутрішнього балансу через гарантію безпеки внесків в іноземній валюті і заохочення туніських організацій, що мають потребу у валютному фінансуванні до використання ресурсів, що наявні в рамках двосторонніх та багатосторонніх ліній фінансування. Також планується вжити комплекс заходів для часткової чи повної підтримки туніських експортно-орієнтованих підприємств, що постраждали від кризи. Окрім того, керівництво країни запровадило програму економічного стимулювання на суму 730 млн. туніських динар для реалізації громадських проєктів у галузях інфраструктури та регіонального розвитку, а також для підтримки програм зайнятості. Туніські банки мають посилити опору на власні фінансові резерви, загальна сума яких перевищує 140 млн. дол. США.

Завдяки структурним заходам, що були запроваджені для протистояння кризі, економіка Тунісу зберегла тенденцію позитивного росту як на внутрішньому, так зовнішньому ринках. Так, протягом 2009 р. показник росту ВВП становив 4,7% у постійних цінах. Показник відкритості туніської економіки зовнішнім ринкам у 2009 р. становив 103,3% у порівнянні з 9,5% у 2004 р. У 2009 р. рівень прибутків на душу населення у Тунісі зріс до 5135 динар, більше, ніж було заплановано програмою “Туніс завтрашнього дня” (5 тис. динар). Протягом 2009 р. загальний обсяг прямих іноземних інвестицій збільшився до рівня 2100 млн. динар (у порівнянні з 858 млн. динар у 2004 р.) Зменшився рівень безробіття, який протягом 2005-2008 рр. коливався

у межах 14,1-14,3%. Рівень бідності у Тунісі зменшився до 3,8%, а прошарок середнього класу збільшився до 81% від загальної маси населення. Реалізуються соціальні програми у сферах освіти та охорони здоров'я, спрямовані на поліпшення умов життя.

Рейтинг показника людського розвитку Тунісу, що становив 0,780 у 2008 р. (у порівнянні з 0,702 у 1985 р.) до початку 2011 р. має збільшитись до 0,800, характерного для країн з високим рівнем людського розвитку. У 2009 р. Туніс отримав передове місце серед найбільш конкурентоспроможних країн, а також, у рамках Давоської доповіді, отримав 41 місце серед 121 країни за рівнем надання пільг у зовнішній торгівлі. У галузі управління сучасними інформаційними технологіями та зв'язку країна посідає 38 місце у світі (з точки зору наявності сучасної інфраструктури).

Президентська програма Тунісу, розрахована на 2009-2014 рр., запроваджує низку заходів, спрямованих на підтримку високих темпів росту економіки, розвиток технологічних інновацій та охорону навколишнього середовища. Керівництво країни планує запровадити відповідні реформи для досягнення повної лібералізації динара до кінця 2014 р. і перетворення на регіональний фінансовий центр у Північній Африці. У сфері зовнішньої фінансової лібералізації Туніс спирається на надання пріоритетної уваги фінансовим операціям, пов'язаним з діяльністю економічних та інвестиційних організацій, що у свою чергу роблять внесок у фінансування сучасних проектів зі створення робочих місць.

У перспективі, з метою налагодження ситуації на ринку праці, керівництво країни планує підвищити ефективність системи технологічних інновацій та зміцнити технологічний потенціал. Також, з метою реалізації технологічного прогресу та підвищення ефективності праці, планується активізувати процес економічної інтеграції, створити додаткові робочі місця, раціонально використовувати природні та фінансові ресурсів. Локомотивом економіки країни у найближчі роки має стати туристична галузь [5].

Алжир

Керівництво Алжиру наперед підготувалося до можливого негативного впливу світової фінансової кризи. Так, президент країни Абдельазіз Бутефліка заздалегідь поведився з вимогою до уряду країни не вдаватися до отримання кредитів і позик з-за кордону.

У жовтні 2008 р. міністр фінансів Алжиру Карім Джавда обнадійливо заявив про те, що його країна не підвернеться дії світової фінансової кризи. За його словами, Алжир не є чистим країною-експортером, за винятком експорту нафти. Він відзначив, що країна наперед убереглася від наслідків світової фінансової кризи і відмовилася від створення незалежних фондів. Міністр підкреслив, що алжирське керівництво обрало варіант формування обмінного курсу валют на основі корзини твердих валют замість того, щоб спиратися лише на обмінний курс американського долара. Алжирські фінансисти вважають за краще вкладати цінні папери в центральні банки, а не в незалежні, що можуть сповістити про своє банкрутство у будь-який момент. Скорочення зовнішнього боргу Алжиру до 600 млн. дол. США також стало внеском у нівеляцію негативного впливу світової фінансової кризи. Міністр енергетики і природних ресурсів Алжиру Шакиб Халіль зазначив, що вплив на Алжир світової економічної кризи в середньостроковій перспективі можливо лише у випадку, якщо ціни на нафту значно знизяться. Він зазначив, що якщо світова фінансова криза триватиме більше одного-двох років, це може вплинути на його країну, але разом з тим виразив сумнів, що криза може затягнутися.

Досить утішливо виглядала ситуація і з наявністю валютних резервів. Безперервне збільшення резервів іноземної валюти поєдналося з різноманітністю резервів в твердій валюті з 2004 р. Саме на це була зроблена ставка алжирського уряду для того, щоб уникнути дії коливань курсів найважливіших валют. Іноземні валютні резерви Алжиру до кінця вересня 2009 р. становили 146 млрд. дол. США. Наявні резерви іноземної валюти здатні покрити потреби Алжиру в імпорті товарів та послуг впродовж 2009-2014 рр.

Завдяки доброму врожаю зернових та успішно реалізованій програмі громадських робіт ріст секторів економіки Алжиру (окрім нафтового) у 2009 р. становив 9%. Приватний сектор економіки країни поки що слабкий і не може відігравати роль двигуна економічного росту. Алжир на цей час має потребу у диверсифікації економіки та зниженні залежності бюджету країни від експорту нафти та газу. Очікується, що у 2010 р. показник економічного росту складе 3,7% (у 2008 р. економіка країни мала ріст у 3%).

За рекомендаціями МВФ, протягом наступних років, коли ціна на енергоносії залишиться високою, Алжир має використати вкладені до Фонду кошти на підтримку економічної стабільності. Зазначені кошти мають бути спрямовані на фінансування інвестиційних програм, а також сприяти росту у не нафтових секторах економіки та збереженню робочих місць серед населення.

У 2010 р. уряд Алжиру планує посилити контроль над витратами прибутків від експорту нафти та газу та сконцентрувати зусилля на утриманні зайвої ліквідності та інфляційного тиску. Вважається, що диверсифікації економіки країни має сприяти покращення бізнес-клімату.

На цей час інфляція в Алжирі становить 5,8%. Протягом 2010 р. очікується зниження її рівня до 3,4%. Проте, залишок у поточному валютному балансі значно зменшився через коливання світових цін на нафту та газ і збільшення імпорту [6].

Марокко

У країні створений Комітет стратегічної пильності, метою якого є спостереження за тенденціями впливу світової фінансової та економічної кризи на національну економіку. Комітет має періодично проводити оцінку глибини впливу світової економічної кризи за участю представників Загального союзу підприємців Марокко.

У 2009 р. Марокко протистояло негативним тенденціям світової економічної кризи передусім завдяки зібраному врожаю (більше 100 млн. га протягом поточного сільськогосподарського сезону). Окрім того, економіка королівства на цей час достатньо диверсифікована і не підлягла гострим кризовим коливанням через появу та діяльність інших секторів, зокрема, сектору послуг. Незважаючи на це, деякі сектори економіки Марокко постраждали через вплив світової фінансової кризи. Серед цих секторів — сектор туризму, прибуток якого наприкінці 2009 р. зменшився з дефіцитом у 9%. Грошові перекази марокканців, які мешкають за кордоном, протягом 2009 р. зменшились на 15-17%. Експорт продукції текстильного сектору економіки за той же період зменшився на 4%, а сектору автомобільної промисловості (що найбільше постраждав від впливу кризи на світовому рівні) — на 15-20%.

Через вплив світової економічної кризи протягом 2009 р. марокканським населенням були втрачені робочі місця (15-20%

від загальної чисельності робочих місць). Передусім звільнення охопили текстильний сектор (втрачено 10-12 тис. робочих місць), автомобільну промисловість (2 тис. робочих місць) і сектор електроніки (1 тис. робочих місць).

Певні чинники у перспективі сприятимуть зменшенню впливу світової економічної кризи на економіку Марокко. Серед зазначених чинників — міцні показники макроекономічного балансу, середній рівень росту економіки у 5%, низькі рівні дефіциту бюджету (близько 3%) та рівня інфляції (близько 2%), що зареєстровані протягом 2009 р.

Банківський та фінансовий режим Марокко користується певним авторитетом у регіонах Близького Сходу та Північної Африки. Банк “Аль-Магріб” вжив низку заходів, спрямовану на зміцнення банківського режиму та фінансової стабільності. Цьому сприяє те, що фінансовий ринок королівства у значній ступені не відкритий на світовому рівні. На думку фахівців, для подальшого прискорення темпів економічного росту та поліпшення рівня життя марокканського населення слід активізувати регіональну економічну інтеграцію. Банківському сектору економіки королівства слід накопичити достатню кількість ліквідних ресурсів

Світова економічна криза у першу чергу вплинула на сектори марокканської економіки, пов'язані з зовнішнім світом. Передусім відбулось зниження рівня туристичної активності та скорочення обсягу грошових переказів марокканців, які мешкають за кордоном. Також скоротився загальний рівень іноземного інвестування та надання спеціальних позик.

У перспективі “Комітет стратегічної пильності” пропонує вжити заходи для зміцнення потенціалу зашкоджених контрактів заради збереження їх частки на ринку, поліпшити умови отримання кредитів, уникати скасування робочих місць. Для протистояння кризовим явищам планується сприяти розвитку сільськогосподарського сектору, що на цей час залишається заручником кліматичних коливань. Також пропонується зміцнювати конкурентоспроможність марокканських експортних контрактів, поліпшити торгівельний рахунок балансових платежів та управління інфляційними процесами, запровадити політику соціального захисту населення. У Марокко розроблені плани з дотації населення через зниження цін на паливо, товари першої необхідності і на харчову продукцію [7].

У після кризовий період рекомендовано підтримувати макроекономічний баланс, підвищити конкурентоспроможність економіки, зміцнити банківський сектор та вдосконалити фінансовий режим, поглибити національну економічну кооперацію на міжнародному рівні, сприяти людському розвитку через реалізацію відповідної соціальної політики.

Слід зазначити, що Марокко — найбільший реципієнт фінансової і технічної допомоги, яка повинна поступити від Європейського Союзу країнам-учасникам Європейської політики сусідства впродовж 2007-2010 рр. (близько 650 млн. євро). Очікується, що з урахуванням негативної дії світової фінансової і економічної кризи сума допомоги значно зросте [8].

Таким чином, АРС і країнам Магрибу слід звернути увагу на те, що світова фінансова і економічна криза швидко не завершиться і рухатиметься по спіралі, у бік посилення і ослаблення, впродовж одного-трьох років. Для придушення негативного впливу кризи, мабуть, слід допустити активніше втручання держав в їх економіку, що сприяло б підтримці загального економічного балансу, проведенню реструктуризації і знаходження можливостей для формування нових робочих місць.

Для успішного подолання наслідків фінансової економічної кризи Україна може використати досвід країн Північної Африки, зокрема:

- щодо організації міністерських конференцій з дослідження проблем глобальної фінансової кризи та її впливу на основні сектори економіки;
- щодо створення комітетів та центрів з відстеження впливу світової фінансової кризи (на зразок Комітету стратегічної пильності Марокко, Центру фінансових та монетарних досліджень у Центральному банку Тунісу та Верховної комісії Лівії з відстеження впливу світової фінансової кризи);
- врахувати рекомендації північно-африканських економістів щодо підтримки макроекономічного балансу, підвищення конкурентоспроможності економіки, зміцнення банківського сектору у посткризовий період.

Література

1. Аль-Кудс Аль-Арабі. — 03.12.2008.
2. Аш-Шамс / Лівія. — 31.10.2008.

3. Аль-Араб. — 27.12.2009.
4. Аль-Араб. — 29.12.2009.
5. Аль-Араб. — 30.12.2009.
6. Аль-Араб. — 25.12.2009.
7. Аш-Шарк Аль-Авсат. — 11.12.2008.
8. Ат-Тадждід / Марокко. — 11.12.2008.

Резюме

В статье рассмотрены основные факторы воздействия мирового финансового кризиса на экономику стран Северной Африки и варианты противодействия кризисным явлениям. Учтен опыт африканских экономистов для разработки стратегий восстановления украинской экономики в посткризисный период.

Рецензент канд. истор. наук А. А. Волович

УДК 327 (075.8)

Б. М. Юськів

СУЧАСНА ПАРАДИГМА УПРАВЛІННЯ МІЖНАРОДНОЮ МІГРАЦІЄЮ

В умовах глобалізації міжнародна міграція, будучи похідною від соціально-економічних, політичних, демографічних і інших процесів, перестає бути звичайним наслідком цих процесів і доповненням до них. Вона реально впливає на розвиток економічних, політичних, соціальних, духовно-ідеологічних просторів у світових масштабах. Відтак міграційна проблематика актуалізується не лише для тих країн, які відчувають на собі найбільший вплив міграційних потоків, але й для решти країн, які глобальна міграція лише починає охоплювати.

Тому сучасні держави не можуть не перебувати в стані інтенсивного вдосконалення регулювання міжнародної міграції. “Центральним питанням сучасного управління міграцією є пошук найбільш ефективних підходів, на основі яких вдалося б отримати максимальну віддачу від міграції і попередити або хоча б зменшити збиток, заподіюваний нею” [1, с. 190]. У жодній країні світу ще не створено ефективних механізмів державного регулювання міграції, які гарантують виконання цих завдань.

Водночас проблема регулювання все далі виходить за межі окремих країн і набуває наднаціонального значення, потребує-

чи формування механізмів управління на транснаціональному рівні. “У кожного з нас є часточка “міграційної головоломки”, але ніхто не має повної картини. Настав час почати складати цю головоломку. Ми маємо унікальну можливість зробити це через виявлення, оцінку і пропаганду результатів численних експериментів з управління міграцією, які зараз проводяться в усьому світі... І оскільки міграція — це глобальне явище, яке відбувається не тільки між двома країнами або в межах одного регіону, а практично в усіх куточках світу, вона вимагає від нас колективної уваги” [2, с. 6].

На думку російської дослідниці Ірини Цапенко, мова йде про усвідомлення необхідності “збалансованого, комплексного, багаторівневого і багатостороннього управління міграційними процесами” [1, с. 191]. Для цього цілісна система регулювання міграційних процесів повинна виходити на розширення діапазону дій міграційної політики і посилення взаємозв’язку її різних гілок, що насправді лише починає проглядатися в останні десятиліття.

Проблеми міжнародної трудової міграції сьогодні вже віддавна ввійшли до списку проблем “високої політики”. Чимало закордонних і вітчизняних дослідників займаються дослідженнями як теоретичних, так і чисто практичних аспектів управління міжнародною міграцією і політики міграції. Серед зарубіжних науковців можна виділити С. Каслза, К. Коданьоне, М. Міллера, С. Нонненмахер, Д. Пападеметру, Л. Рибаківського, А. Рудігер, Дж. Солта, С. Спенсер, Дж. Тапіноса, Г. Фрімена, І. Цапенко. Окремі аспекти міграційної політики перебували і перебувають у центрі уваги українських дослідників: І. Гнибіденка, Е. Лібанової, О. Малиновської, О. Піскуна, С. Пирожкова, І. Прибиткової, М. Романюка, О. Хомри. Однак, зважаючи на те, що управління міжнародною трудовою міграцією в умовах глобалізації на теоретичному рівні є досить невизначеним і складним, ця проблематика і далі залишається актуальною.

Тому метою нашого дослідження є аналіз сучасної парадигми управління міжнародною міграцією. Відповідно завданнями виступають:

- 1) аналіз змісту і особливостей управління міжнародною міграцією в умовах глобалізації;
- 2) характеристика сучасної парадигми управління міграцією.

Традиційно, у рамках неореалістичної (реалістичної) парадигми, для розуміння сутності управління міжнародною трудовою міграцією достатньо було обмежитися тристадійною моделлю міграційного процесу російського демографа Леоніда Рибаківського “формування територіальної рухомості населення — переселення — адаптація / приживання мігрантів на новому місці” [3, с. 19]. Згідно з нею об’єктом управління виступають міграційні переміщення з однієї країни в іншу, основними суб’єктами — країни походження і прийому. Управління міграцією зводиться до ліній: регулювання в’їзду/виїзду, з одного боку, та інтеграції прибулих у суспільство прийому, з іншого. Перша лінія управління реалізується в межах національних держав, друга — на рівні національних держав і міждержавної взаємодії.

На переконання британського експерта Джона Солта, “така модель довела свою неспроможність взаємодії з існуючими обсягами іммігрантів і імміграційними потоками, і дуже мала вірогідність, що вона виявиться достатньо гнучкою, щоб мати справу з новою імміграційною ситуацією” [4].

Сьогодні глобалізація диктує умови, у яких доводиться діяти державі. Якісні зміни міжнародних міграційних потоків змушують держави пристосовуватися і виробляти нові механізми регулювання цих потоків, враховуючи не лише власні потреби, але й вимоги решти національних і глобальних акторів. За останні десятиліття відбувається розширення діапазону дій міграційної політики і посилення зв’язку між тими її розгалуженнями, які сприяють оформленню цієї політики в цілісну систему. І. Цапенко наводить декілька конкретних прикладів чинників і реальних подій, які останнім часом активно впливають на міграційну політику [2, с. 191-192]: загрози міжнародного тероризму на початку нового тисячоліття змушують посилювати імміграційний контроль, фільтрацію мігрантів і боротьбу з нелегальною міграцією; нові потреби економіки впливають на виправлення диспропорцій в структурі імміграції, її раціоналізацію, селективність і дозування прийому іноземних працівників; гуманітарні потреби змінюють ставлення політиків до прийому біженців і воз’єднання сімей; загострення соціально-політичних і етнокультурних проблем актуалізує завдання адаптації / інтеграції мігрантів і підтримання нормальних міжетнічних відносин у суспільстві.

Фактично формується нова модель управління міжнародною міграцією, в якій держава залишається в центрі міграційного простору, але змінюються характер і умови управління міграцією. Як слушно зауважує італійський дослідник Крістіано Коданьоне, “навіть ті небагато авторів, які хотіли підкреслити ключову роль імміграційних обмежень (*глобальні вимоги — Ю. Б.*) у збереженні глобальної нерівності, не ставили під сумнів здатність держав управляти імміграцією на власний розсуд” [5].

У цих умовах об’єкт управління стає дворівневим. Міграція і далі продовжує виступати як переміщення з однієї країни в іншу. Водночас вона розглядається як глобальний просторово-соціальний потік, який у вітчизняній і російській літературі вже встиг отримати назву — “антропотік” [6]. Антропотік ніби приєднує до міграції супутні їй процеси і/або пов’язані з нею соціокультурні процеси в цілому. “Об’єднуючи одночасно просторовий (переміщення) аспект і соціальний (інтеграція), антропотік зв’язує два наукові дискурси — дискурс про міграцію і дискурс про міграційну політику в контексті глобалізації, коли на перший план виходять питання створення і застосування нових моделей міграційної політики” [7].

Відтак управління міжнародною міграцією можна розглядати як конкретний варіант глобального управління. Керована міграція і дієва інтеграція мають стати наслідком управління для переборення викликів, які постають з проблем внутрішнього розвитку країн і глобалізації. У табл. 1 управління структуроване за напрямками діяльності і рівнями управління. Коментуючи її, зауважимо, що на всіх рівнях тією чи іншою мірою вирішуються цілком визначені проблеми управління. Зокрема, міграційна політика притаманна не лише національній державі, мають власні цілі, пов’язані з міграцією, і проводять релевантну політику і ТНК, і міжнародні організації, і міждержавні інституції. Взяті разом, вони утворюють глобальну систему управління міжнародною міграцією, яка є складовою системи глобального управління.

Для прикладу, уже сьогодні в складі моделі управління імміграцією європейських країн, які мають позитивне міграційне сальдо, чітко проглядаються три функціональні напрями, які в формулюванні І. Цапенко виглядають так [1, с. 191]:

1) імміграційна політика;

Таблиця 1

Складові і рівні управління міжнародною міграцією

Рівень управління	Напрями управління міграцією		
	Міграційна політика	Інтеграція мігрантів	Регулювання міграційних потоків
Національний	+	+	+
Міжнаціональний	+	+	+
Транснаціональний	+	+	+

- 2) заходи з інтеграції населення, яке прибуло;
- 3) протидія чинникам, що породжують еміграцію.

Зауважимо, що перші дві складові представляють собою поновлені традиційні напрямки міграційного управління, адаптовані до зміни сутності і розмаїття типів міграції, докорінних змін у економіці і нових викликів системі національної безпеки. Остання компонента включає зовнішні заходи (зовнішня допомога бідним країнам, зарубіжні інвестиції і т.д.), спрямовані на обмеження і попередження потоків небажаних мігрантів і покликані виконувати стримуючі дії на еміграцію з країн, які є основними донорами мігрантів.

Також, на думку Дж. Солта [4], недоліком попереднього управління є те, що в ньому виявляються неінтегрованими, відокремленими одна від одної низка міграційних проблем: трудова міграція, возз'єднання і формування сімей, надання політичного притулку, підпільне транспортування мігрантів через кордони, нелегальні міграційні потоки і інтеграція. На ще один момент звертає увагу британський дослідник: міграційні політики, як і раніше, залишаються радше ре-активними, ніж про-активними, тобто що реагують на наслідки змін міграційній ситуації, а не застерігають їх.

Насправді, якщо дивитися глибше, усі ці та інші проблеми пронизані більш загальними проблемами управління, серед яких регулювання потоків, поворотної міграції, вироблення превентивних заходів тощо. На нашу думку, сучасна парадигма управління міграції має спиратися на науково-обґрунтовані висновки про видові закономірності розвитку і функціонування міграції, прогнози її розвитку в масштабах країн, регіонів і світу, розуміння механізмів міграційної поведінки і потреб населення стосовно підвищення якості життя. Лише всеохоплюючий стратегічний підхід допоможе

вирішити їх, і саме на такій основі можна сформувати адекватну міграційну політику управління міграцією, яка враховує потреби суспільства і можливості міграційного потенціалу.

Варіант цілісної стратегії управління міграцією в Європі був запропонований у 1998 р. рефлексивною групою Ради Європи. У його основі лежать чотири таких принципи [4]:

- порядок (розробка низки впорядкованих заходів сприяння міграції, які мають максимально збільшити можливості і вигоди для кожного окремого мігранта і суспільств прийому, а також мінімізувати нелегальне переміщення людей через кордони);
- захист (забезпечення захисту мігрантів і управління нерегульованими або непередбачуваними переміщеннями населення);
- інтеграція (створення середовища, що сприяє інтеграції);
- кооперація (залучення до діалогу і співпраці з країнами-донорами з метою поєднання цілей зовнішньої і міграційної політики).

Запровадження такої стратегії повинно базуватися на кількох обов'язкових умовах. По-перше, усі країни мають виробити всеохоплюючу міграційну політику і почати слідувати їй. По-друге, така політика повинна бути внутрішньо узгоджена між усіма урядовими департаментами, що відповідають за різні аспекти міграції і інтеграції. По-третє, стратегічний підхід до управління міграційними проблемами вимагає залучення і внеску всіх акторів, задіяних на міграційному полі, включаючи широкий спектр неурядових організацій. По-четверте, міграційна політика має бути прозорою, а всі ініціативи і рішення повинні обговорюватися відкрито. І останнє, національні політики мають координуватися з міжнародними організаціями для забезпечення їхньої максимально можливої узгодженості і гармонізації.

Стратегія робить наголос на тому, що основою управління є захист індивідуальних прав людини. Вона цілком підтримує заходи, спрямовані на інтеграцію іноземного населення, усвідомлюючи, що інтеграція є двостороннім процесом. Інтеграційна політика повинна стати не лише проблемою центрального уряду, але й просуватися “донизу” — на рівень місцевих спільнот. Залучення до міграційного процесу всіх задіяних у ньому акторів розподіляє тягар контролю і водночас припускає, що остаточним арбітром є уряд.

Нова модель управління міжнародною міграцією представляє собою конкретний варіант глобального управління, у якому держава залишається в центрі міграційного простору, але в якості суб'єктів управління виступають інші національні, міжнаціональні і транснаціональні актори, розширюючи тим самим представництво національного рівня управління і представляючи нові рівні — міжнаціональний і транснаціональний. У процесі управління міграція розглядається двояко: як переміщення з однієї країни в іншу і як сукупність глобальних просторово-соціальних потоків. Відтак два традиційні напрями управління — міграційна політика і інтеграція мігрантів — доповнюються регулюванням міграційних потоків. Лише за такого всеохоплюючого стратегічного підходу можна забезпечити ефективність управління міжнародною міграцією, яка враховує потреби мігрантів і суспільства і можливості міграційного потенціалу.

Література

1. Цапенко И. П. Управление миграцией: опыт развитых стран. — М.: Academia, 2009. — 374 с.
2. ООН. А/60/871 Международная миграция и развитие: доклад Генерального секретаря ООН / ООН. Генеральная Ассамблея, 18 мая 2006, 06-35356 (R). — New York : United Nations publication, 2006. — 107 с.
3. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения. Три стадии миграционного процесса (Очерки теории и методов исследования). — М.: Русский Гуманитарный Интернет-университет, 2002. — 114 с.
4. Солт Дж. Текущие тенденции в международной миграции в Европе: 1999 // Русский архипелаг: сетевой проект “Русского мира”. — <http://www.archipelag.ru/agenda/povestka/povestka-immigration/europa-dis/tendentsii/>.
5. Коданьоне К. Миграционная политика как планирование наугад // Государство и антропоток: веб-альманах. — 2003. — Вып. II. Миграции. — <http://antropotok.archipelag.ru/index.htm>.
6. Градировский С., Лопухина Т. Типологии миграционных процессов // Государство и антропоток: веб-альманах. — 2003. — Вып. II. Миграции. — <http://antropotok.archipelag.ru/index.htm>.
7. Блинова М. С. Трансформация теоретических представлений о глобальной миграции в контексте научного дискурса //

Мат. XIV Междунар. научной конф-ции студентов, аспирантов и молодых ученых “Ломоносов”, МГУ. — М.: МГУ, 2007. — http://www.lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2007/17/blinova_ms.doc.pdf.

Резюме

Автор показывает, что современная модель управления международной миграцией представляет собой конкретный вариант глобального управления, в котором государство остается в центре миграционного пространства, а в качестве других субъектов управления выступают национальные, межнациональные и транснациональные акторы. Глобальное управление трудовой миграцией рассматривается двояко: как перемещение из одной страны в другую и как совокупность глобальных пространственно-социальных потоков. Для развитых стран политика управления миграцией включает три составляющие: иммиграционная политика, политика интеграции, влияние на эмиграцию в странах происхождения мигрантов. Только при таком всеобъемлющем стратегическом подходе можно обеспечить эффективность управления современной международной миграцией.

Рецензент доктор политич. наук, профессор Е. Б. Тихомирова

УДК 94(=161.2)(7)

Т. В. Грищук

АСИМІЛЯЦІЯ Й ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНЦІВ У ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ

Із початком XVI ст. і до наших днів багато українців емігрували до інших країн у пошуках кращої долі. До цього їх спонукала низка різних причин — від морального пригнічення до матеріальної нестачі.

Діаспору прийнято ділити на західну і східну. До західної відносять країни Західної Європи, Північну і Південну Америки, Австралію та Нову Зеландію. Східна українська діаспора охоплює держави, що виникли на пострадянському просторі [2, с. 134]. Західна і східна діаспори мають суттєві відмінності. Демократичне суспільство в більшості країн Заходу надало можливість українцям розбудувати там мережу етнічних організацій та установ, що в свою чергу, створило умови для збереження етнічної ідентичності.

Також мало місце функціонування діаспори, незважаючи на значну інтегрованість у суспільне життя країни.

Таким чином, говорити про соціально-економічні організації як засіб збереження ідентичності української діаспори можна лише на прикладі західної діаспори, беручи за основу США й Канаду, в яких зосереджено найбільші осередки української діаспори на Північноамериканському континенті. Франція, Великобританія та Німеччина — найбільші осередки української діаспори у західноєвропейських країнах. Австралія та Нова Зеландія — країни з найвіддаленішою, відносно невеликою, але добре організованою українською імміграцією.

Метою даної статті є висвітлення проблеми асиміляції та етнічної ідентичності українців в Північній Америці. Також характеризується процес асиміляції в різних генераціях української еміграції.

Дослідженнями з даного питання займався і продовжує займатися чимала кількість науковців Нагірний В., Бачинський Ю., Марунчак М., Євтух В. Помітний внесок у вивченні даної теми зробили професори Чернівецького університету: Маркар Ю. І., Сич О. І., Федуняк С. Г., їхньому перу належить велика кількість наукових статей та праць.

Серед західних видань заслуговують на увагу праці Гордона Мілтона, Джошуа Фішмана та Роберта Редфілда.

На американський континент українці почали прибувати ще в XVIII ст. Проте відсутність умов для формування громади та інших етнічних організаційних структур призвела до швидкої асиміляції осіб українського походження [3, с. 8]. Масова українська еміграція до Північної Америки розпочалася наприкінці XIX ст. й носила переважно заробітчанський характер. Люди не мали наміру там залишатися назавжди, сподівалися, що через деякий час, заробивши грошей, повернуться на Батьківщину [1, с. 342].

Основою формування української діаспори у США і Канаді стали емігранти із західноукраїнських земель. Вони селилися в тих місцях, де необхідні були наймані робітники — у центрах будівництва, гірничодобувної та металургійної промисловості. У США переважна більшість емігрантів працювали на заводах, у шахтах та копальнях. У Канаді українські селяни отримали можливість зайнятися звичною для них роботою — сільським господарством, освоюючи цілину [8, с. 467]. Умови, у яких опи-

нилися українці, прибувши до Північної Америки, були фактично однаковими як у США, так і Канаді. Обидві країни були для них Новим Світом з певними обіцянками й вимогами, іноземною мовою та англосакською культурою. Релігійні, культурні й ідеологічні засади, якими жило тогочасне суспільство в обох країнах, були тотожними [15, с. 284].

Процес асиміляції є фактом життя понад одномільйонної маси українських емігрантів в Америці. Нині в українській етнічній групі живе і працює вже четверта генерація, народжується й росте п'ята. Тоді як перше покоління емігрантів жило духом і стилем життя в Україні (часу, місця й умов, коли вони її залишили, відповідно пристосувавши ці вартості до американського життя), друга-четверта генерації прив'язані вже до американських культурно-побутових цінностей. Їх відношення до Америки рівнозначне ставленню до своєї батьківщини, а до “батьківщини батьків” відчувають симпатію і, в найкращому випадку, готові зберегти деякі культурні й побутові властивості етнічної групи. Здебільшого їх етнічність модифікована, неповна.

Ці покоління виростають і виховуються в американському середовищі та під впливом панівної культури, хоч українська етнічна культура в них ще сильно виявляється під впливом церкви, етнічних шкіл, організацій, рідного дому, зокрема. Люди цієї категорії здебільшого двомовні, хоч часто вже зустрічаються одномовні (англійська мова). Американський спосіб життя та її філософія для них є нормальним. Вони рідко вживають українську мову, незважаючи, що багато хто її знає, хіба що для внутрішнього етнічного “користування” у власних організаціях, на публічних виступах тощо. Для них українська мова є швидше прихованою, ніж активною категорією. Цікаво, що ця категорія людей усвідомлює значимість знання матірньої мови при спілкуванні із українцями з інших країн поселення чи при нагоді перебування на Україні з далекими чи близькими родичами.

Варто відзначити, що розмовна англійська мова емігрантів ввібрала в себе значне число англіцизмів, особливо лексичних та навіть синтаксичних. З іншого боку, побутова англійська мова емігрантів другої-четвертої генерації так само виявляє і довший час виявлятиме українські лексичні запозичення у внутрішньому живанні групи.

В загальному асиміляція — це процес, у якому емігранти включаються в суспільне життя даної спільноти і стають його

частиною. Можна розрізнити два роди асиміляції: 1) структурну і 2) культурну [11, с. 14].

Структурна асиміляція — це включення емігрантів у суспільну побудову, а саме переймання суспільних ролей і включення в групи даного суспільства. Це може бути: 1) на терені економічно-господарських, професійних, станових зв'язків (школа, користування державно-громадянськими правами), 2) на терені особистих зв'язків (товариське співжиття, подружні та родинні зв'язки).

Культурна асиміляція (інший термін — акультуризація) — це переймання способів поведінки і життя даного суспільства. Таке переймання може бути або тільки зовнішнє (манери, одяг), або мовне чи світоглядіві (поняття, життєва філософія, мірила цінностей).

Очевидно, першому поколінню еміграції довелось зіштовхнутись із структурною асиміляцією першого типу. Проте, ці два роди асиміляції — це основна проблема другого покоління. У вужчому значенні друге покоління — це люди, батьки яких народилися поза країною поселення, а вони самі вже народилися в даній країні поселення. Однак, у ширшому значенні поняття другого покоління відноситься також до людей, народжених поза країною поселення, які, проте, пройшли основний процес усупільнення вже в країні поселення. Можна сказати, що більшість молоді з нової еміграції, яка закінчила тут початкові і середні школи, належить до другого покоління.

Не тільки серед українців, але взагалі в американській соціології майже немає систематичних емпіричних студій про друге та третє покоління емігрантів.

Із загальних спостережень зрозумілі лише кілька речей. По-перше, англійська мова стає розмовною мовою серед цієї молоді. Це не значить, що вони не знають української мови, а навпаки більшість їх знає її або навчається у школах українознавства, але їм уже легше висловлювати свої почуття і думки англійською мовою.

По-друге, багато з них виявляє бажання вивчати українську мову, українознавство або український фольклор.

По-третє, більшість цієї молоді підтримує товариські зв'язки з українцями, які є більш глибокими, ніж з американцями та канадцями. Інакше кажучи, ця молодь, хоч спілкується між собою англійською мовою, далі підтримуючи близькі зв'язки з українськими друзями і має якусь позитивну оцінку різних елементів української культури.

Одна з головних теорій щодо другого еміграційного покоління — це теорія Л.М. Генсона, яку розробив більшою мірою Володимир Нагірний [12, с. 318-357]. За Нагірним друге покоління — це покоління з роздвоєною душею, яке, з одного боку, бунтується проти своїх батьків і соромиться свого національного походження, а з другого — в якийсь спосіб ототожнює себе з універсальним значенням свого походження, тобто, як пише Нагірний — ототожнює себе з Україною як абстрактною категорією, а не як конкретно спільнотою людей.

Теорія чи гіпотеза Генсона каже, що третє еміграційне покоління проявляє тенденцію вернутися до своєї етнічної групи. Деякою мірою Нагірний залишає проблеми повороту до своєї групи на боці, а інтерпретує цю гіпотезу як інший рід ідентичності з своїм етнічним походженням. Тобто третє покоління не має вже ані емоційної, ані символічно-ідеологічної настанови до своїх предків, а має тільки функціонально-раціональну настанову. Для них українська мова вже не є матірною мовою, а тільки ще однією чужою мовою. Українське минуле для них — це щось вичитане з книжок, так як і історія інших народів [6, с. 65].

Теорія Нагірного є однією із найвартісніших у вивченні процесу асиміляції. Проте, в ній до уваги не береться класовий чинник чи чинник стажевої мобільності, як також і те, що весь етнічний стаж українців змінився через зміни в загальному відношенні до меншинних груп у Північній Америці.

Проблема асиміляції торкається питання національної чи етнічної ідентичності, на яких хотілося б коротко зупинитися. Національну ідентичність можна окреслити як психічне почуття приналежності одиниці до людей, які дійсно або символічно мають якусь спільну духовну суспільну спадщину. Головний елемент даного визначення — це почуття приналежності. Воно викликає почуття симпатії і лояльності одне до одного.

Почуття приналежності — це потреба кожної людини, особливо молоді людини, так як задоволення цієї потреби становить частину розвитку особистості. Поняття “я” не має значення без поняття “ми”.

На початку 60-х років минулого століття молодь в північно-американському суспільстві перебувало в своєрідній кризі ідентичності, т. зв. “identity crisis”. Можна сказати, що це було викликано структурою та скорими процесами змін у тамтешньому

суспільстві, яке відповідно до розвитку установ, які ґрунтувались на неособистих відношеннях (особливо школа), створювало своєрідне спільнотне відчуження. У такій структурі і в таких процесах змін протяжність між поколіннями губиться, і молодь стає немов би загубленою частиною суспільства. Масове поширення різних культових та ідеологічних рухів серед молоді, таких як “hippies, yuppies” власне і давало можливість молоді відчутти це почуття приналежності.

Як зазначалося вже вище, що хоч молодь нової української еміграції спілкується англійською, проте, тримається товариського життя. Це явище пояснюється тими чинниками, які виникають не так з асиміляційних процесів в українській громаді, як із структури та процесів американських і канадських суспільств як таких. Ця українська громада за допомогою своїх товариств і організацій, надає молоді можливість задовільнити потребу товариських особистих зв'язків. Це явище відбувалось і серед інших етнічних груп тамтешнього суспільства, а деякі дані вказують, що це також проявлялось серед другого та третього покоління старої української еміграції, наприклад Ліга Молоді, університетські клуби студентів, “Ukrainian Graduates” [10, с. 44].

Другим елементом національної ідентичності є люди, які мають ту саму духовну спадщину. Перехід з покоління в покоління серед нашої еміграції означає перехід від національної до етнічної ідентичності.

Третій елемент національної чи етнічної ідентичності — це духовна суспільна спадщина, під нею розуміється культура народу. Чим більше другі й треті еміграційні покоління культурно асимілюються, тим менше можуть затримати повну духовну спадщину їх батьків чи дідів. Однак, вони дуже часто зберігають та розвивають деякі елементи, вибрані із тієї спадщини, звичайно, що не суперечать подібним елементам у місцевій культурі або доповнюють їх, як наприклад, форми мистецтва, деякі слова і вислови, пісні, звичаї тощо. Таким чином вони творять т. зв. етнічні субкультури (“subcultures”) в тутешній загальній культурі. Звідси виникає питання, який є максимум елементів народної чи національної культури, що їх етнічна група може відкинути і все ще зберегти етнічну ідентичність.

Це питання можна розглядати в напрямі мови. Тобто, чи можна затримати етнічну або національну ідентичність, коли

навіть в родинному колі дані люди спілкуються тільки англійською мовою? Спираючись на М. Гордона причина полягає в тому, що англійська мова в Північній Америці стала інструментальною, а не символічною, тобто стала тільки засобом комунікації, а не критерієм етнічної національної приналежності [14, с. 41-44]. Говорити англійською в США та Канаді зовсім не означає бути англійського походження.

Слід також зазначити, що важливу роль в процесі етнічного збереження чи асиміляції відігравали українські церкви, так як вони були організаційно стабільними та мали розгалужену позарелігійну суспільну функцію [7, с. 143]. Українська католицька і православна церкви, у зв'язку з їх окремим від паралельних американських церков обрядом, мовою проведення літургій і традиціоналізмом, довгий час були консервуючим чинником щодо етнічності. З плином часу вони перестали бути такими, зокрема Українська Католицька Церква, яка стала проводити літургійні служби на англійській мові, тим самим охопила тих, кого вже не зв'язувала мовна етнічність. Концепцією частини священства цієї церкви є збереження етнічно-обрядової, тобто релігійної спільноти українців (можливо, й не українців, які до неї приєднуються у результаті змішаних шлюбів) на англійській основі [5, с. 408].

Така концепція застосовувалась серед вірних католиків візантійського обряду — емігрантів із Закарпаття та їх нащадків, що вже майже втратили національну етнічну свідомість, а замість цього плекають релігійно-обрядову (візантійську) ідентичність. Подібні тенденції в середині 1960-х років серед католиків трьох єпархій українського походження викликали гостру реакцію серед прихильників максималістичної етнічної громади [9, с. 240]. Спроба впровадити церковну ідеологію “візантійщини” зазнала поразки. Прояви існували і серед українських православних. Але й тут виявилася протидія, хоч без загострення і конфліктів, що їх зазнала Українська католицька церква в Америці вкінці 1960-х років минулого століття [4, с. 464]. Щодо ролі українських протестантських громад, то вони були наставлені по лінії асиміляції.

Церква, яка протягом довгого часу була розповсюдником етнічної свідомості та культури, і яка мала б як найдовше їх зберігати, позбувається цієї функції, бо зацікавлена не етнічними цінностями, а більшою мірою кількістю вірних у своїх лавах [13, с. 415]

Підсумовуючи, можна сказати, що процес культурної асиміляції особливо серед другого й третього українського покоління відбувався достатньо швидко. В загальному це означало втрату національної ідентичності серед тих поколінь, проте структура місцевого суспільства деякою мірою зумовлювала структурну, особливо “товариську” неасиміляцію. А це в свою чергу зумовлювало створення і затримання етнічної ідентичності.

Література

1. Бачинський Ю. Українська імміграція в Сполучених Штатах Америки. — К.: 1995. — 342 с.
2. Етнічні меншини в Україні // Етнічний довідник / Гол. ред. Євтух В. — К.: 1997. — 340 с.
3. Драч І. Наш канадський друг. — Петро Кравчук. Українці в Канаді. — К.: Дніпро, 1981. — С. 8.
4. Історія України: нове бачення // За ред. В. А. Смолія. — К.: Альтернативи, 2000. — 464 с.
5. Історія Української народної помочі в Америці і Канаді (1914-1977) / За ред. Л. Полтави. — Нью-Йорк: Друкарня св. Софії, 1977. — 408 с.
6. Лановик Б. Д. Історія української еміграції. — К.: НМК ВО, 1992. — 232 с.
7. Макар В. Ю. Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади. — Чернівці: Прут, 2006. — 284 с.
8. Марунчак М. Історія українців Канади. — Вінніпег, 1968. — Т. 1. — 467 с.
9. Піскун В. М., Чіпка А. В., Щербатюк О. В. та ін. Українці у світі: традиційність культури та спільнотні взаємини. Монографія. — К.: Ніглава, 2004. — 240 с.
10. Українці в американському та канадському суспільствах / Під ред. Ісаїв В. В. — Джерзі Ситі: М. П. Коць, 1976. — 245 с.
11. Gordon M. Assimilation in American Life. — New York: Oxford University Press, 1964. — 355 p.
12. Nahirny V. C., Fishman J. A. Ukrainian Language Maintenance Efforts in the United States // Language Loyalty in the United States / a Josua Fishman (ed.). — The Hague: Mouton and Co. — 357 p.
13. Merton R. K. Social Theory and Social Structure. — New York: Free Press, 1957. — 421 p.

14. Redfield R. Peasant Society and Culture. — Chicago: University of Chicago Press, 1956. — P. 41-44.
15. Subtelny O. Ukrainians in North America. — Toronto: University of Toronto press, 1991. — 284 p.

Резюме

В статье речь идет о понятии ассимиляции, ее разновидностях и этнической идентичности украинцев в Северной Америке. Также характеризуется процесс ассимиляции четырех поколений украинской эмиграции.

Рецензент канд. истор. наук, доцент В. В. Глебов

УДК 327:323.28 (292.53)

В. В. Мисан-Мілясевич

БОРОТЬБА З МІЖНАРОДНИМ ТЕРОРИЗМОМ У МЕЖАХ РЕГІОНАЛЬНИХ ОБ'ЄДНАНЬ (НА ПРИКЛАДІ ШОС)

Початок ХХІ століття ознаменувався безпрецедентним зростанням діяльності міжнародних терористичних груп. Теракти у Нью-Йорку та Вашингтоні, вибухи у Мадриді та Лондоні, захоплення терористами готельних комплексів у індійському Мумбаї та безліч інших зухвалих нападів змушують світову спільноту терміново шукати ефективні методи боротьби з проявами міжнародного тероризму. На сьогоднішній день зрозуміло, що поодиноці навіть найсильніші держави не здатні вирішити проблему міжнародного тероризму, який можна подолати лише об'єднаними зусиллями.

Сучасні міжнародні організації, а саме регіональні та субрегіональні об'єднання, до яких входить низка держав, можуть ефективно протистояти глобальним викликам сучасності, таким як міжнародний тероризм.

Ефективними засобами боротьби зі світовим злом є, по-перше, вироблення універсальних міжнародно-правових документів, які б регламентували діяльність держав у правовому полі боротьби проти злочинів терористичного спрямування та адаптація національного законодавства у відповідності до цих норм; по-друге, проведення спільних навчань та відпрацювання взаємодії представників національних силових структур, завданням яких є попередження діяльності міжнародних терористичних груп та

регіональних об'єднань на території держав, що входять до організації, та боротьба з проявами міжнародного тероризму.

Однією з міжнародних організацій, яка упродовж останніх років практично доводить ефективність об'єднаних зусиль у боротьбі з міжнародним тероризмом, є Шанхайська організація співпраці (ШОС). Саме на прикладі ШОС ми розглянемо ефективність колективної діяльності членів міжнародної організації в боротьбі з проявами міжнародного тероризму, проаналізуємо практичні кроки держав, що входять до регіонального об'єднання, а також дамо оцінку можливості співпраці ШОС з Організацією Північно-Атлантичного альянсу як провідного учасника антитерористичної боротьби.

Антитерористична діяльність ШОС є предметом дослідження низки науковців. Звісно, що найбільше уваги цьому питанню присвятили російські вчені, серед яких Г. Чурін [1], В. Набієв [2], І. А. Сафранчук [3], А. В. Лукін [4], В. С. Лавров [5], А. А. Куртов [6] та інші. Проблеми боротьби з тероризмом ШОС цікавлять також американських та китайських дослідників, серед яких Е. Файгенбаум [7], Ш. Йом [8], Ф. Стаклбек [9], Д. Коен [10], А. Кулі [11], Ч. Юйжун [12] та інші.

Шанхайська організація співпраці — субрегіональна міжнародна організація взаємозахисту, заснована в 2001 році лідерами Китаю, Росії, Казахстану, Таджикистану, Киргизстану та Узбекистану. Загальна територія ШОС складає 61 % території Євразії, а її сукупний демографічний потенціал перевищує четверту частину усього населення Землі. Офіційними робочими мовами ШОС є російська та китайська. Штаб-квартира організації знаходиться в Пекіні [13].

Передумови створення Шанхайської організації співпраці закладено в 1996 році. Тоді на зустрічі глав Казахстану, Киргизії, Китаю, Росії та Таджикистану підписали угоду про зміцнення довіри у військовій сфері в прикордонних районах. Причиною створення “шанхайської п'ятірки” стала нестабільна ситуація в центральноазійському регіоні, пов'язана з різкою активізацією міжнародного тероризму, релігійного екстремізму та етнічного сепаратизму. Головним об'єднавчим фактором, на думку більшості дослідників даного питання, стала громадянська війна в Афганістані між військами “Північного альянсу” та руху “Талібан”, яка створювала значну загрозу безпеці всіх п'яти держав.

Після шанхайської зустрічі держави продовжили співпрацю вже в рамках щорічних самітів, як відбулися в Москві у 1997 р., Алма-Аті в 1998 р., Бішкеці в 1999 р. та Душанбе в 2000 р.

На час проведення Бішкекського саміту учасники шанхайської п'ятірки зрозуміли необхідність в нарощуванні співпраці з широкого спектру напрямків, що відповідно вимагало створення постійних механізмів співпраці у формі зустрічі міністрів та експертних груп. Фактично з часу саміту в Бішкеці починає вимальовуватися архітектура нової міжнародної організації. Зокрема, виникає так звана "Бішкекська група", яка обрала за мету боротьбу з прикордонною злочинністю. До цієї групи увійшли керівники правоохоронних органів та спецслужб країн-учасників "шанхайської п'ятірки".

У 2001 році відбулася чергова зустріч у Шанхаї. На спільному засіданні учасників шанхайської п'ятірки до лав організації прийняли Узбекистан. Саме тоді вирішили перейменувати організацію в шанхайську організацію співпраці, або шанхайську шістку. Декларацію про створення нової організації держави підписали 15 червня 2001 року.

Першими документами, які прийняла ШОС, стали Декларація про створення шанхайської організації співпраці, Шанхайська конвенція про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом. В останньому документі було чітко розмежовано поняття тероризму, екстремізму та сепаратизму*.

Розглянемо детальніше, в чому полягає співпраця членів ШОС у напрямку боротьби з проявами тероризму, сепаратизму та екстремізму.

У 2001 році в зв'язку з терактом 11 вересня в Нью-Йорку глави урядів шести держав опублікували заяву, яка засуджувала цей терористичний акт. Також в документі йшлося про готовність учасників заяви боротися з проявами міжнародного тероризму. 23 травня 2002 року в Астані проведено чергову зустріч керівників правоохоронних органів та спецслужб держав-членів ШОС, на якій учасники підписали "Рішення про проект угоди між державами членами Шанхайської організації співпраці про регіональну антитерористичну структуру". Пізніше прийняли проект даної угоди та рекомендували прискорити процес роз-

* Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом // <http://terrorismunet.com/index.php?section=277>.

робки відповідних нормативно-правових актів для того, щоб в максимально стислі терміни створити дієздатну антитерористичну структуру. На зустрічі глав держав членів ШОС у Санкт-Петербурзі, яка відбулася 7 червня того ж року, підписано угоду про створення Регіональної антитерористичної структури [14].

З початку створення РАТС було заявлено, що вона є “... орієнтованою на широку міжнародну співпрацю з міжнародними інститутами та національними установами усіх зацікавлених країн” [15]. У відповідності до установчих документів Регіональна антитерористична структура є постійно діючим органом шанхайської організації співпраці; її головна мета — співпраця та координація взаємодії з компетентними органами країн-членів ШОС у боротьбі з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом. Серед інших завдань цієї структури, що відносяться до безпосередньої протидії міжнародному тероризму, варто відзначити наступні:

- сприяння в підготовці та проведенні антитерористичних командно-штабних та оперативно-тактичних навчань;
- сприяння в підготовці та проведенні оперативно-розшукових та інших заходів, спрямованих на боротьбу з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом;
- сприяння в здійсненні міжнародного пошуку осіб, які здійснили протиправні діяння, передбачені статтею 1 Конвенції з метою притягнення їх до кримінальної відповідальності*;
- участь у підготовці міжнародно-правових документів, що стосуються боротьби з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом;
- сприяння у підготовці спеціалістів та інструкторів для антитерористичних підрозділів [16].

З моменту заснування організації країни-учасники декілька разів проводили антитерористичні навчання. Перше з них відбулося в квітні 2003 року в Казахстані та Китаї. Наступні навчання сторони провели в 2005 році. Щоправда тоді вони відбулися за межами основної структури ШОС, у них взяли участь військовослужбовці Росії та Китаю. Військові навчання під назвою “Мирна місія-2005” пройшли з 18 по 25 квітня 2005 року на Шандунському півострові та у Владивостоці. Загалом у маневрах задіяно понад 10 тисяч військовослужбовців та сотні одиниць військової

* Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом // <http://terrorismunet.com/index.php?section=277>.

техніки. Навчання поставили за мету розширити співпрацю між Росією та Китаєм у сфері оборони та безпеки, а також відпрацювати спільні дії в межах боротьби з тероризмом, екстремізмом та сепаратизмом. Саме тоді західні держави, зокрема США, висловили занепокоєння “мілітаризацією ШОС”, а влада Тайваню заявила, що таким чином Китай проводить репетицію вторгнення на острів [17]. Одразу ж після успішного завершення навчань російська сторона виступила ініціатором і запросила Індію до участі в подальших заходах такого плану.

26 квітня 2006 року на зустрічі глав міністрів оборони країн-членів ШОС ухвалено рішення про проведення спільних військових навчань на території Російської федерації. Антитерористичні навчання пройшли в серпні наступного 2007 року в Челябінській області. У них взяли участь військові підрозділи Киргизії, Китаю, Росії, Казахстану, Таджикистану та Узбекистану. Особливістю проведених навчань стала їх масштабність. Загалом у них було задіяно більш ніж 7,5 тисяч військовослужбовців країн-членів ШОС та більше тисячі одиниць військової техніки. На останньому етапі спільних антитерористичних маневрів були присутні лідери країн-учасниць ШОС — голова КНР Ху Цзіньтао, тодішній президент РФ В. Путін. Особливістю навчань стало також те, що на них у ролі спостерігачів долучилися військові експерти з Ірану та Монголії [18]. США також намагалися прислати своїх спостерігачів, на що країни-члени ШОС відповіли відмовою.

Військові навчання та, зокрема, присутність на них Ірану в якості спостерігача, викликала серйозне занепокоєння західних держав. Адміністрація президента США Дж. Буша-молодшого заявила, що таким чином Шанхайська організація співпраці прагне створити агресивний військово-політичний союз, який би став конкурентом НАТО [19].

Негативну реакцію Вашингтону підтримала серія публікацій у засобах масової інформації. Чимало західних ЗМІ розцінила навчання як протидію центрально-азійських держав впливу США в регіоні. Окремі друковані видання, такі як британська Daily Telegraph та The New York Times, називали ШОС “Другим Варшавським договором”* та закидали Китаю і Росії прагнення “...під прикриттям навчань встановити контроль над запасами

* <http://www.inopressa.ru/telegraph/2007/08/17/10:08:07/dogovor>.

енергоносіїв у Середній Азії”*. Статті з критикою військових навчань ШОС з’явилися в німецьких друкованих виданнях *Sueddeutsche Zeitung*** та *Die Tageszeitung****.

У відповідь на заяви США про мілітаризацію ШОС, зближення з Іраном та на шквал критики діяльності організації в ЗМІ міністр оборони Російської федерації С. Іванов заявив, що антитерористичні навчання не свідчать про перетворення шанхайської організації співпраці на військовий союз, а спрямовані виключно на боротьбу з сучасними загрозами міжнародній безпеці. Серед останніх очільник російського Міноборони виокремив тероризм, екстремізм та сепаратизм [20]. До цього С. Іванов додав, що ШОС не несе жодних зобов’язань перед Іраном з точки зору його безпеки, оскільки Тегеран має виключно статус спостерігача в організації [21].

Після військових навчань “Мирна місія — 2007” лідери шести країн підписали бішкекську декларацію та затвердили План дій держав-членів Шанхайської організації співпраці із забезпечення міжнародної інформаційної безпеки. У жовтні 2007 року члени ШОС підписали в Душанбе Меморандум про співробітництво з Організацією Договору про колективну безпеку (ОДКБ). Мета угоди — розширити співробітництво в сферах безпеки, а також напрацювати спільні засади та механізми стосовно боротьби з правопорушеннями та наркотогівлею [22]. При цьому генеральний секретар ОДКБ М. Бордюжа зазначив, що організації не прагнуть конкурувати з НАТО в регіоні, а навпаки — висловлюють бажання співпрацювати [23].

Щоправда на сьогоднішній день питання співпраці ШОС та Північноатлантичного альянсу є доволі суперечливим. Зазначимо, фактором, який би міг якщо не консолідувати, то принаймні зблизити дві організації та вивести їхні відносини на новий рівень міг би стати Афганістан. Ця ісламська республіка є одним з тероро-позитивних факторів та своєрідним вогнищем дестабілізації в регіоні та безпосередньо стосується країн, які є членами ШОС. Задля врегулювання проблеми Афганістану ШОС у 2005 році створила контактну групу, метою якої є розвиток співробітництва між ШОС та Афганістаном та вирішення усіх спірних питань між сторонами.

* <http://www.inopressa.ru/nytimes/2007/08/17/09:36:02/kritika>.

** <http://www.inopressa.ru/sueddeutsche/2007/08/17/11:23:55/zentralasien>.

*** <http://www.inosmi.ru/text/stories/06/05/02/3479/236107.html>.

Зокрема для вирішення проблеми діяльності міжнародних терористичних угруповань у регіоні та ліквідації наркотрафіку країни ШОС запропонували створити комплексну систему антитерористичних, антинаркотичних та фінансових поясів безпеки за координуючої ролі ООН [24]. Неодноразово піднімалося питання про економічну співпрацю з Афганістаном, зокрема країни-члени ШОС готові залучити інвестиції задля розвитку економіки в регіоні [25].

Окрім цього, на 9-тому саміті ШОС, який відбувся в Єкатеринбурзі 15-16 червня 2009 року, Узбекистан запропонував створити контактну групу під егідою ООН, до складу якої б увійшли 6 держав-сусідів Афганістану, а також США, Росія та НАТО. Таким чином ШОС вкотре висловила готовність до зміни формату миротворчої діяльності стосовно Афганістану [26].

В свою чергу Північно-Атлантичний альянс на чолі з США робить наголос на вирішенні афганської проблеми силовими методами. Прикладом цього є рішення президента США Барака Обами про збільшення американського контингенту в Афганістані на 17 тисяч осіб. Таким чином, до середини літа 2009 року чисельність американських військових в Афганістані збільшиться до 55 тисяч військовослужбовців; загальна кількість військових НАТО зростає до 87 тисяч осіб [27].

Що ж до безпосередньої співпраці двох організацій для вирішення афганської проблеми, то наразі ця справа не пішла далі декларативних заяв. Причиною цього є вкрай негативне ставлення західних держав до ШОС, яка безпосередньо сприймається в якості антипода НАТО та в першу чергу головного конкурента США в регіоні [28]. Зокрема Вашингтон розглядає Росію та Китай як головних суперників за контролем над енергоносіями та геополітичним впливом в Центральній Азії [29].

З іншого боку, в країни-членів ШОС відсутня чітка стратегія щодо доцільності військової присутності організації в Афганістані, а це, в свою чергу, унеможливорює тісну співпрацю з Північно-Атлантичним альянсом, який, як відомо, робить ставку на силові вирішення проблеми тероризму в регіоні. Насамкінець, влада Киргизстану, що входить до ШОС, на початку 2009 року розірвала угоду про перебування військового контингенту та військовоповітряних сил антитерористичної коаліції на авіабазі поблизу аеропорту Манас, яка використовується силами НАТО для боротьби з "Аль-Каєдою" [30].

Вище перелічені суперечності на даний момент унеможливають співпрацю ШОС та НАТО не лише в питанні Афганістану, але і загалом.

Незважаючи на критику своєї діяльності зі сторони НАТО, Шанхайська організація співпраці продовжила реалізовувати Програму співробітництва в боротьбі з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом. Чергові антитерористичні навчання “Волгоград-антитерор” відбулися у вересні 2008 року.

Наступним кроком стало підписання главами держав-членів Організації Конвенції ШОС проти тероризму. Головною метою цього документа є розвиток та подальше закріплення правової бази контртерористичної взаємодії в рамках ШОС з врахуванням сучасної специфіки та загроз і викликів, які постійно змінюються.

Окрім цього на саміті в Єкатеринбурзі сторони затвердили Програму співробітництва держав-членів ШОС у боротьбі з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом на 2010-2012 роки та уклали угоду про підготовку кадрів для антитерористичних формувань держав-членів Шанхайської організації співпраці.

Таким чином, на сучасному етапі Шанхайська організація співпраці є одним з найбільш ефективних міжнародних об'єднань у боротьбі з проявами міжнародного тероризму. Діяльність членів ШОС проходить на двох рівнях:

- а) теоретичному — розробка та впровадження нормативно-правових актів, що регулюють діяльність держав-членів організації в галузі боротьби з проявами міжнародного тероризму;
- б) практичному — проведення спільних навчань антитерористичних силових структур країн-членів організації для відпрацювання чіткого механізму дій в боротьбі з терористичними групами та підготовка кадрів для антитерористичних формувань.

Провідну роль у координації дій держав-членів ШОС у боротьбі з міжнародним тероризмом відіграє регіональна антитерористична структура.

Окрім цього, Шанхайська організація співпраці намагається консолідувати зусилля членів світової спільноти в боротьбі з проявами міжнародного тероризму шляхом залучення до своїх лав нових членів. Це, в свою чергу, спричиняє негативну реакцію Сполучених штатів Америки та НАТО, які схильні вбачати в ШОС конкурента в центрально-азійському регіоні.

Литература

1. Чуфрин Г. С. ШОС: quo vadis? // *Международная жизнь*. — 2008. — № 6. — С. 53-65.
2. Набиев В. Государственная политика в области международного сотрудничества по борьбе с терроризмом // *Власть*. — 2007. — № 8. — С. 23-31.
3. Сафранчук И. А. Конкуренция за безопасность в Центральной Азии // *Россия в глобальной политике*. — 2007. — № 6. — С. 112-121.
4. Лукин А. В. Россия и ШОС // *Аналитические доклады научно-координационного совета по международным исследованиям МГИМО (У) МИД России*. — 2007. — № 6. — С. 1-19.
5. Лавров В. С. ШОС — право и безопасность XXI века // *Международная жизнь*. — 2008. — № 1-2. — С. 172-185.
6. Комиссина И. Н., Куртов А. А. Шанхайская организация сотрудничества: становление новой реальности / Под ред. Е. М. Кожокина; Рос. ин-т стратегических исследований. — М., 2005. — 119 с.
7. Файгенбаум Э. Шанхайская организация сотрудничества и будущее Центральной Азии // *Россия в глобальной политике*. — 2007. — № 6. — С. 122-131.
8. Yom S. L. Power Politics in Central Asia: The Future of the Shanghai Cooperation Organization // <http://www.asiaquarterly.com/content/view/129/5/>
9. Stakelbeck F. W., Jr. The Shanghai Cooperation Organization // <http://www.frontpagemag.com/Articles/printable.asp?ID=19041>.
10. Cohen Dr. A. The Russia-China Friendship and Cooperation Treaty: A Strategic Shift in Eurasia? // <http://www.heritage.org/Research/RussiaandEurasia/BG1459.cfm>.
11. Cooley A. The rise of the Shanghai Cooperation Organization: Western Perspectives // http://www.src.auca.kg/images/stories/files/Cooley_eng.pdf.
12. Чэнь Ю. Сотрудничество в области безопасности в рамках ШОС // *Аналитические доклады научно-координационного совета по международным исследованиям МГИМО (У) МИД России*. — 2007. — № 3. — С. 28-31.
13. Шанхайская организация сотрудничества — официальный сайт // <http://www.sectsco.org>.

14. Исполнительный комитет Региональной антитеррористической структуры // <http://www.sectesco.org/RU/AntiTerrorism.asp>.
15. Может ли ШОС защитить от террористов? Интервью 1-го зам. МИД России В. И. Трубникова // <http://www.centrasia.ru/newsA.php4?st=1082721000>.
16. Региональная антитеррористическая структура (РАТС) // http://www.ecrats.com/ru/rats_activity/about.
17. Russia and China rattle sabres with joint war games // <http://www.guardian.co.uk/world/2005/aug/19/russia.china>.
18. Антитеррористические учения стран ШОС “Мирная миссия-2007” прошли успешно // <http://www.rg.ru/2007/08/17/pobeda-anons.html>.
19. Иванов В. Рамсфелд включил Россию в “ось зла” // Взгляд. — 2005 — № 15. — С. 3.
20. Главы государств ШОС наблюдали за отработку практических действий войск в ходе совместных антитеррористических учений Организации // <http://russian.people.com.cn/31519/6242843.html>.
21. Военные игры ШОС // <http://www.rg.ru/2007/08/18/shos-uchenia.html>.
22. Security alliances led by Russia, China // http://www.dailytimes.com.pk/default.asp?page=2007%5C10%5C06%5Cstory_6-10-2007_pg4_3.
23. ШОС и ОДКБ заключили Меморандум о сотрудничестве // http://www.russian.xinhuanet.com/russian/2007-10/06/content_501084.htm.
24. Заявление государств — членов Шанхайской организации сотрудничества и Исламской Республики Афганистан по проблемам борьбы с терроризмом, незаконным оборотом наркотиков и организованной преступностью // http://sco2009.ru/docs/documents/afghanistan_statement.html.
25. ШОС: внутренние противоречия и реальный потенциал сотрудничества // http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=14462.
26. Лидеры стран ШОС подписали Екатеринбургскую декларацию // <http://www.rian.ru/politics/20090616/174513360.html>.
27. Обама: Военный контингент США в Афганистане будет увеличен // <http://www.grani.ru/Politics/World/Asia/m.149177.html>.
28. Детальніше див. Файгенбаум Э. Шанхайская организация сотрудничества и будущее Центральной Азии // Россия в глобальной политике. — 2007. — № 6. — С. 122-131.

29. Шанхайская организация сотрудничества: что дальше? // <http://www.globalaffairs.ru/numbers/26/7700.html>.
30. Парламент Киргизии денонсировал соглашения по авиабазе в Манасе // <http://www.vesti.ru/doc.html?id=260176>.

Резюме

В статье рассматривается деятельность государств-членов Шанхайской организации сотрудничества в борьбе с современным международным терроризмом, анализируются практические шаги государств-членов ШОС в борьбе с международным терроризмом, а также исследуется возможность сотрудничества ШОС и НАТО как главных участников антитеррористической борьбы.

Рецензент канд. географ. наук, доцент М. М. Мацяк

УДК

Г. Я. Невинна

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У ФІНЛЯНДІЇ У 1930-х рр. ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ КРАЇНИ

Країни Північної Європи, які на початку ХХ століття не перебували у вирі подій світової політики, знаходились осторонь основних збройних конфліктів, після Жовтневого перевороту в Росії одразу опинились у центрі уваги великих держав і коаліцій. У складній міжнародній ситуації кожна із держав Північної Європи намагалася гарантувати свої цілісність, суверенітет і майбутнє. Мова йшла про забезпечення як мінімум трьох чинників, які б сприяли цьому: по-перше, належної обороноздатності; по-друге, сильних і впливових союзників серед великих держав того часу; нарешті, по-третє, виваженої політики стосовно своїх більш потужних сусідів.

Консервативні кола уряду Фінляндії вважали, що для захисту своєї незалежності необхідна підтримка будь-якої великої держави. Йшлося, насамперед, про Німеччину. Але більш помірковано налаштовані політичні сили Фінляндії також розуміли, що пріоритетне співробітництво з Німеччиною не повинно шкодити фінській орієнтації на країни Скандинавії. Водночас і те, й інше мало здійснюватись лише в обмеженому взаємозв'язку. Такої позиції, однак, не поділяли крайньоправі політичні течії у

Фінляндії. Як відзначив у своїх мемуарах маршал Г. К. Маннергейм, “ існували кола, де відчужено ставились до думки про орієнтацію на північні країни”, “... вони як і раніше, звертали погляд на Німеччину” [1, с. 58].

Загалом актуальність дослідження визначається необхідністю всебічного та глибокого аналізу внутрішньої політики та її впливу на зовнішньополітичні орієнтації країн у міжвоєнний період. Це стосується нового прочитання і вивчення на основі сучасних наукових підходів і прийомів зовнішньополітичної діяльності Фінляндії в довоєнний період.

При дослідженні даної тематики автор ставить перед собою завдання вивчити ставлення органів влади, громадськості, засобів масової інформації Суомі до зовнішньої політики Фінляндії; вплив внутрішньополітичних процесів на вибір зовнішньополітичної орієнтації країни у досліджуваній період.

Дана тематика у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі розглядалась лише частково, насамперед у контексті вивчення міжнародної політики довоєнного часу або розвитку радянсько-фінських і радянсько-німецьких стосунків до початку та в період Зимової війни, що, безумовно, актуалізує тему дослідження.

Не можна заперечувати, що зовнішня політика Фінляндії у 30-х рр. минулого століття була тісно пов'язана із внутрішньополітичною розстановкою сил, насамперед лінією уряду, президента та парламенту.

Залишивши Лігу націй, Німеччина почала порушувати умови Версальського договору, і таким чином бойкотувати систему Ліги націй загалом. Всі фінські політичні партії протидіяли цій політиці. Винятком була лише невелика фракція крайньоправих — Патріотичний народний рух (ПНР).

У Фінляндії крайньоправі втратили політичний вплив ще на початку 30-х рр. Починаючи з 1933 р., у парламенті була представлена тільки одна профашистська партія — Патріотичний народний рух. Вона мала лише 7 % парламентських місць і діяла окремо від інших партій. У 1938 р. міністр внутрішніх справ У. Кекконен навіть оголосив дану партію поза законом, хоча його рішення потім було відмінено у судовому порядку. На виборах 1939 р. профашистська партія отримала 8 місць, або 4 % від загального їх числа у парламенті. Це явно свідчило про загалом негативне ставлення в країні до фашистських ідей.

Невдачу фашизму у Фінляндії можна пояснити слабкістю керівництва чи суперництвом і розколом всередині рухів. Але, крім того, у даному регіоні фашизм зіткнувся з добре встановленою конституційною системою, заснованою на демократичних цінностях. З іншого боку, відносно більший вплив, який фашизм мав у Фінляндії, співвідноситься з тим фактором, що він діяв там в умовах демократії, яка нещодавно склалась, і конкурував з демократичними політичними силами, які також були новими на політичній арені і не мали достатнього досвіду, щоб ефективно діяти проти зростаючої хвилі фашизму.

З 1934 р. при владі перебував третій уряд Т. Ківім'які, який спирався на підтримку Націоналістична прогресивна партія (НПП). Парламентська база уряду Ківім'які звузилася, коли в лютому 1936 р. пішли у відставку міністри від Шведської народної партії (ШНП). Після цього уряд міг спиратися тільки на підтримку 11 депутатів від НПП. На парламентських виборах у липні того ж року фракція НПП втратила ще 4 депутатських мандати. Соціал — демократи завоювали додатково 5 місць, підвищивши рівень свого представництва до 83 голосів.

Перемоги Соціал-демократичної партії Фінляндії (СДПФ) на виборах 1933 і 1936 рр., відмежування Національної коаліційної партії (НКП) від крайньоправих і те, що Патріотичний народний рух (ПНР) залишалася невеликою за чисельністю партією, забезпечили збереження у Фінляндії демократичної системи. Фінський історик М. Якобсон так оцінив ці політичні зміни у парламенті: “І все ж демократія перемогла. Фінляндія була однією з кількох європейських країн, яка чинила опір хвилі антидемократичних сил, які поглинули більшу частину континенту у 1930-ті рр.” [5, с. 22]. Зміни у розстановці політичних сил на користь прихильників демократії сприяли також поліпшенню відносин між соціал-демократами і аграріями. Міжпартійні переговори про можливу співпрацю на урядовому рівні розпочалися у вересні 1936 р. Проект програми був готовий незадовго до падіння уряду Ківім'які.

Долю уряду Т. Ківім'які поставили під загрозу матеріали Центральної розшукової поліції, що проникли до преси у вересні 1936 р. У них ішла мова про т. з. “політику народного фронту” [3, с. 183]. Прем'єр-міністр захотів з'ясувати, наскільки широко комуністам вдалося проникнути у різні громадські органі-

зації, які “здавалися нешкідливими”. У матеріалах поліції були навіть поіменно названі члени уряду й інші відомі громадські діячі, що перебували під наглядом.

Соціал-демократи планували зробити запит за матеріалами розшукової поліції, але уряд сам обрав собі причину, через яку він сам “схотів упасти” [3, с. 183]. Т. Ківім’які запропонував змінити кримінально-процесуальний і військово-кримінальний кодекси. Його пропозиції містили, зокрема, пункт про запровадження смертної кари за державну та військову зраду. Тим самим він поставив питання про довіру уряду. При обговоренні цих пропозицій навіть представники урядової партії не підтримали їх. При голосуванні вони були відкинуті більшістю лише в один голос. За відхилення проголосували 94, проти — 93 депутати. Показово, що 2 депутати від НПП були відсутні під час голосування. Уряд Фінляндії який перебував при владі довше, ніж усі попередні, 3 роки 9 місяців і 21 день, впав на початку жовтня 1936 р.

Відповідно до парламентської практики прем’єр-міністр Вайне Таннер заявив президенту П. Е. Свінгувуду, що соціал-демократи хочуть взяти участь у переговорах про формування уряду більшості. Спочатку президент нічого проти цього не мав, але вже за півгодини досить сухо заявив Таннеру, що соціал-демократам немає чого робити в уряді, поки він є президентом. На зміну його позиції вплинув рішучий опір з боку НКП. На думку керівництва партії, участь соціал-демократів в уряді мала б для країни фатальні наслідки. НКП запропонувала АС (Аграрний союз) співробітництво для створення міцного уряду, який би, можливо, користувався більшою довірою. Однак АС на це не пішов. П. Е. Свінгувуд доручив формування уряду К. Каллію.

Четвертий уряд К. Каллію, який приступив до роботи у жовтні 1936 р., спирався, головним чином на АС. 10 міністрів представляли партію прем’єр-міністра, плюс два міністри від НКП і два від НПП. На вимогу Каллію Р. Голсті повернувся на посаду міністра закордонних справ по 14-річній перерві. П. Свінгувуд призначив Р. Голсті неохоче, бо вважав його занадто антинімецьки налаштованим. Міністром внутрішніх справ став член АС 36-річний доктор права Урхо Кекконен. Цікавим є той факт, що Урхо Кекконен у 1932 та 1933 рр. для підготовки дисертації побував у Німеччині, де став свідком приходу Гітлера до влади.

Діяльність комуністів у Фінляндії на той час була уже заборонена, тому у памфлеті “Самооборона демократії” Кекконен звертав увагу на загрозу, яка ішла від правого радикалізму [4, с. 239].

Праві широким фронтом виступили на підтримку обрання П. Е. Свінгувуда на новий термін на президентських виборах 1937 р. Контркандидатами знову виступили К. Столберг, К. Калліо і В. Таннер. Уже на третіх поспіль президентських виборах соціал-демократи свою основну мету вбачали в тому, щоб перешкодити обранню П. Свінгувуда. У виборчій кампанії, яку вони проводили, гасло на підтримку Свінгувуда “Старого Пеку знову” отримало іронічну приписку “до Луумякі” (тобто відправити старого на відпочинок до його рідного маєтку Котканіємі, у селі Луумякі).

Соціал-демократи намагалися забезпечити обрання К. Столберга вже у першому турі, а тому відразу відмовилися від кандидатури В. Таннера. Обрання Столберга провалилося тому, що частина членів ШНП проголосувала за П. Е. Свінгувуда. У другому турі соціал-демократи, згідно своєї обіцянки, проголосували за К. Калліо, який і був обраний президентом республіки 177-ма голосами. За К. Калліо, крім виборників від СДПФ і АС, проголосувала також частина представників НПП.

Зміна президента усунула останню перешкоду на шляху співпраці АС і СДПФ на урядовому рівні. Партії домовилися, що портфель прем'єр-міністра дістанеться НПП, “нейтральній” стороні в уряді. Кандидатами були названі, зокрема, А. Каяндер і Р. Рюті. Останній відмовився, і соціал-демократи підтримали кандидатуру Каяндера. АС передав питання на вирішення президента Калліо. Той доручив сформувати уряд Каяндеру, який у 1920-ті рр. очолював два “уряди чиновників”. У третьому уряді Каяндера, так званому “червоно-зеленому”, іншим представником від НПП був Р. Голсті, який повернувся на посаду міністра закордонних справ. Впливова фігура в СДПФ, В. Таннер отримав портфель міністра фінансів.

Парламентська база “червоно-зеленого” уряду була ширшою, ніж будь-якого попереднього. Серйозна економічна криза початку 1930-х років ішла на спад, популярність уряду в народі зростала, і старі суперечки були поховані.

У 1930-х рр. число прихильників сил, що перебували на крайніх політичних полюсах, виразно скоротилися. Нелегальна

КПФ, сильно послаблена антикомуністичними законами і власними хибними політичними оцінками, у 1934 р. взяла на озброєння так звану комінтернівську “тактику народного фронту”, яка передбачала співпрацю з соціал-демократами і прогресивною буржуазією. Керівництво СДПФ категорично відкинуло ці прагнення. У 1937 р. з партії були виключені поборники ідеї народного фронту — студентське Товариство академічних соціалістів і опозиція, що згуртувалася навколо своєї газети “Сойхту” (“Смолоскип”) [3, с. 185].

Все ж 12 березня 1937 р. був створений новий аграрний соціал-демократичний уряд. На парламентських виборах 1936 р. аграрії отримали 53, а соціал-демократи — 83 з 200 депутатських місць. Так званий “червоноземельний уряд”, до якого ввійшли 6 соціал-демократів, 5 аграріїв, 2 представники Прогресивної партії і один безпартійний міністр, мав широку парламентську базу. Він перебував при владі до початку Зимової війни.

Уряд у свою чергу намагався остаточно приборкати крайньоправих. Восени 1937 р. міністр внутрішніх справ У. Кекконен почав проводити лінію на заборону ПНР. Молодіжна організація у рамках ПНР, “Синьо-чорні”, які брали участь у спробі державного перевороту в Естонії, була закрита у травні 1938 р. В листопаді того ж року У. Кекконен отримав від уряду повноваження розпустити ПНР на підставі того, що ця організація була заснована з метою продовжити справу забороненого Лапуаського руху. Міський суд Гельсінкі, однак, скасував рішення Міністерства внутрішніх справ. У. Кекконен продовжив боротьбу проти ПНР, але загострення відносин з СРСР восени 1939 р. перешкодило йому довести справу до кінця [3, с. 186].

Спочатку міністром закордонних справ був Р. Голсті (1936-1938), член Прогресивної партії, відомий англофіл. В уявленні Р. Голсті Фінляндії потрібно було орієнтуватись на північноєвропейські країни, діючи в рамках Ліги націй, а також на Англію і Францію. Наступником Р. Голсті на посту міністра закордонних справ наприкінці 1938 р. став Е. Еркко, який вважав скандинавську політику найважливішою та недовірливо ставився до Ліги націй.

Соціал-демократи завжди були відомі своїм пацифізмом і дотриманням принципів Ліги націй. Разом з тим вони також проявляли помітну схильність до співробітництва із скандинавсь-

кими країнами, одночасно підкреслюючи важливість підтримання нормальних відносин з Радянським Союзом.

У свою чергу, аграрії виявляли незацікавленість підвищувати податки, призначені для задоволення потреб армії. Зовнішньополітична орієнтація партій з 20-х рр. віддавала перевагу балтійському вектору і виконанню зобов'язань, які випливали з членства в Лізі націй. Поряд з цим і Аграрний союз зробив вибір на користь орієнтації на північноєвропейські країни.

На парламентських виборах влітку 1939 р. становище “червоноземельного уряду” ще більше зміцнилось. Тепер аграрії мали 56, а соціал-демократи — 85 місць. Крайньоправа партія — Патріотичний народний рух — отримала лише 8 з 200 місць. Тим самим парламентська основа скандинавського напрямку фінської зовнішньої політики значно зміцнилася. Німеччина не мала прямої можливості на неї впливати [2, с. 51]. Разом з тим уже тоді — в 30-х рр. — правими радикалами міжнародний розвиток і зовнішня політика Фінляндії розглядались виключно з позицій протистояння Радянському Союзу.

Проте курс зовнішньої політики Фінляндії залишався невизначеним. Вибори президента 1931 р. не були обнадійливими. Новим главою держави став П. Е. Свінгууд, добре відомий своєю пронімецькою орієнтацією і яскраво вираженими антиросійськими настроями. Для його підтримки на виборах об'єднались найбільш консервативні політичні сили, включаючи лапуасців, серед яких він користувався значним авторитетом. Саме завдяки лапуаському руху Свінгууд у липні 1930 р. став прем'єр-міністром, підтримавши так званий “селянський похід” на Гельсінкі, в якому взяло участь 12 тис. прибічників цього руху.

Прем'єр-міністр Фінляндії А. С. Ірє-Коскінен намагався вплинути на Свінгууда, схилиючи його до того, щоб не проводити вигідну лапуасцям лінію. Звертаючись до президента, прем'єр-міністр, звичайно, враховував ту обставину, що в демократично налаштованих колах країн Заходу з осудом ставилися до лапуасців, про що в міністерстві закордонних справ Фінляндії були добре проінформовані.

Хоча в ідеологічному відношенні П. Е. Свінгууд мав чимало спільного з лапуасцями, він, як президент, змушений був у питаннях внутрішньої і зовнішньої політики країни відходити від підтримки їх екстремістських дій, які шкодили інтересам

держави, підривали її основи і вносили розкол у фінське суспільство. Така позиція президента привела до придушення путчу, який намагались влаштувати лапуасці, і значного ослаблення їх впливу. Фактично це дозволило в кінцевому підсумку приборкати рух Лапуа. Сформувавшись у партію фашистського типу — “Патріотичний народний рух”, він остаточно увійшов у рамки політичної державної системи, вже не маючи більш-менш значної підтримки серед населення і керівництва країни.

Отже, політичний розвиток Фінляндії у 1930-х рр. був іншим ніж у багатьох країнах Центральної та Східної Європи, які здобули незалежність після Першої світової війни, а згодом одна по одній скотилися до правої диктатури [3, с. 183]. У Фінляндії парламентська система зберегла свою дієздатність, і демократія навіть зміцніла. Національне згуртування сталося через визнання за соціал-демократичним рухом права на існування.

У 30-ті рр. вплив президента на зовнішню політику Фінляндії мав другорядне значення. Вона знаходилась перш за все у віданні уряду та безпосередньо міністра закордонних справ. Президент П. Е. Свінгувуд (1931-1937) був відомий своїми пронімецькими настроями ще з 1918 р. Як регент Фінляндії він висловив тоді підтримку кайзеру. У 1937 р. президентом став аграрій К. Калліо (1937-1939), який віддав перевагу орієнтації на Скандинавію [2, с. 50].

Впродовж 1932-1934 рр. уряди та міністри закордонних справ також намагались орієнтуватись переважно на Скандинавію. Підтримка цієї лінії в країні посилилась у порівнянні з попереднім періодом після приходу в уряд соціал-демократів. На межі 20-х - 30-х рр. соціал-демократична партія впоралась з атаками на неї з боку комуністів і крайньоправих.

Література

1. Маннергейм К. Г. Мемуары. — М.: Вагриус, 1993. — 509 с.
2. Зимняя война. 1939-1940. Т. 1. Политическая история. — М.: Наука, 1998. — 379 с.
3. Юссіла О., Гентіля С., Неваківі Ю. Від Великого князівства до сучасної держави. Політична історія Фінляндії від 1809 року. — К.: Унісерв, 2002. — 406 с.
4. 100 Faces from Finland. A Biographical Kaleidoscope. — Helsinki: FLS (Finnish Literature Society), 2000. — 265 s.

5. Jakobson M. Finland in the New Europe Published, with the Center for Strategic and International Studies. — Washington, D. C., 1998. — 177 p.

Резюме

Основное внимание в статье уделено изучению составов правительств Финляндии, парламенту, политическим лидерам периода 1933-1939 гг.

Рецензент канд. политич. наук А. С. Наумов

УДК 321.64:304.4

І. А. Штука

ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Політична культура є обов'язковим елементом будь-якої політичної системи. Адже всім невід'ємними і взаємопов'язаними складовим політичної системи (політичним партіям, політичним інститутам, тощо) характерна власна політична культура, яка спонукає їх до певної політичної поведінки у тих чи інших політичних ситуаціях.

Політична культура — це політична віра. Вона включає в себе політичну свідомість, політичну поведінку, політичну психологію, політичну ідеологію та політичні знання, водночас пронизуючи всі політичні процеси в суспільстві на рівні як індивіда, так і груп, і всього суспільства.

Теоретичне обґрунтування політичної культури знайшло своє відбиття в багатьох наукових дослідженнях. Зокрема, у працях таких науковців як В. М. Бебика [1], В. І. Бурдяка [2], О. І. Кокорської [5], О. О. Проскуріної [9] та інших. Однак проблема теоретичних аспектів політичної культури залишається актуальною і на сьогоднішній день, хоча б з огляду на той факт, що майже кожен вчений дає власне трактування даного поняття і виводить свою типологію політичної культури.

Метою даної статті є розгляд теоретико-концептуальних засад дослідження політичної культури як складного феномену політичного життя. Для досягнення вказаної мети було поставлено наступні завдання:

- визначити об'єктивні причини, які стали поштовхом для вивчення політичної культури;

- проаналізувати класичну концепцію політичної культури Г. Алмонда і С. Верби;
- розглянути основні типи політичної культури;
- виділити основні функції політичної культури в політичному житті.

Першим поштовхом до вивчення політичної культури стали дискусії щодо причин загибелі Веймарської республіки і перемоги соціал-націоналізму. В рамках існуючих на той час методів пояснити “несподіваний” хід історії — перемогу Гітлера — було неможливо. Постає питання чому в країні, яка зробила вагомий внесок в європейську культуру, маючи один з найвищих рівнів освіти, перемогли цінності ненависті та абсолютної покори? Тому закономірно, що у центрі уваги дослідників опиняється питання про ірраціональну поведінку людей, роль суб’єктивного в політиці [7]. Фактично об’єктами дослідження стають елементи структури політичної культури.

Другою причиною, яка дала поштовх для подальшого дослідження даної проблеми, була ситуація, яка виникла на початку 50-х років ХХ ст. з появою нових держав в Азії та Африці. Дослідники виявилися неспроможними пояснити, чому в регіонах неєвропейської культури не приживаються західні політичні моделі. Якщо і приживаються, то лише за формою, а по суті наповнюються іншим змістом.

У ХVІІІ столітті німецький філософ Й. Гердер (1744-1803) у своїй праці про прогрес історії, поступовий розвиток людського роду і поступову гуманізацію суспільства вперше використовує термін “політична культура”. Щоправда, він не вкладав нішнього змісту в цей термін і навіть не припускав, що концепція політичної культури так сильного вплине на політичну науку і практику в подальшому [3]. Хоча політична культура як соціальне явище виникло у ІV — ІІІ тис. до н. е., раніше, ніж оформилося саме поняття. Вона була предметом уваги відомих філософів — Платона, Аристотеля, Макіавеллі. Вже, наприкінці ХІХ ст. це поняття починає зустрічатися в працях професорів Московського університету В. Гер’є, Казанського університету В. Івановського, американського вченого Е. Джеймса та інших. Вивчення і дослідження в галузі політичної культури в останній чверті ХІХ ст. стають невід’ємною частиною російської соціоло-

гічної, філософської, політичної та правової думки. На той час цих досліджень потребувало саме суспільство, яке намагалося зрозуміти себе, з'ясувати, які чинники впливають на їхній культурний та політичний розвиток. Можна припустити, що це була третя об'єктивна причина для серйозних і фундаментальних досліджень феномену політичної культури. Ігнорувати бажання соціуму зрозуміти політичне життя в контексті культурного розвитку було вже не можливим.

Офіційною датою народження класичної концепції політичної культури вважають 1963 рік, коли американські вчені Габріель Алмонд і Сідней Верба видали спільну працю “Громадянська культура: політичні позиції і демократія у п'яти державах”. Одночасно у розробці даної концепції взяли участь і члени Комітету порівняльної політики при Досліджувальній раді соціологічних наук Л. Пай і Дж. Пауелл, який очолював сам Г. Алмонд.

Однак раніше, ще у 1950-х роках, Г. Алмонд разом із Г. Пачелом займаються розробкою цілісної концепції політичної культури прагнучи, дати повне визначення цьому поняттю. В результаті проведеної роботи вони приходять до висновку, що політична культура — це зразок індивідуальних позицій і орієнтацій стосовно політики, притаманних членам політичної системи. Вона становить суб'єктивну сферу, що лежить в основі політичних дій і надає їм значення [2, с. 5]. Таке визначення вважається класичним у західній науці і сьогодні. В даному випадку, суб'єктивна сфера є сферою свідомості.

Разом з тим, професор факультету політичних наук Загребського університету В. Вуйчіч, оцінюючи теорію типів політичної культури Г. Алмонда і С. Верби відмічає недоліки у їхній концепції. Вони виявляються в тому, що їм не вдалося послідовно і чітко визначитися із відносинами, які виникають між типами орієнтацій та політичними об'єктами, на які ці орієнтації направлені. При початковій розробці концепції вони прагнули створити матрицю відносин трьох типів орієнтацій до трьох політичних об'єктів. А фактично описали матрицю трьох орієнтацій на чотири політичні об'єкта, тобто відійшли від початкового плану. Саме до політичних об'єктів вони віднесли: 1) політичну систему як єдине ціле; 2) “входи” (“input”) в систему; 3) “виходи” (output) з неї; 4) власне “я” [4, с. 62]. В даному випадку від “входом” мається на увазі комунікації, які створюються між центрами (органа-

ми) політичної системи, які приймають рішення, та членами суспільства. Четвертий політичний об'єкт представляється у відношенні до себе як об'єкта політики.

Тому у вступній частині доповненого й оновленого видання праці “Громадянська культура”, яка вийшла у 1980 році, Г. Алмонд вносить деякі корективи в концепцію політичної культури. Він визнає, що буде більш логічним і правильним, якщо трьом орієнтаціям відповідатимуть не чотири, як було раніше, в три політичних об'єкти. В такому разі відношення між цими змінними стають системними, з'являється більш досконала матриця для аналізу політичної культури. Тепер її виміри фокусуються на таких об'єктах орієнтації: політична система, політичний процес, політичне управління, кожний з яких має власну структуру [5, с. 8].

У будь-якому конкретному випадку аналіз політичної культури суспільства можливий лише на основі зіставлення з іншими політичними культурами, у контексті вже значною мірою узагальненого світового досвіду, на ґрунті типологізації, здійснюваної на основі якихось універсальних критеріїв. Дослідження політичної культури в окремих країнах сьогодні істотно полегшується внаслідок існування загальних порівняльних моделей, опрацьованих типологій і класифікаційних схем [6, с. 22]. Політолог, який займається фундаментальним дослідженням політичної культури практично завжди пропонує власні критерії для класифікації і виводить нову типологію. Тому зосередимо свою увагу на більш відомих типологіях політичної культури.

Перше глибоке дослідження типів політичної культури було здійснено Г. Алмондом і С. Вербою, використовуючи критерієм поділу — історичну хронологію. Відповідно їхня робота висвітлює історико-порівняльне дослідження політичної культури п'яти країн — США, Великобританії, Німеччини, Італії, Мексики. У даній книзі автори широко використовуючи поняття “цінності”, “консенсус”, “терпимість” склали їх в єдину концепцію суб'єктивного відношення індивіда до політики, звернули увагу саме на роль особистості у сфері політики. В результаті проведеного аналізу політичних культур, за ступенем розвитку громадянських якостей членів суспільства згаданих країн, дослідники виокремили три “чисті” типи політичної культури — патріархальний, підданський, активістський. Загалом, відмінність між даними

типами полягає у зростанні ступеня свободи громадянина по відношенню до державної влади. Якщо говорити детальніше про ці типи політичної культури, то вважається, що для:

- патріархальної характерний низький рівень зацікавленості населення країни до функціонування політичної системи, не бажання брати участь у політичному житті держави, високий рівень аполітичності. Громадяни не очікують змін від політичної системи, бо самі фактично цьому не сприяють;
- підданської культури властива зацікавленість членів суспільства у функціонуванні політичної системи, участь в політичному житті низька і лише у ролі підданих. Влада згори видає норми, яких потрібно дотримуватися, підкорятися. Людсьми часто керує страх, або навпаки очікування певних благ;
- активістська характеризується високим рівнем інтересу до політичної системи в цілому та найвищим рівнем активності у політичному житті. Може саме тому інколи, даний тип політичної культури називають політична культура участі.

Політологи відзначають, що в реальному житті перелічені типи політичної культури змішуються в різних пропорціях згідно з рівнем інтересу громадян до політики, їх обізнаності і компетентності у політичній сфері, впевненості у власній можливості впливати на політичні процеси [10, с. 117]. Як правило, це патріархально-підданський, піддансько-активістський та патріархально-активістський типи. Перший змішаний тип характерний для переходу від провінціалізму до централізму влади, характеризується лояльністю до центрального уряду, відходом орієнтації на місцеві центри влади. Другий тип поєднує в собі появу активної самоорієнтації у значної частини населення і політичної пасивності у іншій. Щодо третього типу, то він характерний для країн, що розвиваються.

Найвищий тип політичної культури Г. Алмонд і С. Верба назвали “громадянською культурою”. Вона поєднує у собі найкращі властивості всіх типів, характеризується активною позицією громадянина, його лояльністю до державної влади в силу приреченості до формування останньої, присутній політичний плюралізм. Фактично, це активістський тип, який інтегрував у себе певні елементи патріархальної і підданської політичної культури. Громадянська політична культура характерна більшістю де-

мократичним країнам і визначається найбільшою стабільністю в суспільстві. Вперше такий тип політичної культури сформувався в Англії, але найбільш характерним є для США. Її протилежністю є політична культура тоталітарного суспільства, де населення повністю віддалене від політики та участі в політичному житті, тим паче не здатне впливати на рішення пануючої політичної еліти.

Дещо іншу типологію політичної культури, що базується на формаційному підході, надає польський політолог Є. Вятр виділяючи два типи — традиційний і капіталістичний (посткапіталістичний). Акцентуючи увагу на суб'єктивному аспекті, а саме на політичній діяльності і поведінці представників політичної культури.

Відповідно, рабовласницькому та феодальному ладу притаманний традиційний тип політичної культури. Він характеризується священним характером влади, традиційними нормами регулюються права, визнанням незмінності політичної системи.

Традиційна політична культура виражається у двох формах: основній (племена, теократична, деспотична) і другорядній (патриціанська, дворянська) або становій. Для традиційної племенної культури характерна значна влада віча та істотні обмеження статусу вождя. Тоді ж як для теократичної культури — володар вважається богом або намісником бога, а його влада обмежується лише тим, як розуміється воля бога; характерна для народів у яких традиційна політична система створювалася пророками нових релігій. Традиційна деспотична культура, в якій ставлення підданих до володаря засноване на визнанні його абсолютної, нічим не обмеженої влади над ними; володар — пан, власник всіх підданих [8, с. 341]. Часто три типи культури взаємопереплетені між собою. У таких випадках створюється змішаний тип політичної культури, який з часом може перейняти ще й елементи іншого типу.

Інколи другорядну форму традиційної політичної культури за Є. Вятром називають політична культура станової демократії. Більшість населення повністю відсторонена від політичної діяльності, як правило позбавлена політичних і особистих прав, вони існують лише для меншості привілейованих станів. Існує два різновиди такої демократії — патриціанська та дворянська. Згадавши історію можемо констатувати, що у Стародавньому Римі, деяких грецьких та іспанських містах доби Середньовіччя існу-

вала патриціанська політична культура, а дворянська — була притаманна Польщі, Росії, Англії епохи пізнього Середньовіччя і раннього періоду нової історії.

Аналогічно, як і традиційна політична культура, так і капіталістична поділяється на основну (демократичну) та другорядну (автократичну) форми. Як зазначає Кремень, “саме буржуазному суспільству притаманні ці два типи політичної культури” [8, с. 343]. Громадянам, яким властива демократична політична культура, характерна висока активність, зацікавленість у політичній системі, політичному житті. В таких країнах визнаються громадянські права та свободи, принцип контролю громадян за діяльністю виконавчої влади. Загалом, майже всі згодні з капіталістичним облаштуванням суспільства. Даний тип тотожний громадянській політичній культурі Алмонда і Верби. У свою чергу демократична культура поділяється на консервативно-ліберальну і ліберально-демократичну. Автократична політична культура заперечує демократію, базується на сильній владі, яка контролює всі сфери життя людини, відкидаються демократичні права. Вона втілювалася у різноманітних мілітаристських і фашистських режимах, має дві різновидності: авторитарну і тоталітарну.

Авторитарна політична культура передбачає активну участь мас, їх політичну мобілізацію та використовує ідеологію винятково у вигляді інструменту для забезпечення пасивної слухняності мас. Тоталітарна політична культура відповідна фашистським і напівфашистським системам, об’єднує культ лідера і сильної влади з активним притягненням громадян до участі в політичному житті відповідно з принципами, встановленими лідером [8, с. 343].

Категорія політичної культури виступає одним із ключових понять при вивченні функціонування політичної системи. Тому ціла низка науковців України є не винятком і присвятила такому феномену, як політична культура досить багато уваги. Серед них В. І. Бурдяк, Л. П. Нагорна, В. Г. Кремень та інші. Досліджуючи політичну культуру вони спиралися на класичну концепцію Г. Алмонда і С. Верби. За допомогою виведеної ними типології прагнуть класифікувати політичну культуру українського суспільства. Щоправда, при розгляді типології політичної культури, значну увагу приділяють українській ментальності.

Водночас жодна типологія не може вважатися завершеною, адже кожний дослідник здатний використовувати різні критерії для

аналізу політичної культури. Тому і автор, вивчаючи дану проблему визначає власний критерій для класифікації — психологічний механізм політичної культури. Людина прагне виглядати краще в очах інших представників суспільства. Хоча не завжди здатна у цьому признатися, а навпаки — стверджує, що їй байдужа думка оточуючого середовища. Приходимо до висновку, що існує як внутрішня, так і зовнішня політична культура особи.

Внутрішній тип політичної культури відповідає реальному внутрішньому світу людини. Вона висвітлює справжні політичні інтереси і мотиви, самостійний вибір політичної позиції. Ми її не бачимо, але можемо зрозуміти в результаті політичної поведінки особистості. Вона індивідуальна і може бути класифікована як індивідуально-психологічний тип політичної культури.

Щоправда, в результаті почуття страху, зовнішньої агресії, етнічної чи релігійної “чистки” людина може змінювати деякі структурні елементи політичної культури, пристосовуючись до навколишнього середовища. Розрізняють три типи пристосування людини до навколишнього середовища: конформність (сприйняття встановлених порядків); інноваційність (збереження активності й самостійності людини); ритуалізм (символічна, некритична позиція людини) [1, с. 59].

Індивід здатний діяти в політичних ситуаціях не так, як насправді думає і дотримуватися не тих принципів і норм, які сповідує. Саме в цьому і проявляється зовнішній тип політичної культури або ще його назвемо “показовим”. На думку автора, це відбувається в результаті:

- солідарності (“почуття юрби”);
- наслідування;
- “так треба”;
- примусу (спонукає робота чи займана посада).

Отже, можна припускати, що в реальному житті країн світу типи політичної культури здатні змінюватися з плином часу, або набувати рис іншого типу. Може змінюватися відсоток активних громадян, підніматися рівень їх обізнаності та компетентності у політичному житті.

Високий рівень політичної культури є атрибутом сталої політичної системи, відіграючи надзвичайно важливу роль у її функціонуванні через систему політичних цінностей, пріоритетів

і норм. Ставлення людей до інститутів політичної системи, правлячої еліти, політичних лідерів, взагалі до політичних явищ і процесів відбувається під впливом їхньої політичної культури. Цим пояснюється, зокрема, те, що один і той самий тип політичної системи виявляються прийнятним в одному суспільстві і неприйнятним в іншому [11, с. 491].

В результаті виконання своїх безпосередніх функцій політична культура здійснює вплив на політичну систему, на відносини між громадянами та владними структурами, визначає активність і довіру до політичних акторів. Якщо повернутися до питання типологізації, то сучасний російський дослідник А. С. Панарін відзначає, що класифікація типів політичної культури вимагає звернути особливу увагу на основні функції, які покликана виконувати будь-яка політична культура [9, с. 133]. Узагальнюючи опрацьований матеріал автор виділяє сім функцій політичної культури, які поділяє на дві групи — індивідуальні та соціальні (суспільні).

До першої групи відносить:

- визначальну, яка забезпечує реалізацію загальних цінностей, як на класовому, так і національному рівнях. На думку автора, дану функцію можна розділити на дві підфункції: ідентифікації та орієнтації. Перша — дозволяє людині зрозуміти до якої суспільної групи вона належить і яке місце дана група займає у політичній системі суспільства, якими переважно способами участі користується у політичному житті держави. Друга — допомагає усвідомити не лише власні можливості у політичній сфері, а й з'ясувати роль політики у житті суспільства та зміст політичних явищ та подій;

- виховна функція політичної культури, ще інколи її ще називають функцією політичної соціалізації. За допомогою даної функції особа здатна засвоїти політичну культуру суспільства, її цінності та ідеали, формується як суб'єкт політичних відносин, усвідомлює власні політичні права та свободи;

- комунікативна функція, у свою чергу, дозволяє політичній культурі виступати засобом зв'язку громадян з політичною системою, з іншими членами суспільства. Політична культура покликана забезпечити ідейно-політичні зв'язки громадян між собою і державою, наступність політичного досвіду різних генерацій, співробітництво всіх членів суспільства у вирішенні завдань

національного відродження і соціального прогресу. Комунікаційна функція реалізується через систему виховання, ЗМІ, літературу і мистецтво. Глибокі динамічні зміни у всіх сферах життя, ускладнення управління суспільними процесами об'єктивно викликали зростання інформації, життєву потребу в ній. Тому гласність — це необхідна умова найбільш повного інформаційного суспільства про його становище, забезпечення оптимального руху і обміну інформацією між всіма соціальними структурами і суб'єктами політичного життя. Гласність виступає також умовою прояву суспільної думки у всій його різноманітності і суперечливості, служить інструментом контролю держави з боку суспільства, громадянського виховання особи, стаючи, отже, невід'ємним компонентом демократичного процесу [8, с. 370].

До другої групи належать:

- регулятивно-нормативна функція спрямована на забезпечення налагодженого і стабільного функціонування політичної системи. Через політичну поведінку особи, яка базується на основі загальноновизначених цінностей та правилах, впливати на політичні процеси, контролювати діяльність органів влади та управління. Величезну роль у регулюванні політичного життя демократичних держав відіграють правові норми, які зафіксовані у Конституції та інших нормативно-правових актах;

- захисна функція, яку часто зараз прийнято називати апогетичною полягає у захисті демократії та її принципів. І найголовніше, це обґрунтування політичних рішень влади на основі засад демократії;

- інтеграційна спрямована на об'єднання соціальних груп із різними інтересами в одній системі, збереження суверенності держави, забезпечення її стратегічних інтересів, взаємозв'язків із суспільством загалом. У політичній культурі знаходять відображення та закріплення спільність соціального досвіду та історичної долі [2, с. 44].

- прогностична функція покликана, ніби, попереджувати, моделювати і передбачати можливі варіанти трансформації цінностей, орієнтацій, принципів в конкретних соціально-політичних умовах та ситуаціях.

Отже, підсумовуючи можна стверджувати, що існували об'єктивні причини, які стали поштовхом для дослідження політич-

ної культури. Класичну концепцію політичної культури розробили американські вчені Г. Алмонд і С. Верба зосередивши, свою увагу на людині, її поглядах, цінностях, політичній поведінці піддаючись впливу біхевіористського напрямку, який був пануючим на початку 60-х років ХХ ст. А через систему своїх функцій культура політична відіграє вагомую роль у функціонуванні політичної системи. Політична культура створює своєрідні рамки для політичних перетворень і є чимось особливим для народів, країн та інших груп. Певною мірою, вона визначається національним розвитком, традиціями і менталітетом.

Література

1. Бебик В. М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, техніка паблік рилейшен: Моногр. — К.: МАУП, 2005. — 440 с.
2. Бурдяк В. І. Політична культура, ідеологія, психологія: Навч. посіб. — Чернівці: Рута, 2000. — 104 с.
3. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування // http://www.parlament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_id=6&iar_id=456&as=2.
4. Вуйчич В. Понятие политической культуры // Социальные и гуманитарные науки: Реферат. журн. — М., 1998. — Сер. 4: Государство и право. — С. 58-71.
5. Кокорська О. І., Кокорський В. Ф. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. — К.: Вид. ПАРАПАН, 2004. — С. 7-15.
6. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історія, ретроспектив і сучасні реалії. — К.: Стилос, 1998. — 278 с.
7. Нагорний В. І. Методологічні аспекти вивчення політичної культури в Україні // http://www.niisp.org/vydanna/raporata/issue.php?s=gupr1&issue=2006_1.
8. Політологія: наука про політику: Підр. / За ред. В. Г. Кремень, М. І. Горлач. — Х.: Єдиноріг, 2001. — 640 с.
9. Проскуріна О. О. Політична культура як чинник прогнозування політичний процесів // Грані. — 2009. — № 3(65). — С. 131-135.
10. Хилько М. Політична культура населення України: аналіз розвитку громадянських якостей // Політичний менеджмент. — 2007. — № 1. — С. 115-126.

11. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): підруч. — К.: Либідь, 2002. — 576 с.

Резюме

В статье определяются объективные причины, которые дали толчок для изучения политической культуры. Рассматривается классическая концепция и типологизация политической культуры американских ученых Г. Алмонда и С. Вербы, а также классификация польского ученого Е. Вятра. Определены недостатки в концепции Г. Алмонда. Автор предлагает новый критерий для типологизации политической культуры, а именно психологический механизм.

Рецензент доктор истор. наук, профессор С. С. Троян

УДК 355.02 (477)

Л. О. Горчаков

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДОСЯГНЕНЬ ЗАРУБІЖНИХ І ВІТЧИЗНЯНИХ ВЧЕНИХ ПРО ОБОРОННУ СТРАТЕГІЮ ДЕРЖАВИ

У сучасних умовах існує необхідність наукового обґрунтування оборонної стратегії держави. Науковий підхід вимагає дослідження чинників, національної політики держав по забезпеченню безпеки, з урахуванням змін у системі співвідношення сил у світовому масштабі й регіонах. Систему поглядів, ідей, нормативних установок, що виражають відношення держави до проблем війни, збройного насильства, до армії як знаряддя військової політики, забезпечення національної й глобальної безпеки і оборони складає загальнодержавна військова ідеологія [1]. Її змістовною основою є сукупність ідей і теорій про військові феномени громадського життя. Провідне значення має характеристика пережитої епохи, аналіз небезпек, ролі держави у вирішенні проблем війни й миру, військових потреб і завдань, військової політики, будівництва збройних сил, систем національної оборони й глобальної безпеки. Центральне місце у військовій ідеології належить критеріям оцінки військових явищ із погляду справедливості, що є моральним компасом у військовій сфері. Із цього випливає обґрунтування ідеальних образів устрою національного життя, висвітлення зразків поведінки, правил взаємодії в збройних силах, а також між армією й суспільством.

В українському суспільстві з його плюралізмом партій й ідеологій актуальною є потреба твердження єдиного відношення до проблем забезпечення безпеки. Це розуміється як реалізація потреби суспільства в громадській солідарності, ідентичних поглядах на події політичної історії, відчуття особистого обов'язку і відповідальності щодо держави. Ідеологічне обґрунтування питань забезпечення безпеки є наймогутніший засіб управління духом народу й армії у виконанні загальних завдань. Армія не може бути полем бою різних “ідеологічних настанов”.

Ідеологія й політика зводять в єдину силу владу, армію й народ, забезпечують тріаду оборони. Вважається, що військова акція буде успішною при високій (від 40 до 70 %) підтримці населенням. Інше завдання ідеології війни — руйнувати тріаду противника, підривати довіру до влади, стимулювати протиріччя; послабляти моральний дух; схилити противника до капітуляції. У брошурі Міноборони Росії “Актуальні завдання розвитку Збройних Сил Російської Федерації” підкреслюється, що “істотну роль у збройних конфліктах... XXI ст. грає співвідношення рівнів морально- психологічної стійкості сторін й вищого командного складу...” [2]. Стратегічною метою ідеології у війні та обороні є завоювання світової суспільної думки, збільшення союзників. Та сторона, що залучить суспільну думку, знаходить додаткові шанси для досягнення перемоги.

Слово “стратегія”, або “стратегіка”, грецького походження. Воно означало спочатку всі дії, що відбувалися на війні за безпосереднім наказом полководця (“стратега”), або військове мистецтво його самого [3]. “Стратегія” означає інтегровану модель дій, призначених для досягнення мети. Існує два погляди на її розуміння. У першому, стратегія — це довгостроковий план досягнення мети. Цей підхід ґрунтується на тому, що всі зміни — передбачувані, а процеси носять детермінований характер і піддаються корекції. У другому — під стратегією розуміється довгостроковий напрям розвитку, що стосується сфери, засобів і форми діяльності, системи внутрішніх відносин, позицій у навколишньому середовищі.

Стратегія включає принципи, на основі яких приймаються взаємопов'язані рішення, що спрямовані на досягнення мети у довгостроковому періоді. Виділяють групи принципів: оцінювання результатів діяльності; правила встановлення відносини; правила повсяк-

денної діяльності — оперативні прийоми, які реалізуються спеціальними міжнародними інститутами і державними установами.

Як область практичної діяльності стратегія існує з найдавніших часів, коли успіх у збройній боротьбі став залежати “не від переваги сили, а від відповідного вживання засобів, що знаходились в розпорядженні полководця”. Завданням стратегічного мистецтва споконвічно було “перемогти ворога й досягти мети з найменшими зусиллями” [4].

В культурі Китаю поняття “стратегія” існує не менш трьох тисяч років, під яким розуміється “прийом”, “план”, “хитрощі”. В Китаї стратегічне мислення стало рисою менталітету. Автором першої теоретичної праці о військовій стратегії вважається китайський історик IV ст. до н. е. Сунь-Цзи, який написав трактат “Мистецтво війни”. Спроби до узагальнень, з’ясування сутності військових явищ зустрічаються в Геродота, потім у Фукидида, Ксенофонта, Полібія. Але перші спеціальні трактати про війну стали з’являтися в Римі в період занепаду військового мистецтва, наприкінці першого століття після. До таких належать твори Фронтіна, Полієна, Вегеція, Оносандра, імператорів Маврикія, Лева VI Філософа й інші. Змістовними є твори Вегеція (IV ст.) і Оносандра (V ст.).

В роботі “Стратегікон”, імператора Маврикія (VI ст.), представлено унікальну оборонну тактику та обороно-наступальні операції великого полководця Візантії — Велизарія. За словами Б. Ліддел-Гарта, він “володів мистецтвом перетворення власної слабкості у силу, а силу противника — у слабкість... Використання непрямих дій як тактики сприяло досягненню мети — пригнічення психічного ладу варварів, схильних до прямих атак...” [5].

Відомим є твір імператора Лева VI Філософа (IX в.) “Про військові установи”, який за наказом Петра Великого був переведений на російську мову. Багато держав згодом розвивали власну оборонну стратегію й військово справу, опираючись на спадщину істориків Римської імперії.

В XVI ст. з’явився твір Нікколо Макіавеллі “Мистецтво війни”. Нікколо Макіавеллі ді Бернардо — італійський політичний діяч письменник, історик, військовий теоретик. Він видвигав ідею централізованої національної держави. В трактаті “Про війсьве мистецтво”, він визначав основні положення організації навчання та озброєння армії, вимоги до полководця. Він вважав,

“...Війни не можна уникнути, її можна лише відстрочити до вигоди вашого супротивника” [6]. В XVII ст. в творі австрійського полководця Раймунда Монтекуолли “Диспозиція” розширенні поняття Н. Макіавеллі про співвідношення стратегії, політики й тактики.

В період XVII — XVIII століть змінилися форми й засоби підготовки й ведення війни. Зростання економіки, протиріччя між буржуазною й феодально-абсолютистською військовою системою, диференціація природних і суспільних наук, удосконалення озброєння сприяло активізації військово-теоретичної думки й становленню військової науки. Незважаючи на пошвавлення, військова теорія до кінця XVIII ст. відставала від вимог практики. Вона була представлена роботами воєнно-історичного й мемуарного характеру, у яких був відсутнім філософсько-політичний погляд на стратегію оборони й національну стратегію [7].

Природа війни змінювалась: на зміну “військовому сепаратизму”, коли війни нагадували “дуель” між правителями, прийшла війна, яка велася між народами й націями і відбивала всі політичні, економічні, соціальні й інші інтереси держав [8]. Наприкінці XVIII ст. науковій розробці національної оборонної стратегії роботи присвятили валлієць Генрі Ллойд — “Історія Семирічної війни”, і пруський військовий теоретик — Адам Бюлов — “Дух новітньої військової системи”, які в історіографії вважаються засновниками теорії стратегії.

В своїх працях Г. Ллойд не вживає термін “стратегія”, але в його особі західноєвропейська військова думка, здійнялася на стратегічний поверх військового мистецтва. Г. Ллойд першим використав поняття “філософія війни”, визначив напрями дослідження стратегії як науки, запропонував методи ведення наступальних й оборонних війн, обґрунтував стратегію, засновану на магазинній системі постачання, ввів поняття “базис воєнних дій” і “операційна лінія”.

Взаємозв’язок політики і стратегії представлений в теорії військово-політичної стратегії Хельмута Мольтке-Старшого, який вважається одним з засновників Німецької імперії. В роботі “Про стратегію”, він доводить, що війна — це засіб політики. Задачею військової стратегії є підготовка засобів, розгортання армій, що передбачає врахування політичних, географічних та державних міркувань. Стратегія створює вірогідність перемоги, присвоює

результат кожного бою і вибудовує плани, пристосовується до розкладу сил. Стратегія більш, ніж наука; це — перенесення знання в практичне життя, мистецтво дії під гнітом умов [9].

На рубежі XVIII-XIX ст. стратегія ще не стала самостійною областю військових знань, вона висвітлювалася в працях про військове мистецтво в воєнно-історичних роботах. Монографічних досліджень, що систематизовано викладають стратегію, створено не було. Під стратегією розумілося керування армією на театрі війни до моменту виводу військ на поле бою, поза досяжністю вогню артилерії, а теорією стратегії вважалися принципи, правила, якими керуються воєначальники.

Значний внесок у розвиток теорії стратегії національної оборони здійснювали національні школи тих держав, які розвивали військову справу, необхідну для досягнення геостратегічних завдань. Відрізнялися німецька, французька, англо-американська, російська військова школа, теоретичні традиції якої є важливими і для сучасної української військової системи.

Вітчизняна військова школа сформувалася на власному досвіді наступальних операцій й оборони. Аналіз національного досвіду, який відбився в діяльності князів — полководців: Олега, Святослава, Ігоря, Володимира Великого, Юрія Довгорукого, Олександра Невського, Богдана Хмельницького, Івана Виговського [11], імператора Петра I, генералів — П. Салтикова, П. Румянцева-Задунайського, А. Суворова-Римницького, М. Кутузова й інших, показав, що ідеї, прийоми й правила спиралися на досвід народу, що живе на території, яка змушувала до постійної оборони, військово-політичній централізації, розвитку військової справи.

Україна одержала долю степового кордону Східної Європи, її територія стала бар'єром, де державність визрівала в стихії козацького духу й опиралася на традицію його військово-політичного устрою. Я. Дашкевич писав: “Україна — окраїна одного світу, протилежного іншому. І на користь цього говорить назва України, що “змінила первинну “Русь”, бо стала втіленням “Великого Кордону”.

Представники військово-теоретичної думки зазначали, що питання підготовки й ведення воєнних дій відносяться до стратегії, але пояснити виникнення — операції як категорії, що виходить за рамки тактики, дати наукове визначення не змогли. Спроба розділити стратегію й тактику підприємня полковником П. Пестелем. Декабрист розумів під стратегією — науку про

війну в цілому, вважав, що вона визначає способи досягнення мети війни, тактика ж — є наукою про бій [10].

Широке розуміння завдань і змісту стратегії продемонстрував професор П. Язиков, який вказував, що “стратегія є мистецтво найвигіднішого вживання збройних сил ...для досягнення політичної мети” [11]. Аналізуючи її зв’язок з політикою, він писав: “Мета війни становить політичну ідею, визначається політичними обставинами, отже, політика дає напрямок воєнним діям”, тобто стратегії. П. Язиков виділив в змісті стратегії теоретичну й прикладну сторони. Він виділяв дві групи факторів, які детермінують стратегію: моральні й фізичні. Розроблені в Імператорській військовій академії курси по стратегії не давали відповідей на питання, що цікавили військових діячів того часу.

У розвиток теорії військової стратегії в XIX ст. внесок зробили А. Астафьев, Д. Мілютін, А. Петров і інші. Вони затверджували необхідність радикальної перебудови існуючої в Росії військової системи. Так, Д. Мілютін будучи військовим міністром Російської імперії в 1860-1870 р. провів перетворення у військовій сфері: ввів всестанову військову повинність, скоротив термін служби, скасував тілесні покарання, переозброїв армію. В 1846 році вийшла робота — “Критичне дослідження значення військової географії й військової статистики”. Д. Мілютін підкреслював, що “стратегія повинна охоплювати всі чинники, які впливають на перебіг війни”. Тому стратегічне судження повинне спиратися на знання факторів..., які визначають засоби ведення війни, вигоди географічного, етнографічного й політичного положення; а через ці дослідження поширюються на всю державу, ведуть до визначення її сили. Д. Мілютін вважав геостратегію наукою політичною, оскільки вона займається вивченням держави. Залишаючись політичною наукою, геостратегія повинна ґрунтуватися на вимогах військового мистецтва, тому загальна теорія стратегії й військової адміністрації є її керівництвом у дослідженнях, так само, як політична економія й фінанси необхідні для розвитку економічної стратегії держави. На думку Д. Мілютіна завдання геостратегії — аналітичне дослідження; вона не повинна переходити й у розряд наук теоретичних, надаючи політології виводити загальні закономірності [12].

Значний вплив на розвиток військової теорії, зробив генерал Г. Леер. Його ідеї панували в стратегічній науці до XX ст.

Г. Леєр запропонував вилучити з ужитку поняття “військова наука” і замінити його “теорією військового мистецтва”, Г. Леєр прийшов до визнання самостійної військової науки, надав їй значення в практичній військовій діяльності і у військовому мистецтві. Предметом стратегії як науки, вважав Леєр, є дослідження властивостей “стратегічних елементів, впливу”. Він розглядав стратегію у широкому змісті — як всеосяжну військову науку, як синтез військової справи; у вузькому значенні — як “вчення про операції на ТВД”. В іншому місці, зокрема в Енциклопедії військових і морських наук, Леєр іменував це “вчення” — вищою тактикою, тактикою ТВД [13].

Г. Леєр, базуючись на аналізі досвіду воєнних дій, що накопичився до 1860 року, обґрунтував виникнення у військовому мистецтві нового явища — стратегічної операції й започаткував розробку її теорії. Вчений писав, що операція складається з окремих маневрів, які об’єднані загальними задумом і метою. В 1891 році в Енциклопедії військових і морських наук надане визначення операції. “Кожна війна — складається з однієї або декількох кампаній, кожна кампанія — з однієї або декількох операцій, що представляють собою закінчений період, від стратегічного розгортання армії на вихідній лінії до остаточного вирішення останньої шляхом переможного бою, або експлуатації здобутої перемоги переслідуванням на полі бою”.

Військовим діячам XIX - початку XX ст. не вдалося створити загальної теорії військової науки й теорії стратегії. Стверджувати це дозволяють суперечливість визначень, які давалися стратегії; протиставлення стратегії як науки, стратегії як мистецтву; розподіл стратегії на “чисту” й “прикладну”, думка, що “стратегія як наука не може бути предметом теоретичного викладання”. Методологічна обмеженість не дозволила розробити ряд кардинальних проблем стратегії. Це стало предметом військово-політичних розробок в 20-х - 30-х роках XX ст., коли відбулося формування геополітичних та військово-політичних доктрин Німеччини, Японії, Великобританії, США, Франції, а також конститутування військової ідеології.

Всі вказані атрибути військової ідеології в Україні наявні, проте, конституційне відмежування від будь-якої державної ідеології змушує не помічати її. Внаслідок дискредитації комуністичної ідеології виникла ніша, яку прагнуть заповнити фунда-

ментальні системи ідей, в яких усвідомлюються відносини людей до дійсності (система релігійних ідей, естетичних, філософських, політико-правових, геополітичних). У процесі пошуку національної ідеї передбачається прийняти у якості ідеології “демократію та свободу”, “етнонаціональну традицію”, “патріотизм”, “ідеологію царських часів”, “православ’я” та інші. При цьому, діюча ідеологія залишається осторонь. В той час як її усвідомлення та розвиток необхідні як і для співвідношення із військовою ідеологією країн сусідів, а також і країн, що активно пропонують свій “образ” життя як “правильний” (ісламські країни), “раціональний” (США). З 90-х років загальна й військова ідеологія держав, визнаних геополітикою — “гравцями”, “суб’єктами” політичних відносин, та більшості держав, що прагнуть змінити статус “об’єктів” геополітичного впливу на більш привабливий, кардинально обновилося і відповідно до неї будується внутрішня й світова політика [14]. Так, військово-політична ідеологія США пережила декілька етапів: етап ідеології “світового поліцейського”, “ідеології “нового військового гуманізму”, “гуманітарних інтервенцій”, “превентивної оборони”. Кожна така ідеологія впливала на оформлення певної військово-політичної стратегії. Після II Світової війни відбулася еволюція змісту стратегії забезпечення національної оборони та коаліційної безпеки (стратегія “масованої відплати”, “гарантованого знищення”, “силового залякування”, “реалістичного залякування”, “поетапних дій”, “гнучкого реагування”, “відбиття агресії діями у відповідь”, “передових рубежів”, “непрямих дій”, “стримування”, “превентивної оборони”) [15].

Військово-політична доктрина Німеччини була частиною її геополітичної доктрини. Геополітика у Німеччині постала науковим знанням, яке обґрунтовувало “природне” право держави на територіальний ріст. Саме в Німеччині виникла найкрупніша геополітична школа, перший Інститут тотальної війни, Інститут геополітики при Мюнхенському університеті, що створив К. Хаусхофер. Він був одним з тих, хто спираючись на принципи геодетермінізму пояснював, що “...лише життєва воля німецького народу може забезпечити природне право на розширення життєвого простору, щоб перевести дух в нашій безвихідній тісноті”. Порушення “... стану, який встановлено “грабіжницьким правом” — паперовими параграфами Уставу Ліги

Націй” К. Хаусхофер вважав “необхідним для поновлення справедливості”, для “боротьби із спритним націями, які ще з XVIII ст. і до сіх пір обґрунтовують методи “політики анаконди”. Геополітик пропагував ідею військово-політичного континентального блоку Німеччини, СРСР та Японії проти блоку атлантичних держав, які “реалізують прихований неоколоніалізм, політику стримування по периметру Євразії” [16].

Французька військово-політична та геостратегічна теорія будувалася на ідеях Ж. Леваля, А. Бонналя, Ф. Фоша, Л. Гранмезона та інших. Після франко-пруської війни 1870-1871 роки військова доктрина Франції несла відбиток поразки — будувалася на стратегії оборони. Лише напередодні Першої світової війни посилювалися наступальні тенденції. Ж. Леваль зосередився на тактичних аспектах військової теорії. Він витиснув політичні аспекти з питання формування військової стратегії, яку називав “позитивною”. Популярними були праці генерала А. Бонналя, який розвивав “оберегову стратегію” з авангардною армією, покликану змусити супротивника розгорнутися й стати під удар головних сил.

Відомим теоретиком став маршал Франції — Фердинанд Фош, який представив стратегію французької армії у світовій війні. Ф. Фош вважав, що політика повинна дати стратегії мету, без якої остання діє наосліп. Французька військово-теоретична думка, як і німецька, вважала, що війна буде блискавичною. “Війна не може довго тривати, її треба вести” з жорстокою енергією й “швидко досягти мети — знищити організовані сили ворога”. Ф. Фош зазначав, що війна — “це розклад моральних сил. Перемога — це моральна перевага, моральне гноблення переможеного. Бій — це боротьба двох волей”.

Напередодні Першої Світової війни і після неї військово-політична теорія оперувала двома “стратегіями”: “аналітичною” та “стратегією гіпермодерністів”. Аналітична стратегія, що сформувалася, як “цілісна наукова дисципліна” у другій половині XIX ст. зусиллями Х. Мольтке — старшого, А. Шліфена, А. Мехена, Дж. Фішера представляла війну як “гру за правилами”. Вона спиралася на праці К. Клаузевіца та виявляла зв’язок із позиційною школою В. Стейніца, який прийшов до висновку, що більшість комбінаційних атак є вдалими лише через недосконалість захисту. Вихідний пункт “позиційної” стратегії — тео-

рія рівноваги: за умов “правильної гри” один стан рівноваги змінюється іншим, але в результаті помилок рівновага порушується, що дозволяє одному з противників захопити ініціативу. Загальний принцип оборони В. Стейніца — економія зусиль; захищаючись, слід йти лише на абсолютно необхідні поступки. В ХХ ст. “аналітична стратегія” доведена до досконалості Б. Ліддел-Гартом, М. Галактіоновим, Г. Гудеріаном.

Отже, стратегічні концепції більшості європейських країн напередодні Першої світової війни виходили з ідеї короткочасної війни. Ці концепції виявилися неспроможними. Стратегічні винаходи обох коаліцій з утворенням позиційних фронтів тривалий час не знаходили вихід з “позиційного тупика”. Керівництво Антанти лише в 1918 році використало перевагу над Німеччиною в людських і матеріальних ресурсах і домоглося перемоги.

Втім, саме в Першу світову війну розвиток отримала територіальна оборона як різновид стратегічних дій. Її важливість зумовлена розширенням дій диверсійно-розвідувальних підрозділів, потребою захисту населення. М. Фрунзе розробив військову доктрину, яку розділив на дві частини — політичну й технічну. Під “технічною” — М. Фрунзе розумів бойову підготовку військ, методи вирішення завдань на рівні стратегії, оперативне мистецтво, тактику, організаційні основи будівництва армії. У політичній частині військової доктрини визначався “момент залежності й зв’язку технічного будівництва збройних сил із загальним устроєм державного життя”. М. Фрунзе зазначав, що “величезні розміри країни надають можливість відступати, не залишаючи боротьбу, та надають ґрунт для організації маневрів стратегічного характеру, тобто поза полем бою. ...Отже, інженерна оборона та наступ, що відігравали величезну роль в імперіалістичній війні, відходять на другий план. Засобом боротьби із технічними перевагами противника є підготовка партизанської війни. Головна роль має бути відведена операціям польового характеру: користування місцевістю, її штучне підсилення, створення тимчасових рубежів, тощо. Якщо держава приділить увагу підготовці “малої війни”, то цим шляхом можна створити в армії противника таку обстановку, при якій, незважаючи на технічні переваги, він виявиться безсилим...” [17].

З появою ядерної зброї виникла необхідність визначити її місце в системі оборони. Період, коли оборона вважалася основ-

ним засобом збройної боротьби, тривав з 1954-го до 80-х років. Наприкінці 50-х - початку 60-х років метою оборони став зрив наступу противника шляхом нанесення йому поразки ядерною зброєю. Однак, у другій половині 60-х років взяли гору реалістичні погляди й війська почали готуватися до ведення операцій без застосування ядерної зброї.

Наприкінці 80-х років був проголошений пріоритет оборонних операцій над наступальними, на початковому періоді війни. Ці погляди на співвідношення оборони й наступу, хоча й були скоректовані, для того щоб не допустити пониження ролі останнього, збереглися й до сьогодні. В сучасному загальновійськовому бою оборона і наступ, є головними видами бойових дій. Кінцева мета оборони підкорена вирішенню наступальних задач.

В залежності від бойового завдання, наявності сил та засобів, характеру місцевості оборона може бути позиційною чи маневреною. Позиційна оборона — головний вид оборони. Вона ведеться шляхом нанесення максимальних втрат противнику під час утримання підготовлених до оборони районів. Позиційна оборона, застосовується там, де втрата території неприпустима.

В середині 90-х років відбулися зміни у визначенні можливих загроз національному утворенню та безпеці світового співтовариства. Серед проблем, що загострилися були: проблема балансу війни та миру в умовах поширення новітніх зразків ядерної зброї та інших видів масового ураження; гонка озброєнь; активізація воєнної діяльності держав; економічні та інформаційні ідеї держав або організацій; активізація тероризму; загострення цивілізаційних розламів. У той же час, як загальнонаукове, конституювалося словосполучення “військова ідеологія” — стосовно до ідеологічних конструкцій держав, соціальних систем, а також недержавних організацій й інститутів (партій, суспільних рухів, блоків і т. п.).

Оборонні стратегії стали усвідомлюватися як комплекс військових та культурно-політичних, ідеологічних заходів по стримуванню противника від розв’язання війни. Відбулася наукова систематизація існуючих визначень поняття “оборона”. Різноманіття визначень оборони можна звести до двох підходів. У першому — оборона пов’язується з усуненням протиріч, що обумовлюють виникнення військових конфліктів без застосування збройної сили. У другому — оборона розглядається як стан захищеності країни

від військової агресії. У цьому випадку в забезпеченні оборони вирішального значення набувають силові методи.

Наприкінці ХХ ст. відбувся перехід від глобальної війни, як форми досягнення політичної мети, до випереджальних дій економічного та інформаційного характеру зі зниженням військового потенціалу держав ще до збройної фази конфлікту. Сутність “несилового” підходу полягає в тому, що забезпечення національної безпеки держави розглядається в позиції “слабких місць”, “критичних точок”, що роблять систему противника “уразливою”. Отже, “інформаційна війна”, “війна ідеологій” передують “жорсткому примусу”, як засобу “превентивної” оборони.

В Україні проблематика формування та реалізації оборонної політики є предметом науково-практичної діяльності: 1) Національного Інституту Стратегічних досліджень; 2) Національного інституту проблем міжнародної безпеки при РНБО; 3) Інституту проблем національної безпеки при РНБО України; 4) Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції України; 5) Інституту зовнішньої політики при Дипломатичній Академії України МЗС України; 6) Національного університету оборони при Міністерстві оборони.

У сучасних умовах оборона має тенденцію до розширення форм і способів побудови. Існує розподіл оборони на “стратегічну”, “превентивну”, “тактичну”, “територіальну”. Можна погодитися з доцільністю введення в оборот таких категорій, як аеромобільна, розсереджена, що стримуючи-стабілізує, оборона, що блокує, рухлива оборона. Такі нововведення пояснюються еволюцією форм оборони, виникненням нових форм під час військових операцій. Так, у ході війни у В’єтнамі склалась, як різновид аеромобільна оборона, яку американське командування застосовувало при захисті опорних баз, коли було потрібно швидко підсилювати невеликі гарнізони за рахунок оперативного перекидання підкріплень на гелікоптерах. Так, з чеченських військових кампаній виник різновид оборони — “розсередженої” — оборони за принципом “осередкових” дій. Вона будується на широкому фронті за відсутністю вираженої лінії зіткнення із противником. Така оборона базується на автономному утриманні життєво важливих районів на окремих напрямках в сполученні із діями військових маневрених груп шляхом створення вогневих мішків, систем інженерних загороджень перед фронтом, на флангах і на стиках між підрозді-

лами. В тактичному плані така оборона спирається на систему опорних пунктів окремих бойових груп (з проміжками до 3-5 км), основу яких складають мотострілкові підрозділи, підсилені танками та інші). Перевага такої оборони полягає в тому, що війська мають можливість обмеженими силами забезпечувати контроль за величезною територією.

У державах перехідного типу, військова ідеологія, як й ідеологія в цілому, представляє симбіоз старих і нових, революційних і консервативних, національних і чужорідних, світських і релігійних ідей. Нинішня військова ідеологія України — суміш військово-ідеологічних концепцій: ліберальних, запозичених із Заходу; консервативно-історичних, узятих від військового козацтва, царської Росії, православної церкви, білого й емігрантських антирадянських рухів; радянського часу — військові устава, які переробляються на ліберальний лад, а також символи — бойові прапори військових частин, радянські ордена, медалі і т. д. Містить вона й ряд нових подань: про зниження загальної й національної безпеки; про зростання числа й грізності небезпек, про способи їх відбивання; про посилення ролі військової міцці у світових і внутрішніх справах; нову парадигму партнерства із Заходом як фактор глобальної стабільності; миротворчої місії України, її Збройних Сил.

Нинішня військова ідеологія України має небезпечні слабкості в фундаменті. Її критикують за відсутність перспективних ідей за рішенням проблем загальної й національної безпеки з орієнтуванням на середину ХХІ ст. Але ж ідеологія, формуючи вищий рівень свідомості людей, визначає їх морально-психологічний стан. Деякі дослідники вважають, що закон будь-якої ідеології — пошук ворогів: “якщо ворога немає, то його штучно винаходять”. Держава, вибудовуючи ідеологічні визначення щодо інших країн, їх зовнішньополітичного образу, їх впливу на національну й глобальну безпеку, поряд з поняттями “дружня країна”, “партнерська”, “країна суперник”, “країна конкурент”, “країна ізгой” використовує й поняття “ворог”. У застосуванні останнього спостерігається різнобічність. США і їх союзники, виходячи із принципу “хто не з нами, той проти нас”, називають супротивниками десятки держав, передбачають появу нових. Більшість країн визначають ворогом “міжнародний тероризм”, що є дислокованим у певних країнах. Отже, часто це є “непрямим” визначенням “ворожої”, небезпечної країни.

Питання ідеологічного та військово-фахового виховання в Україні вперше було поставлено за часів Першої світової війни, коли серед українських солдатів і офіцерів стали поширюватися ідеї створення української армії [18]. Рішучі позиції займали самостійники, очолювані М. Міхновським, який вважав, що регулярна армія є основою державності. Лідери Центральної Ради М. Грушевський, В. Винниченко, як і інші соціалісти, вважали регулярну армію основою милітаризму й виступали за створення народної міліції, за загальне озброєння народу.

Самостійники скликали установчі збори українських офіцерів і солдатів Київського гарнізону, які вирішили створити товариство “Український військовий клуб імені гетьмана П. Полуботка” Для організації українських військових частин було створено Український військовий організаційний комітет, який приступив до організації першого українського добровольчого полку. Центральна Рада під тиском українських військових 26 квітня створила військову комісію й Український генеральний військовий комітет, який займався проблемами українізації війська. Перший Український військовий з’їзд працював у Києві 5-8 травня 1917 р. У постанові про Українське народне військо й Український військовий генеральний комітет, з’їзд визнав одним із могутніх засобів до піднесення духу і зміцнення військових частин — реорганізацію армії за національно-територіальним принципом.

У квітні 1917 р. у Звенигородському повіті на Київщині покладено початок вільному козацтву. Ініціатором створення якого став селянин із Гусакова — В. Смоктій. Перший з’їзд вільного козацтва постановив, що козацтво організовується для оборони вольностей українського народу й ладу. Незабаром козацтво було створено в повітах Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Волині, Катеринославщині [19].

Висвітленню проблем військового будівництва сприяло заснування наукових видань: Вісника державного університету “Львівська політехніка” під назвою “Держава та армія”, “Військово-наукового вісника” військового інституту при цьому ж університеті, Військово-історичного альманаху Центрального музею Збройних сил України, науково-популярного журналу “Військова історія”, науково-теоретичного та науково-практичного журналу Міністерства оборони України “Наука і оборона”, науково-аналі-

тичного збірника Інституту стратегічних досліджень — “Стратегічні пріоритети”, науково-аналітичного щоквартального збірника Національного інституту проблем міжнародної безпеки — “Стратегічна панорама”, органу Міністерства оборони України “Військо України” та інших.

Отже, аналізуючи характер війн, на протязі декількох століть, зміну держав, а також науковий досвід тих чи інших вчених відносно війни і політики, можна зробити наступні висновки:

- Оборонна стратегія повинна мати наукове обґрунтування, основу яких складає система поглядів, ідей, нормативних настанов, що виражають відношення держави до проблем війни;
- Кожна держава, в залежності від ідеології і політики, розробила свою стратегію, приділяючи увагу або наступальній тактиці дій або обороні;
- З розвитком економіки держав, розвитком зброї, основою стратегії ставилось досягнення геостратегічних завдань. При розгляданні геостратегічних завдань увага зверталась на геостратегічний аналіз держав;
- З ростом масштабу війн, коли в ХХст. війни надбали глобальних масштабів, у військовому мистецтві виникло явище — стратегічна операція. Війна може складатись з декількох компаній, кожна компанія з однієї або декількох операцій. З урахуванням масштабів війни, виникає концепція колективної безпеки.

Література

1. Военная Энциклопедия: в 8 т. / Под ред. П. А. Жилина. — М.: Воениздат, 1995. — Т. 3: — 1995. — 440 с.
2. Серебрянников В. В. Военная идеология государства // Военная мысль. — 2004. — № 12. — С. 2-11.
3. Иминов В. Т. Военные теоретики: известные и забытые. Из истории становления теории военной стратегии // Военно-исторический журнал. — 2006. — № 10. — С. 3-9.
4. Свечин А. А. Стратегия. — М.: Кучково поле, 2003 — 656 с.
5. Лиддел-Гарт Б. Стратегия непрямого действия (Энциклопедия военного искусства) / Сост. С. Переслегин, Р. Исмаилов; Базил Лиддел-Гарт. — М.: АСТ; СПб: Terra Fantastica, 1999. — 656 с.
6. Советская военная энциклопедия / Военное издательство. Министерство обороны СССР. — М., 1978. — № 5. — 89 с.
7. Военный энциклопедический лексикон издаваемый обществом военных и литераторов и посвященный Его Императорскому Высо-

- честву Наследнику Цесаревичу и Великому Князю Александру Николаевичу: в 14 т. / Ред. барон Л. И. Зедделер.] — СПб.: Типогр. Н. Греча и Типогр. Академии наук, 1837-1859.
8. Стратегия в трудах военных классиков: в 2 т. / Ред., вступ. ст. и коммент. А. Свечина. — М.: Высший военный ред. совет, 1924, 1926. — Т. 1. — 1924. — 212 с.; Т. 2. — 1926. — 104 с.
 9. Мольтке Х. К. Б. фон. О стратегии // Стратегия в трудах военных классиков / Под ред. А. А. Свечина. — М.: Госвоениздат, 1926.
 10. Русская военно-теоретическая мысль XIX и начала XX веков / Под ред. Л. Г. Бескровного. — М.: Воениздат, 1960. — 820 с.
 11. Языков П. А. Опыт теории стратегии. — СПб, 1842.
 12. Иминов В. Т. Военные теоретики: известные и забытые. Из истории становления теории военной стратегии // Военно-исторический журнал. — 2006 — № 10. — С. 3-9.
 13. Милютин Д. А. Критическое исследование значения военной географии и военной статистики. — СПб.: Военная география, 1846. — 70 с.
 14. Картер Э. Б., Перри У. Дж. Превентивная оборона: Новая стратегия безопасности США. — М.: Наука, 2003. — 230 с.
 15. Телелин В. М. Деякі міркування щодо визначення категорій “воєнна організація держави” та “військове формування” // Наука і оборона. — 2007. — № 4. — С. 7-9.
 16. Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет. — М.: Мысль, 2001. — 426 с.
 17. Фрунзе М. В. Единая военная доктрина и Красная Армия // Известное и забытое: Публицистика, мемуары, документы, письма. — М.: Наука, 1991. — 272 с.
 18. Калініченко В. В., Рибалка І. К. Історія України. Ч. III: 1917-2003 рр.: Підр. для істор. ф-тів в. н. з. — Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. — 628 с.
 19. Литвин М. Р., Науменко К. Е. Збройні сили України першої половини XX ст. / Львів: Інститут українознавства. — Харків: Сага, 2007. — 239 с.

Резюме

В статье рассмотрена система взглядов, идей и нормативных установок, выражающих отношение государства к войне. Зависимость стратегии от идеологии и политики. Дан анализ геостратегического состояния государств и рассмотрено влияние глобального развития на военное искусство, а также необходимости выработки коллективной безопасности.

Рецензент канд. политич. наук, доцент О. В. Добродум

УДК 94(477.74):929 Скальковський

Т. Г. Гончарук

**ПРАЦІ А. О. СКАЛЬКОВСЬКОГО НА СТОРІНКАХ
ЖУРНАЛУ “ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УКАЗАТЕЛЬ”
КІНЦЯ 1850-Х рр.**

Постаті Аполлона Олександровича Скальковського (1808-1898 рр.) вже присвячена низка досліджень. Зокрема, ґрунтовно вивчено внесок цього діяча у розвиток археографії [1] та історії. Проте у багатогранній діяльності А. Скальковського залишаються і маловивчені аспекти. Зокрема це стосується чималого творчого доробку вченого з економічних і статистичних питань (про значу кількість спеціальних статистичних досліджень А. Скальковського можна судити з матеріалів зібраних у дисертації Н. Котової [2, с. 108-110], водночас, як зазначав С. Боровой, і “деякі роботи Скальковського на історичні теми порушують питання економічного розвитку” [3, с. 72-74], що підтверджує в своїй дисертації Л. Новікова [4, с. 114-116]). У зазначеному доробку до окремої групи можна віднести публікації А. Скальковського на сторінках журналу “Экономический указатель”, який наприкінці 1850-х рр. видавався у Петербурзі під редакцією видатного українського економіста Івана Васильовича Вернадського (1821-1884 рр.) [5, с. 79-83]. Цей журнал особливої уваги надавав вивченню тенденцій господарського розвитку Південної України [6]. Не дивно, що редакція часопису звернулася за допомогою до А. Скальковського, якого можна було назвати не лише “Нестором або Геродотом”, але й головним статистиком цього краю та захисником його економічних інтересів [7, с. 10]. Вже у першому випуску часопису редакція оголосила: “Окрім співробітників, вказаних у проспекті видання. ми мусимо назвати, ще наступних вчених та літераторів, які обіцяли нам свою співпрацю”. Серед зазначених нових шістьох співробітників журналу було і ім’я А. Скальковського [8, с. 24].

У березні того самого року на сторінках журналу вийшла перша стаття А. Скальковського присвячена “торговельному значенню” Одеси, що була своєрідною відсічкою її “ворогам”. Стаття, за словами А. Скальковського, була відповіддю на запитан-

ня, що було йому задане на засіданні “Товариства сільського господарства Південної Росії”: “Яке значення має Одеса своєю торгівлею: в інтересах вітчизни, у відношенні до інших європейських держав й, нарешті, у відношенні суто політичному?” Подавши короткий огляд історії міста, А. Скальковський доводив: якщо “до заснування Одеси невелика кількість пшениці, сала, живої худоби, клепок, мотузок та канатів, заліза та мідних виробів, нарешті, щогл та стройового лісу привозилася у Новомиргород, Херсон, а потім до Очакова”, то на середину XIX ст. завдяки Одесі надзвичайно розвинулися не лише старі статті експорту, але з’явилися нові галузі виробництва і торгівлі (“до 1804 року не було жодної іспанської вівці на усьому просторі Новоросійського краю; а тепер Одеса продає щорічно від 100000 до 226000 пудів вовни — виробу знятого з 1800000 мериносів, тобто з половини усїєї вже кількості цих дорогоцінних тварин”).

А. Скальковський намагався також показати корисність Одеси для досить віддалених від неї земель Російської імперії (“Нарешті, — зазначав автор статті, — поширюючи свій вплив й далі на північ, до Одеси привозять — сухопутно і по Дніпру, Бугу та Дністру та морем — ліс, залізо сибірське, чавунні, залізні та мідні вироби, вироби фабрик та заводів російських особливо юхту, канати, полотно, сургуч, посуд, скло, російські книги, особливо церковні, горошок зелений, малину суху, борошно елецьке, навіть, московські калачі й ковбаси, архангельські рябчики, галуни, мішуру й усїякий пушний товар. Скарбниця отримує від цього від 2000000 до 4000000 щорічного доходу”). Таким чином, А. Скальковський доводив, що Одеса, як “колонія” була вельми корисною для своєї метрополії — Росії. “У відношенні до Росії, — робив він висновок, — Одеса, як колонія до своєї матері або метрополії, являє собою завжди відрадне видовище. Я сподіваюсь, що не дивлячись на звичайну ненависть до Одеси, північні наші супротивники, особливо ж московські фабриканти не будуть заперечувати що Херсонська та Подільська губернії і Бессарабія є Росією.”

Водночас автор статті показував тісні зв’язки Одеси з Європою. Зокрема як місця, що привертало увагу підприємливих іноземців. А. Скальковський стверджував, що такого “могутнього захисту, який знайшли в Одесі іноземці, не лише промисловці або капіталісти, але навіть ті, кого доля гнобила та переслідувала (як

болгари та греки у 1801 та 1822), важко знайти в усьому світі”. А. Скальковський наголошував, що Одеса вже на 1812 р. мала тісні зв’язки з Європою і для місцевих купців були відкриті кредитні лінії в Константинополі, Відні, Гамбурзі та інших містах [9, с. 307]. Розглянувши також інтенсивні обсяги мореплавства між Одесою та країнами Європи, А. Скальковський підсумовував: “Чи потрібно після цього говорити про важливість Одеси для Європи!”. Саме через цю важливість, на думку Аполлона Олександровича, війська союзників під час Кримської (Східної) війни, “не зважаючи на свою могутність та жадобу нашої крові не зачепили Одесу [9, с. 309]” (малося на увазі обмежилися лише військовою демонстрацією, не збираючись захоплювати це місто). Водночас, широкі контакти одеських негоціантів з комерційними центрами Європи, Азії та Америки, на думку А. Скальковського гарантували стабільність одеській торгівлі під час зазначеної війни (“Під час війни 1854-1856 років, коли усі європейські ринки похитнулися під тиском воєнних обставин, наша біржа, абсолютно не потерпала ані від застою місцевих операції, ані від падіння курсу [9, с. 307]”). Завдяки зв’язкам з Європою одеська торгівля вийшла на європейський рівень організації. Одеська біржа, на думку А. Скальковського, була єдиною біржею Російської імперії, яка відповідала своїй назві та призначенню.

Торкаючись питання про одеське порто-франко, яке від 1820-х рр. було предметом досить гострої полеміки в пресі, А. Скальковський досить сміливо ототожнив його супротивників з “московськими фабрикантами та їхніми нахлібниками” стверджуючи: “головний докір, який роблять Одесі її недруги — московські фабриканти та їхні нахлібники — полягає в тому що через її “вільний порт” ввозять таку велику кількість мануфактурних виробів, що вони підривають вітчизняні фабрики. [9, с. 309]” А. Скальковський вважав, досить незначним нелегальний вивіз імпортованих товарів з Одеси вглиб імперії. Водночас він вважав корисним для місцевої моралі імпорту до Одеси цукру та чаю (“Ми нічого не говоримо ані про чай, ані про цукор, вважаючи їхній посилений привіз справжнім благом для нашого краю. В одній Одесі, чайні трактири зменшили бійки та злочини: цьому ми можемо надати найточніші докази [9, с. 309]”). Завершуючи свою статтю А. Скальковський, твердив, що Одеса вже є “головним хлібним та вовняним ринком Росії” і водно-

час “найважливішим депо хліба для Західної Європи” й на неї чекає ще краще майбутнє, якщо будуть збудовані залізниці (“розкинеться мережа наших у залізо закутих шляхів”) та “судноплавство буде рухатися парами та розумними руками наших вітчизняних моряків [9, с. 309]”.

У дослідженні “Врожаї та цінність хлібів у Новоросійському краї,” що було опубліковано у грудні 1857 р. А. Скальковський навів статистику щодо врожайності в краї з відповідним його районуванням та дослідженням факторів, які на неї впливали. Висновки його були невтішними — через невміння господарювати, зокрема, через відсутність меліорації, врожаї в краї були невисокими. “Багато в нас пишуть й досить правильно про цей предмет, — зазначав А. Скальковський. — але лише самі німці та болгары, а також кілька поміщиків-патріотів встигли показати, що можна зробити в наших степах”. А. Скальковський звертав увагу на те, що німцям колоністам, на відміну від місцевих господарників, вдалося безводні степи “перетворити на бельгійські або нормандські ферми”. Ставив він в приклад і господарство болгарських колоній, розкриваючи деякі “секрети” успіхів колоністів (“Подивіться на Болград, або будь-яку їхню колонію Леовського повіту й порівняйте з кращими нашими поселеннями, не беручи навіть будівель, а у відношенні хліборобства, проведення та збереження прісної води, — і різниця виходить величезна, не на користь наших багатих та небагатих власників”) [10, с. 1222]. А. Скальковський бачив три головні виходи із ситуації в яку потрапило сільське господарство краю: “1) правильне хліборобство й скотарство; 2) залізниці та пароплавство; 3) правильна й у потрібних розмірах іноземна торгівля [10, с. 1226]”.

“Вважаючи за належне за можливістю заздалегідь ознайомити своїх читачів з майбутнім змістом свого видання”, “Економічний указатель” ще у березні 1857 р. повідомив про запланований вихід статті А. Скальковського “Населення Новоросії” [11]. Зазначена стаття вийшла під назвою “Населення та продовольство Новоросійського краю у 1853-1854 рр.” у “Приложении к “Економическому указателю” 1858 р. На початку свого дослідження А. Скальковський зазначив: “у теперішній час, одним з найважливіших питань державного господарств та управління є відшукування та забезпечення засобів харчування народу у

будь-якій державі. Чим засоби ці численніше й добування хлібу легше та більше, тим більшим може вважатися підгрунтя добробуту краю”. Одеський статистик притому посилався на дослідження західних економістів, що почали цікавитися цими питаннями. “У нас в Росії, — писав А. Скальковський, — цим предметом давно займаються, але результати доводять, що ніде у Росії не існує у один той самий час — нестачі хліба і браку роботи. Навпаки, вельми часто в нас можна знайти протилежне явище, надмірне виробництво хліба, який з трудом знаходить собі збут, особливо у внутрішніх губерніях імперії, — надмірна потреба у праці, тобто робота за наявності нестачі рук, необхідних для виробництва не лише мануфактурного, але, навіть, сільського”.

Нараховуючи на 1853 р. у Південній Україні та Бессарабії 3709178 душ обох статей, Скальковський відзначав надзвичайні темпи зростання населення краю. Водночас він розглядав фактори. Що впливали на динаміку смертності в краї: наявність лікувальних закладів та лікарів, епідемії тощо. Автор вказував на те, що високою у “Новоросії” залишалася смертність дітей віком до 5 років та відчувався брак лікарів (“...треба відмітити, що у нас, як і в усій імперії маса населення має ще велику потребу у медичній допомозі та нагляді. В усьому краї на більш ніж 3600000 мешканців, немає й 500 лікарів... тобто 1 на 6000 душ...” [12, с. 158]).

Далі А. Скальковський розглядав “багатства” краю, передусім землю, якої за його підрахунками приходилося по 15 десятин на кожну душу населення, незалежно від віку. А. Скальковський порівнював статистичні показники та фактори, що впливали на добробут краю з відповідними показниками у Західній Європі, особливо в Англії, Шотландії, Уельсі та Ірландії. Від початку він робив зауваження: “В порівнянні з англійським господарством, не лише домоводство наших поселян, але й колоністів наших може вважатися у одних напівдиким, у інших таким, що ледве робить деякі зусилля”. А. Скальковський також відзначав разючу різницю у вартості ґрунтів, зокрема, те, що через використання нових технологій ціна на землю в Англії “в 40 разів більша за цінність землі у Південній Росії [12, с. 163-175]”. Проте, водночас, порівнюючи цілу низку кількісних показників (платню робітників, вартість аренди землі, урожайність тощо) А. Скальковський стверджував, що економічне станови-

ще населення “Новоросії” не було таким скрутним, як це могло здаватися на перший погляд. Автор доводив, що доходи найманих робітників у південній Україні, особливо в Одесі та інших експортних портах були не нижчими, а часто вищими, ніж в Англії. До того ж в “Новоросії” та Бессарабії, за твердженнями Скальковського, не було безробіття. Отож, як він вважав, не було й “бездомних”, тобто пролетарів. “Слово “бездомний” (*proletaire*) у тому значенні, як його розуміють на заході, — писав А. Скальковський, — тут абсолютно невідомо, бо тут більше роботи ніж сил, тобто рук або машин для її здійснення, а так — і засобів для заробітку [12, с. 177]”.

Статистик детально розглянув два головні джерела праці та заняття населення краю: землеробство та “скотарство, особливо вівчарство”, а також дев’ять допоміжних джерел: 1) “виноробство, городництво та садівництво”; 2) рибальство; 3) каботажне суднобудування та судноплавство; 4) соляну промисловість; 5) кам’яновугільну промисловість; 6) будівництво домів, мостів, доріг та інших споруд; 7) вовномийні; 8) торгівлю (що мала “найголовніший вплив на добробут робітничого класу [12, с. 185]” і надавала розмаїття можливостей для отримання доходів від: перевезень на великі та малі відстані, розвантаження, укладки, сортування, перевезення човнами у портах, маклерства, “факторства” та ін.); 9) усіляку поденну роботу (дворецькі, кухарі, кучери, двірники та ін.) [12, с. 178-186]. Констатуючи відносно непоганий стан доходів робітничого класу, задіяного у цих галузях, А. Скальковський визнавав і наявність бідності серед робітників. Проте цю бідність він частково пояснював нерозумним марнотратством через “легкість грошей” (“У 1853 р. були тижні, коли робітники могли заробити 4 крб. сrb. за добу, і таким чином забезпечити себе не на одну зиму, а майже на все життя, — але мало хто з них забезпечив себе, й легко здобути гроші так само легко зникали — до зими, коли торгівля припинилася, сотні родин залишилися без хліба... [12, с. 191]”).

А. Скальковський констатував наявність бідності і у про шарку інтелігенції та службовців. “Таким є становище Новоросійського краю, — зазначав він, — та його мешканців: праця поміщика або поселянина винагороджуються тут з надлишком. Але праця виробників нематеріального капіталу далеко не така вигідна — й не в робочому класі існує тут і буде існувати

бідність, а у станах набагато вищих та освіченіших. Чиновники та вчителі, що живуть на невеличке жалування, удови їхні та сироти за умов найменшого розвитку торгівлі, тобто підвищенні цін на хліб та припаси й роботу, перетворюються на нижчі [12, с. 191]”. А. Скальковський ремствував, що у часи, коли пожвалювався одеський експорт, житло, їжа та робота у місті надзвичайно дорожчали, тоді як зарплатня державних службовців залишалася незмінною (“в Одесі чиновники отримують 160-1200 крб. сріблом на рік, а фактори і маклери в добрі роки 2000-10000 крб. сріблом в рік [12, с. 191]”). Саме до цього про шарку, на думку А. Скальковського потрібна особлива “увага уряду”, “... особливо коли, при збільшенні освіти юнацтва, число підготованої до служби молоді зростає кожного дня більше і більше, а винагорода їхньої праці, за умов дорожнечі, що посилюється, час від часу слабшає [12, с. 192]”. Таким чином, можна сказати, що А. Скальковський був першим автором, який звернув увагу на скрутне становище на Півдні України працівників, так би мовити, “бюджетної сфери” та, внаслідок цього, падіння тут авторитету вищої освіти серед юнацтва.

Слід відзначити, що вищезгадане “Приложение к “Экономическому указателю” від 1859 р. почало виходити, як журнал під назвою “Экономист”, який надовго пережив сам “Экономический указатель”. Й саме на сторінках “Экономиста” у 1859 р. вийшла одна з найвідоміших економічних статей А. Скальковського “Степовий поміщик”. В ній, за словами С. Борового, А. Скальковський виступив, як апологет поміщиків-кріпосників Південної України (“Стаття — апологія поміщиків-степовиків. Скальковський з захопленням розповідає, як багато зробили такі поміщики, як Стурдзи, Скаржинський, Аргутинський-Довгоруков та інші для господарського розвитку краю”, — зазначав С. Боровой [3, с. 63]).

У розвідці “Кримський соляний промисел” А. Скальковський визначив добування солі, “як одну з головніших галузей громадського багатства Новоросії” і доповнив статистичні відомості про зазначений промисел подані в його попередніх публікаціях [13, с. 870]. Статистик зробив висновок, що будівництво залізниць звільнить маси візників, які застосовуються для перевезення солі і водночас зробить цей продукт значно дешевшим. “Отже, побажаємо від усієї душі, — завершував свою стат-

тю А. Скальковський, — щоб скоріше ці гілки залізних магічних шляхів були споруджені в нашій землі; щоб Нова Росія, ця земля обітована, “поплила” не лише “молоком та медом”, як говориться в українських казках, але сіллю та кам’яним вугіллям [13, с. 871]”

Питанням розвитку дністровської торгівлі була присвячена розвідка А. Скальковського “Дністер та його значення в торгівлі та промисловості Південної Росії”, де було вміщено короткий нарис історії спроб організації судноплавства по Дністру у XVIII - першій половині XIX ст. [14, с. 322, 323], подано статистику дністровської торгівлі (в якій переважала торгівля зерном та лісом) у порівнянні зі статистикою дунайської торгівлі [14, с. 324, 325], а також вказано на заходи, що можуть значно покращити торгівлю Дністром: будівництво залізниці від Одеси до Маяк, влаштування рейсів буксирного пароплава між цими пунктами, розчистка гирла й, навіть, заснування “справжнього портового міста на гирлі Дністра при Чорному морі у Бугазі [14, с. 326, 327]”. Тут, звертаючи увагу на Маяки (пункт, який, на його думку, обрали самі торговці ще у XVIII ст.) та на інші міста по Дністру, А. Скальковський запитує: “Чи не стануть вони заміною втрачених нами дунайських ринків? [14, с. 327]”. Статистик Південної України вочевидь розумів наскільки відчутною була для краю втрата дунайських портів. Проте він не міг не розуміти, що дністровська торгівля навряд чи могла замінити дунайську. Водночас, можливо, А. Скальковський хотів надати розвитку судноплавства по Дністру більш політичного забарвлення, щоб справа його організації нарешті зрушила з місця. Показово, що цю, як і більшість інших публікацій на сторінках “Экономического указателя”, А. Скальковський завершував тезою про необхідність будівництва залізниць на Півдні України (майже як Катон Старший, що, свого часу, кожен виступ завершував закликком зруйнувати Карфаген).

Один з матеріалів А. Скальковського, що був вміщений на сторінках “Экономического указателя” був цілком присвячений перспективам залізничного будівництва. Аполлон Олександрович вже на початку цієї статті наголосив: “Найголовніший предмет, який займає тепер усі думки й хвилює усі інтереси російського народу, є заснування залізниць в імперії”. Насправді від кінця 1850-х рр. цій проблематиці присвячувалися сотні публікацій. “Экономический указатель” не був виключенням. А. Скальковсь-

кий вирішив звернутися до зазначеного питання, як він сам пояснював, “... згідно з обов’язком російського економіста, який більш ніж 20 років спостерігає за успіхами громадського господарства у тутешньому краї... [15, с. 230]”

А. Скальковський вважав цілком природнім, що, починаючи залізничне будівництво в українських землях уряд має в першу чергу звернути увагу на Одесу. “Здається вже немає сумнівів, — писав він, — що Одеса вже перетворилася на один з найголовніших європейських ринків. По торгівлі закордонній загалом, вона обіймає друге місце в імперії, а за населенням четверте, поступаючись лише Петербургу, Москві та Варшаві. За міжнародними зносинами, перебуваючи на кордоні зі Сходом (поки не буде іншої більш близької точки, наприклад, Феодосії) навряд чи не рівне місце з Петербургом [15, с. 230]”. Відсутність належних шляхів сполучення, на думку А. Скальковського, перешкоджала не лише подальшому розвитку торгівлі Одеси, але й створенню у місті потужної промисловості (по звершенню дії пільг одеського порто-франко у 1857 р. це було досить актуально), оскільки не давало можливості підвезення до Одеси лісу та вугілля. Аполлон Олександрович звертав увагу й на те, що чумацькі перевезення вже не могли забезпечити дешевий підвіз до Одеси експортних продуктів, в першу чергу зерна. А. Скальковський звернув увагу на занепад чумацтва через подорожчання кормів, платні за перевіз, водопої тощо. Автор констатував: якщо в першій чверті ХІХ ст. “цілі поселення багатіли від “чумакування”, худоба чумаків була чудова, тучна й дорого продавалася на бійнях”, то на момент написання статті “чумаки біднішають і біднішають, а худоба їхня гине через нестачу кормів [15, с. 231]”.

Найголовнішим напрямком А. Скальковський вважав залізницю Одеса-Балта, з подальшим виходом через Поділля на західноєвропейські магістралі. Це, на думку вченого, могло б відкрити перспективи для розвитку імпоротної, експортної та транзитної торгівлі: “Сюди повезуть з Австрії все те, що тепер прямує сухопутно й по Дунаю, а саме: екіпажі, фортепіано, меблі, штірійські коси і ножиці й всі ті мануфактурні товари, що надходять сюди транзитом або поштою. Ми же будемо відправляти віск, вовну миту й сиру, сало, канати й мотузки й все те, що тепер прямує на митниці сухопутного бессарабського кордо-

ну [15, с. 231]”. Звичайно, що такі перспективи широких зв’язків із Заходом не могли влаштувати російських протекціоністів.

Окрім того А. Скальковський пропонував влаштувати залізничні лінії від Одеси до Москви, Миколаєва, Катеринослава й Донбасу, вищезгадану окрему лінію Одеса-Маяки для забезпечення судноплавства по Дністру (А. Скальковський знов висловив сподівання, що за умов влаштування останньої дністровська торгівля може певною мірою компенсувати Російській імперії втрату берегів Дунаю). А. Скальковський вважав, що держава має якнайскоріше профінансувати будівництво залізниць на Півдні України й таким чином “віддати борг” краю, який щедро поповнював імперський бюджет. Свою статтю Аполлон Олександрович завершував словами: “Нова Росія і Бессарабія вже приносять скарбниці 11000000 крб. сріблом щорічного доходу. З такого надійного джерела легко виділити 2 або 3 мільйони на рік, на таку велику справу — головну умову майбутньої величчї імперії [15, с. 234]”.

А. Скальковський як палкий захисник інтересів “Південної Росії” і, зокрема, Одеси, намагався не помічати кризових явищ одеської торгівлі, які відзначалися багатьма авторами після завершення Кримської (Східної) війни. Так у замітці потачку 1858 р. А. Скальковський зазначав: “одеська торгівля 1857 року являла собою найдивовижніші результати. За умов загального неспокою і нечуваних фінансових переворотів на обох півкулях, тут усе пройшло мирно й з великою користю для краю, що брав участь у торгівлі цього міста [16, с. 75]”. А. Скальковський наводив факти і статистичні відомості про навігацію одеського порту, обсяги торгівлі, демонструючи певне зростання товарообміну й завершив свою публікацію відомостями про кількість сільськогосподарської продукції, що продовжувала перебувати на складах в Одесі [16, с. 56]. У замітці “Два слова про Бердянськ”, констатуючи швидкий розвиток та розбудову цього міста, А. Скальковський, зауважив: “Але краща окраса Бердянська — його купецтво [17, с. 1065]”. Статистик зазначив, що передусім саме купецтву завдячує та завдячуватиме місто своїми успіхами. Захищаючи інтереси цього пропарку, А. Скальковський вітав плани будівництва пристані, завдяки якій “юний Бердянськ прикраситься головнішим громадським пам’ятником — портом [17, с. 1066]”.

Таким чином, можна констатувати, що більшість публікацій А. Скальковського на сторінках “Экономического указателя”, тою чи іншою мірою, були спрямовані на захист інтересів Південної України та прилеглих до неї територій, наскільки це дозволяла “дарована” (на нетривалий час) напередодні проведення реформ “гласність”. Між іншим, А. Скальковський дав “останній бій” захищаючи вже майже скасоване одеське порто-франко; гостро та наполегливо ставив питання про необхідність будівництва залізниць; усіляко боронив інтереси чорноморської торгівлі та ін. Іншою характерною рисою розглянутих публікацій, що відрізняла їх від решти численних опублікованих статистичних праць А. Скальковського була більша кількість узагальнень і теоретичних міркувань, а також проведення порівняльного аналізу між економічним становищем Півдня України і провідних країн світу. Це, а також сама присутність А. Скальковського серед співробітників та постійних авторів “Экономического указателя”, дозволяє стверджувати, що в кінці 1850-х рр. цей вчений (який, загалом, не завжди відрізнявся прогресивністю своїх економічних поглядів, за що був, навіть, звинувачуваний радянськими авторами у “антидемократичності” [3, с. 74]) на певний час увійшов до когорти ліберальних економістів імперії, що гуртувалися навколо зазначеного журналу (показово, що А. Скальковський статтях на сторінках “Экономического указателя” неодноразово себе називав “економістом” [10, с. 1224]).

Література

1. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету. — Одеса, 1998. — Вип. 6. — 319 с.
2. Котова Н. О. Діяльність статистичних комітетів на Одещині у XIX — на початку XX ст.: Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. — Одеса, 2002. — 212 с.
3. Боровой С. Я. Економічні погляди А. О. Скальковського // З історії економічної думки України. — К., 1961. — С. 56-75.
4. Новікова Л. В. Внесок Скальковського (1808-1898) у дослідження історії Південної України: Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. — Одеса, 2003. — 229 с.

5. Коропецький І. С. Українські економісти ХІХ ст. та західна наука. — К., 1993. — 187 с.
6. Гончарук Т. Г. Південна Україна на сторінках журналу “Экономический указатель” 1857-1861 рр. // Інтелігенція і влада: Громадсько-політ. зб. — Одеса, 2009. — Вип. 16, сер.: Історія. — С. 191-203.
7. Гончарук Т. Г. А. О. Скальковський як дослідник та оборонець прав транзитної торгівлі Одеси першої половини ХІХ ст. // Інтелігенція і влада: Громадсько-політ. зб. — Одеса, 2008. — Вип. 11, сер: Історія. — С. 8-15.
8. Экономический указатель (Далі — ЭУ). — 1857. — № 1. — С. 24.
9. Скальковский А. Торговое значение Одессы // ЭУ. — 1857. — Вып. 13. — С. 306-310.
10. Скальковский А. Урожай и ценность хлеба в Новороссийском крае // ЭУ. — 1857. — Вып. 50. — С. 1218-1226.
11. От редакции // Э У. — 1857. — Вып. 11.
12. Скальковский А. Население и продовольствие Новороссийского края // Приложение к “Экономическому указателю”. — 1858. — Т. 1, кн. 1. — С. 151-193.
13. Скальковский А. Крымский соляной промысел // ЭУ. — 1857. — Вып. 37. — С. 869-871.
14. Скальковский А. Днестр и его значение в торговле и промышленности Южной России // ЭУ. — 1858. — Вып. 15 (67). — С. 322-327.
15. Скальковский А. О направлении железных дорог в Новой России // ЭУ. — 1858 — Вып. 11 (63). — С. 230-234.
16. Скальковский А. Одесса. 8 января 1858 г. // ЭУ. — 1858 — Вып. 4 (56). — С. 73-75.
17. Скальковский А. Два слова о Бердянске // ЭУ. — 1858. — Вып. 46 (94). — С. 1065-1066.

Резюме

Автор исследует труды А. Скальского, опубликованные на страницах журнала “Экономический указатель” конца 1850-х годов.

Рецензент доктор истор. наук, профессор Е. А. Багинская

**РАДА НАРОДНИХ КОМІСАРІВ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ
ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ:
ВІД КОМПРОМІСУ З УКРАЇНСЬКОЮ ЦЕНТРАЛЬНОЮ
РАДОЮ ДО УЛЬТИМАТУМУ
(кінець жовтня - початок грудня 1917 року)**

Національне питання є одним із чи не найболючіших в історії державотворення будь-якої держави. Саме нечітка та до кінця невирішена політика у національній справі призвела до колапсу могутніх імперій, а саме Австро-Угорської, Німецької, Османської та Російської. Дана проблема досить гостро постала перед тими державами, які виникли у результаті розпаду імперії Романових, в тому числі й перед Україною — у вигляді Української Народної Республіки. Питання національного самовизначення українців в роки Української революції 1917-1921 рр. займає одне із чільних місць в історії боротьби українського народу за свої права та свободу. Як і тоді так і зараз національне питання є наріжним каменем для України.

Вивчення взаємин російських більшовиків з Українською Центральною Радою у справі боротьби за незалежність українського народу має велике значення в історії взаємин Росії та України, оскільки сприяє пошуку нових компромісів в сучасних умовах, з оглядом на історичну ретроспективу, у відносинах двох сусідніх держав — Російської Федерації та України. Більшовики були політично домінуючою партією на території колишньої Російської імперії в 1917-1921 рр. і вирішення національного питання реалізували відповідно до своєї ідеологічної доктрини. Тому дослідження відносин Ради Народних Комісарів та Центральної Ради у справі національної політики в Україні, їх залежності від розвитку революційно — визвольних змагань українського народу є надзвичайно важливим.

Пробудження українського національно-визвольного руху сталося під безпосереднім впливом Великої російської революції 1917 року. Повалення самодержавства в лютому 1917 року дало поштовх до початку Української революції, а Жовтневе повстання у Петрограді, яке скинуло Тимчасовий уряд і привело до влади більшовиків, дало змогу Українській Центральній Раді проголо-

сити Українську Народну Республіку на всіх українських землях, що входили до складу Російської імперії.

Більшовицький уряд Росії — Рада Народних Комісарів, руйнуючи всі залишки старого режиму, шукав підтримки раніше пригноблених народів, серед яких був і український. Так, ще в роки перебування в опозиції до Тимчасового уряду, більшовики зі своєю критикою на протидію праву націй на самовизначення, виявились єдиною російською політичною партією, що підтримала Українську Центральну Раду в її боротьбі з урядом за українське національне питання.

30 травня 1917 року на засіданні Всеукраїнського селянського з'їзду було оголошено телеграму, військового міністра Керенського, де він у зв'язку з воєнними обставинами, визнає за несвоечасне скликання Другого українського військового з'їзду. Дане повідомлення викликало досить негативну реакцію у керівництва російських більшовиків. "...Військовий міністр визнає за "несвоечасний" з'їзд українців і своєю владою забороняє цей з'їзд! Ще зовсім недавно громадянин Керенський "приструнчував" Фінляндію, а тепер він надумав "приструнчити" українців" [6, с. 170].

Прагнення Української Центральною Радою, відображенні в її І Універсалі, а саме: "Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям... Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші українські збори. Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській державі, повинні видаватися у всеросійським парламенті" [11, с. 27-28], — були розцінені більшовицьким керівництвом, як право українського народу на самовизначення. "Це цілком ясні слова. З найповнішою точністю заявлено в них, що в цей час український народ відокремлюватися від Росії не хоче. Він вимагає автономії, ні трохи не заперечуючи доконечності і верховної влади "всеросійського парламенту... Потрібно повністю визнати права України, у тому числі і право на вільне відокремлення. Російський робітник не зв'язуючись ні в чім і ні на хвилину ні на буржуазію російську, ні на буржуазію українську, обстоює тепер право відокремлення українців, не накидаючи їм своєї дружби, а завойовуючи її ставленням як до рівного, як до співника і брата в боротьбі за соціалізм", — писав лідер російських більшовиків В. І. Ленін [6, с. 171-172].

Поваливши Тимчасовий уряд, більшовики почали реалізацію своїх ідей, стосовно національного питання пригноблених царством народів. 26 жовтня 1917 року з'їзд Рад одностайно прийняв запропонований Леніним “Декрет про мир”:

“Робітничий і селянський уряд, що утворений революцією 24-25 жовтня 1917 року і спирається на Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, пропонує всім воюючим народам та їх урядам розпочати негайно переговори про справедливий демократичний мир, тобто мир без анексій та контрибуцій. Під анексією або загарбанням чужих земель уряд розуміє, відповідно до правової свідомості демократії взагалі й трудящих класів зокрема, будь-яке приєднання до великої чи сильної держави малої чи слабкої народності, незалежно від того, наскільки розвинутою чи відсталою є насильницьки приєднувана чи насильницьки утримувана в межах даної держави народність, незалежно, нарешті від того, в Європі чи в далеких заокеанських країнах ця нація живе... Продовжувати війну через те, як поділити між великими та багатими націями захоплені ними слабкі народності, уряд вважає величезним злочином проти людства й урочисто заявляє про свою рішучість негайно підписати умови миру, що припиняє цю війну на вказаних, однаково справедливих для всіх без винятку народностей, умовах”. Разом із тим Радянський уряд обіцяв розглянути й всі інші умови миру, що будуть запропоновані [7, с. 13-14].

Тим самим принцип права націй на самовизначення, записаний у програмі РСДРП ще у 1903 році, першим же декретом Радянської влади було проголошено основним принципом відносин між народами. 2 листопада 1917 року Рада Народних Комісарів ще раз підтверджує цей принцип, прийнявши “Декларацію прав народів Росії”, де проголошуються основні засади ленінської національної політики, а саме: рівність та суверенність народів Росії, право народів Росії на вільне самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійної держави та інші [3, с. 334]. Стосовно “Декларації прав народів Росії”, то тут панують різноманітні думки, що до її програмного змісту. Так, український історик С. Кульчицький вважає, що дана декларація унеможливила організацію вторгнення на територію сусідніх з Радянською Росією держав, які утворилися після розпаду імперії, тепер такі вторгнення треба було ідеологічно обґрунтувати, як

тріумфальна хода Радянської влади [5, с. 9]. Російський історик В. Березко, відмічає, що після подій жовтня 1917 року, вектор національної політики більшовиків різко змінився. Тепер вимоги національного самовизначення зустрічали різку відмову. Формальний привід до цього — вони тепер перестали відповідати класовим інтересам пролетаріату. Тепер вимога національного самовизначення потрібна відповідати інтересам класової боротьби пролетаріату [2, с. 2]. Виразником цього і послугувала “Декларація прав народів Росії”.

В перші дні становлення влади Рад на теренах колишньої імперії Романових, більшовики досить лояльно відносились до такого органу влади як Українська Центральна Рада. Так, наприклад згідно резолюції фракції більшовиків Київської Ради робітничих і солдатських депутатів було заявлено: що крайовою владою є Центральна Рада, причому фракція більшовиків вимагає скликання з’їзду робітничих, солдатських і селянських депутатів України для реорганізації Центральної Ради в Центральну Раду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів; крайова влада мусить діяти через Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів; Ради, як місцева влада, проводять у життя постанови Радянського уряду і Центральної Ради [3, с. 338]. Адекватно був сприйнятий більшовиками і III Універсал Центральної Ради, хоча даний документ не визнавав влади Ради Народних Комісарів. 10 листопада 1917 року київська більшовицька газета “Пролетарская мысль” висловила свої думки стосовно III Універсалу: “З деяким запізненням і з певними урізаннями Універсал лише підтверджує частину декретів, виданих новим урядом робітників і селян, а оголошення Української республіки є лише висновком з оголошеної пітерським радянським урядом декларації прав народів... Але робітникам і селянам уся ця дипломатія непотрібна. Вони вимагають від Центральної Ради категоричної відповіді: чи стоїть рада на боці уряду робітників і селян, чи вона проти нього...” [10, с. 337]. Проголошення Української Народної Республіки партія більшовиків сприйняла як реалізацію права націй на самовизначення. “Україна, проголосивши себе самостійною республікою, привела тільки в життя рішення II Всеросійського з’їзду Рад робітничих і солдатських депутатів (проходив у жовтні 1917 року), який визнавав принцип права націй на самовизначення... Саме тому, що

при владі перебуває уряд Рад, окремі частини Росії не зустрічають з його боку перепон для самостійного будівництва свого життя” [12, с. 38].

Не менш важливим в українській проблемі для більшовиків виявилось питання повернення історичних реліквій. В листопаді 1917 року штаб Петроградської української Військової Ради звернувся до народного комісара у справах національностей Й. Сталіна із проханням передати українській владі деякі історичні цінності із музеїв Петрограда. 16 листопада 1917 року Сталін вніс це питання на розгляд Ради Народних Комісарів, яка постановила доручити Сталіну й народному комісару освіти Луначарському оприлюднити заяву, що рішення передати ці коштовності українському народові непохитно й буде приведено в дію після обміну думками з Українською Центральною Радою [4, с. 69]. 17 листопада відбулася телеграфна розмова народного комісара національних справ Сталіна із генеральним секретарем праці УНР М. Поршем і членом обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю С. Бакинським. М. Порш зазначив, що Центральна Рада — це також по суті Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів. Представник київських більшовиків Бакинський у відповідь на це вказав, що УЦР перешкоджає передачі влади Радам на місцях і що київські більшовики намагаються найближчим часом скликати обласний з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, а також обласний з'їзд партії київської області спільно з харківською областю. На це Сталін відповів, що необхідно провести крайовий з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Також Сталін поставив під сумнів приєднання до України Одещини, Харківщини, Катеринославщини та Херсонщини і тим самим вказував на анексію Центральною Радою даних територій. На дане зауваження М. Порш відповів, що ще до Універсалу катеринославський, харківський, херсонський губернський селянські з'їзди висловилися за приєднання до України [1, с. 531-534].

22 листопада 1917 року в промові на Всеросійському з'їзді військового флоту Ленін говорив: “Зараз ми спостерігаємо національний рух на Україні й ми говоримо: Ми безумовно стоїмо за повну й необмежену свободу українського народу. Ми мусимо зломити те старе, криваве й брудне минуле, коли Росія капіталістів-гнобителів грала роль ката над іншими народами. Це

минуле ми змемо, на цьому минулому ми не залишимо каменя на камені. Ми скажемо українцям: як українці ви можете влаштувати в себе життя, як хочете. Але ми простягнемо братерську руку українським робітникам і скажемо їм: разом із вами ми будемо боротись проти вашої і нашої буржуазії” [7, с. 116]. 23 листопада 1917 року позицію Раднаркому щодо України виклав народний комісар закордонних справ Л. Троцький: “...Рівним чином пропонуємо включити представника Генерального Секретаріату до складу загальноросійської мирної делегації. Що стосується створення єдиного українського фронту з нинішнього Південно-Західного й Румунського, то питання залишається відкритим. Цілком схвалюю Вашу політику: не чинити ніяких перешкод пересуванню українських частин з півночі на південь, оскільки це допускається загальним становищем фронту і становищем транспорту. Українські трудящі маси мають на ділі розуміти, що загальноросійська Радянська влада не буде створювати жодних труднощів для самовизначення України, в якій б формі це самовизначення не вилилось, і що визнання Української Народної Республіки з боку російської влади найповніше. Але ми вважаємо в той же час необхідним відкрито показати не тільки перед російськими, але й перед українськими трудящими масами протиріччя соціалістичної політики Радянської влади і буржуазної політики Центральної Ради, яка фактично стає, можливо мимоволі, в якійсь своїй частині — урядом заможних класів України. Не маючи наміру найменшою мірою нав’язувати свою волю українському народові, Рада Народних Комісарів в той же час готова всіма залежними від неї засобами підтримати Ради українських робітників, солдатів і бідних селян в боротьбі проти буржуазної політики керівників нинішньої Центральної Ради” [8, с. 56-57].

24 листопада Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет розглянув питання про передачу історичних цінностей українському народові. Народний комісар освіти Луначарський, виступаючи на пленумі ВЦВК сказав, що ці реліквії в художньому значенні мало цінні, вони є лише свідченням того, що російський народ, заволодівши свого часу Україною, забрав із собою і трофеї перемог, але ці трофеї перемог минулих часів і являються тепер символом поневолення однієї нації іншою, здатні зганьбити російську свободу. ВЦВК прийняв рішення передати реліквії

українському народові з улаштуванням свята братерства народів на площі перед Преображенським собором [4, с. 73].

Проте ситуація пішла не за запланованим варіантом. Відповідь Генерального секретаріату М. Криленкові показала, що пріоритетність у взаєминах все ж таки надана генералові Каледіну, і вже 25 листопада 1917 року Рада Народних Комісарів відгукується про Українську Центральну Раду додаючи до її назви приставку “буржуазна”. “Буржуазна Центральна Рада, допомагає Каледіну стягувати війська на Дон, заважає Радянській владі спрямувати необхідні військові сили, по землі братнього українського народу для придушення каледінського заклоту” [4, с. 73]. Стосовно ж передачі історичних цінностей, то в зв’язку з громадянською війною, вони були передані в Україну у 1930-32 рр. [9, с. 67-70].

4 грудня 1917 року позначилось в історії Української Центральної Ради, як початок українсько-більшовицької війни. Це засвідчив написаний Леніним та Троцьким та прийнятий Радою Народних Комісарів ввечері 3 грудня 1917 року “Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради”. Даний “Ультиматум” став переломним моментом в радянсько-українських відносинах, а також і в плані національного самовизначення. Компромісний етап вирішення українського національного питання завершився, наступав новий спосіб його досягнення, а саме “тріумфальна хода” по теренах України більшовицької Червоної гвардії та утворення нового опозиційного Генерального Секретаріату уряду — Народного Секретаріату з центром у Харкові. Як, зазначає С. Кульчицький після утворення Харківського радянського уряду Рада Народних Комісарів отримала можливість діяти за спини Центральної Ради, та захопити усю Україну [5, с. 11].

Як бачимо, політика Ради Народних Комісарів щодо українського національного питання наприкінці жовтня — початку грудня 1917 року показує намагання ленінського уряду встановити рівноправні та дружні відносини з Українською Народною Республікою, забезпечити реальний суверенітет українського народу. На той час більшовики орієнтувались на світову соціалістичну революцію, і ставлення до України мало бути прикладом для інших народів. Саме тому Рада Народних Комісарів на протязі кінця жовтня-початку грудня намагалася встановити дружні й рівноправні відносини з Українською Центральною Радою,

шукаючи в ній союзника у боротьбі з російською контрреволюцією. Цим пояснюється й відправка українських полків на батьківщину, рішення про повернення історичних цінностей в Україну, визнання Центральної Ради і т. д. Проте, зворотна позиція Української Центральної Ради до російського уряду, також зносили Центральної Ради з “ворогами революції” в уособленні генерала Каледіна, розбили намагання Ради Народних Комісарів встановити мирні відносини. Визнання Української Центральної Ради ленінським урядом, як контрреволюційного органу, що діє в Україні, зробили конфлікт між двома урядами неможливим, у ході якого національні завдання українського народу були довершені проголошенням IV Універсалу Центральної Ради.

Література

1. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К.: Госиздат Украины, 1928. — 583 с.
2. Березко В. Э. Национальный вопрос в работах В. И. Ленина // История государства и права. — 2008. — № 10. — С. 1-5.
3. Бош Е. Б. Год борьбы. — К.: Политиздат Украины, 1990. — 447 с.
4. Здоров А. Український жовтень. Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 - лютий 1918 рр.). — Оdesa: Астропринт, 2007. — 268 с.
5. Кульчицький С. В. Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідом. зб. наук. пр. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — Вип. 13. — С. 1-54.
6. Ленін В. Національне питання (1910-1920). — Харків: Пролетар, 1932. — 216 с.
7. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. — М.: Политиздат, 1978. — Т. 35. — 418 с.
8. Рубач М. К истории конфликта между СНК и УЦР // Летопись революции. — 1925. — № 2. — С. 53-85.
9. Сидоренко В. О. З історії обміну культурними цінностями між РРФСР та Україною // Український історичний журнал. — 1972. — № 2. — С. 67-70.
10. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Моногр. — К.: Либідь, 1999. — 976 с.

11. Українська революція: Хрестоматія / Під ред. Корновенко С. В., Морозова А. Г., Реєнта О. П. — Вінниця: Фоліант, 2004. — 176 с.
12. Шиловцев Ю. В., Гасан В. И. К истории конфликта между Совнаркомом и украинской Центральной Радой // Из истории борьбы местных организаций КПУ за построение социализма и создание коммунистического общества. — Х., 1968. — Вып. 5. — С. 33-44.

Резюме

В статье рассматриваются взаимоотношения Украинской Центральной Рады с большевистской властью в конце октября — начале декабря 1917 года.

Рецензент канд. истор. наук, доцент И. М. Шкляев

УДК 94(498):054(477.74)“18”

В. В. Дроздов

РУМУНСЬКЕ ПИТАННЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-70-х рр. XIX ст. НА СТОРІНКАХ ОДЕСЬКОЇ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ

В європейську історію 50-70-ті рр. XIX ст. увійшли як час формування незалежних національних держав. Однією з таких держав була Румунія, що виникла в результаті об'єднання Дунайських князівств (Молдавії та Валахії). Поразка Росії в Кримській війні 1853-1856 рр. та зростання економічного впливу європейських держав у Румунії погіршили позиції Росії в Дунайському регіоні. Саме тому протягом другої половини 50-70-х рр. XIX ст. російський уряд прагнув посилити свій вплив у Румунії. Важливим завданням російської зовнішньої політики було повернення Південної Бессарабії, що відійшла до Молдавії у 1856 р.

Складність вирішення румунського питання європейськими державами та мінливий характер російсько-румунських відносин зумовили посилення інтересу російської періодичної преси до подій у Румунії. Важливим джерелом висвітлення румунських подій були одеські періодичні видання, які відображали інтереси промислової буржуазії Півдня України.

Проблема висвітлення румунського питання одеською пресою є малодослідженою. Окремі аспекти російсько-румунських відно-

син у дзеркалі одеських періодичних видань розглядаються у дослідженнях В. Виноградова [1], С. Нікітіна [2], Є. Чертана [3] та М. Мунтяна [4]. Проте ставлення одеських газет до румунського питання висвітлювалося лише в контексті центральної російської преси та не було окремим об'єктом дослідження.

Досліджуючи обрану тему, автор поставив за мету проаналізувати ставлення одеських періодичних видань (газет “Одесский вестник”, “Новороссийские ведомости”, “Новороссийский телеграф” та “Правда”) щодо державотворчих процесів у Румунії та російськорумунських відносин у другій половині 50-70-х рр. XIX ст.

Невирішеність статусу Дунайських князівств (Молдавії та Валахії) Паризьким конгресом 1856 р. спричинила активізацію руху за їх об'єднання, що перетворився на проблему загальноєвропейського значення. Після приходу до влади каймакама О. Гіки влітку 1856 р. у Бухаресті було створено центральну комісію уніоністів, а потім підпільні уніоністські комітети в повітах. Вони організовували збори та спрямовували державам меморандуми, в яких зазначалось, що об'єднання Молдавії та Валахії — “найперша необхідність та побажання населення князівств” [5, с. 91].

Російський уряд розглядав створення єдиної Румунської держави як засіб завдання удару по авторитету Османської імперії на Балканах. Після війни царизм втратив колишні позиції в Південно-Східній Європі, йому прийшлося відмовитись від протекторату над Дунайськими князівствами. Основними завданнями балканської політики російського уряду було збереження автономії Дунайських князівств та запобігання розв'язанню нових військових конфліктів і посягань з боку західноєвропейських держав. Інтереси російської дипломатії об'єктивно співпали з інтересами уніоністських сил Дунайських князівств, тому уряд Росії підтримував прагнення румунського населення об'єднати розрізнені князівства.

Висвітлюючи події у Молдавії та Валахії, центральна періодика у більшості випадків передруковувала повідомлення іноземних газет та характеризувала ситуацію в князівствах у загальних міжнародних оглядах, не приділяючи їм окремої уваги. Відрізнялася від великих столичних видань обсягом відомостей про Румунію ліберальна газета “Одесский вестник”. Зацікавленість одеською буржуазією румунським ринком, інтерес громадської думки Півдня Росії до процесів об'єднання Дунайських князівств та їх

визволення від панування Туреччини обумовили появу на сторінках вказаної газети більш докладної інформації про події в Дунайських князівствах. З 1859 р. “Одесский вестник” мав свого власного кореспондента в Бухаресті О. Єлісіцина, який публікував докладні статті про ситуацію в Об’єднаних князівствах.

У газеті наголошувалося, що рух за об’єднання Молдавії та Валахії набув загальнонаціонального масштабу [6, с. 377]. “Одесский вестник” повідомляв про створення Центрального виборчого уніоністського комітету, метою якого було складення загальної програми майбутнього устрою Молдавії та Валахії. Основні положення даної програми були висвітлені в огляді міжнародних подій: визнання великими державами самостійності князівств під верховною владою Порти та об’єднаним заступництвом європейських держав; необхідність об’єднання Дунайських князівств в єдину державу; утвердження спадкової влади князя з іноземної династії, яка сповідує християнську віру греко-східного сповідання; введення представницького устрою [7, с. 183].

10 травня 1858 р. у Парижі розпочалася конференція між державами, що підписали Паризький трактат, з метою остаточного вирішення статусу Молдавії та Валахії. Результатом конференції стало підписання Конвенції стосовно устрою Дунайських князівств від 7 серпня 1858 р. [8, с. 56-68], яка фактично узаконила сепарацію князівств. Регіональна газета “Одесский вестник” називала Конвенцію взірцем прав та свобод, але висловлювала побоювання щодо її відповідності із ступенем політичного розвитку населення Дунайських князівств [9, с. 606]. Така позиція пояснюється тим, що преса підтримувала зовнішньополітичний курс Російської імперії щодо Дунайських князівств, спрямований на збереження їхньої автономії та попередження нових збройних конфліктів на Сході.

Конвенція від 7 серпня 1858 р. не забороняла обрання однієї й тієї ж особи господарем обох князівств. У результаті уніоністи домоглися того, щоб їх прихильник Александру Іон Куза був обраний 5 січня 1859 р. на молдавський, а через два тижні, 24 січня, й на волоський престол. 22 листопада 1861 р. турецький уряд видав фірман, що проголошував адміністративне об’єднання Молдавії та Валахії, але тільки на час правління А. Кузи. “Одесский вестник” опублікував на своїх сторінках не тільки інформацію про подвійне обрання А. Кузи, а й статтю кореспон-

дента О. Єлісіцина “Избрание в молдо-валашские господари Александра Иоана Кузы” [10, с. 94]. У відповідності з офіційним курсом російського уряду О. Єлісіцин схвально оцінив об’єднання Дунайських князівств, називаючи цю подію патріотичним актом, в якому взяли участь усі верстви суспільства. Значну увагу кореспондент присвятив докладному опису дій митрополита, бояр та учасників Виборчих зборів. Головним наслідком подвійного обрання А. Кузи було, на думку автора, становлення єдності національних інтересів румунського народу [3, с. 87].

Газета періодично висвітлювала результати діяльності А. Кузи. “Одесский вестник” схвально оцінював політику князя в плані адміністративного об’єднання князівств. Прийняття актів про об’єднання румунської законодавчої палати та створення єдиних міністерств у травні 1861 р. було, на думку газети, подальшим кроком на шляху до повного адміністративного й політичного об’єднання князівств. У статті “Краткий очерк положения Придунайских княжеств со времен дарованной им конституции” [11, с. 118-119] О. Єлісіцин висвітлив основні результати князювання А. Кузи. Крім позитивної оцінки певних заходів румунського уряду, автор визначив основні прорахунки в діяльності А. Кузи: збільшення податків, що послабило становище бояр, орендаторів, купців та іноземців; відчуження майна в грецького православного духовенства; конфлікт молдавського уряду з болгарськими колоністами в Південній Бессарабії. Кореспондент писав про невдоволення румунського населення політикою князя, що призвела до погіршення російсько-румунських відносин. Неоднозначна політика А. Кузи, на думку О. Єлісіцина, могла призвести до державного перевороту та встановлення господарювання князя з іноземної династії [12, с. 276].

У 60-70-х рр. XIX ст. становище періодичної преси змінилося: з одного боку, посилювався цензурний режим, а з іншого — виникли нові газети та журнали. В Одесі розпочалося видання нових газет ліберального напрямку — “Новороссийские ведомости” (1869 р.), “Новороссийский телеграф” (1869 р.) та “Правда” (1877 р.). У газетах друкувалися огляди міжнародних подій, в тому числі й політичної ситуації в Румунії.

У другій половині 1865 р. внутрішньополітична обстановка в Румунії погіршилася. 3 серпня 1865 р. у Бухаресті розпочалося повстання, метою якого було скинення А. Кузи. У ніч з

10 на 11 лютого 1866 р. опозиціонери організували державний переворот, внаслідок якого господар був вимушений підписати акт про зречення. 28 квітня 1866 р. у Румунії була скликана палата депутатів, яка ратифікувала обрання іноземного принца Карла Гогенцоллерна (Кароля I) на румунський престол.

В умовах дружніх відносин між Росією та Румунією румунський уряд розпочав у квітні 1868 р. переговори з російським керівництвом про укладення консульської конвенції. У серпні 1869 р. до Росії прибула румунська делегація на чолі з князем Карлом. Газети “Новороссийский телеграф” та “Новороссийские ведомости”, висвітлюючи перебування делегації в Росії, пропонували покращити відносини між двома країнами та, зокрема, ліквідувати особливу юрисдикцію російських консулів у Румунії, що дозволило б розширити російсько-румунські економічні зв'язки [13, с. 53]. 22 листопада 1869 р. російсько-румунська консульська конвенція була підписана. Згідно з умовами договору російські піддані в Румунії та румунські піддані в Росії були зобов'язані дотримуватися усіх місцевих законів, поліцейських регламентів та правил громадської безпеки.

У середині 70-х рр. XIX ст. “східне питання” стало однією з найгостріших міжнародних проблем. Розпочалась нова “східна криза”, що тривала протягом 1875-1878 рр. Ситуація, що склалася на Балканах, відкрила нові можливості для повного звільнення Румунії від васальної залежності від Туреччини. Румунський уряд, на чолі якого стояв лідер консервативної партії Румунії Л. Катарджіу, взяв курс на дотримання політики нейтралітету щодо подій на Балканах [14, с. 10-11]. Позиція Румунії в балканському питанні не влаштовувала російський уряд, адже він прагнув використати територію Румунії для пересування російських військ на Балканський півострів. У квітні 1876 р. до влади в Румунії прийшов уряд на чолі з М. Епурану, в якому переважали ліберали. Новий міністр закордонних справ М. Когелнічану заявив про продовження дотримання політики нейтралітету [15, с. 91-92]. На підтвердження цього новий кабінет прийняв заходи, які обмежували підтримку збройної боротьби слов'ян. “Одесский вестник” наголошував, що румуни проводили арешти багатьох осіб тільки тому, що вони слов'янського походження [16, с. 3].

Восени 1876 р. у зовнішньополітичному курсі Румунії відбувся повний відхід від політики нейтралітету. Причинами цього було подальше загострення східної кризи, негативне ставлення західноєвропейських держав до розширення автономії країни, ворожі акти Порти щодо Румунії, більш рішучі й погоджені дії Росії та Австрії. Румунський уряд пішов на зближення з Росією. У середині вересня 1876 р. до Ливадії була спрямована румунська делегація на чолі з головою уряду І. Бретіану. У Ливадії було досягнуто попередньої домовленості про пропуск російських військ через територію Румунії у випадку війни з Туреччиною та про перспективу надання державної незалежності Румунії у випадку політичних або територіальних змін в Османській імперії.

4 квітня 1877 р. новий румунський міністр закордонних справ М. Когелнічану та російський дипломатичний представник у Бухаресті Д. Стюарт підписали політичну та військову конвенцію. Згідно з умовами політичної конвенції румунський уряд надавав російським військам вільний прохід до Туреччини, розглядаючи їх, як представників дружньої армії. У свою чергу, російський уряд зобов'язувався відшкодувати всі витрати, поважати політичні права Румунії та гарантував недоторканість та цілісність князівства [17, с. 147-148].

З початком російсько-турецької війни питання про незалежність Румунії стало особливо актуальним. Ворожі акції Османської імперії після ратифікації російсько-румунської конвенції спонукали Румунію до активних дій. Наприкінці квітня 1877 р. румунський уряд оголосив війну Туреччині, а 9 травня проголосив незалежність. Періодика Росії підтримала проголошення румунської незалежності, підкреслюючи значну роль Росії в цьому. Вона оцінила його як початок розпаду Османської імперії, наголошувала на необхідності для Румунії завоювати незалежність збройним шляхом.

Підписання Сан-Стефанського мирного договору між Росією та Туреччиною, в якому офіційно визначався перехід Південної Бессарабії до Росії [8, с. 169], зумовило початок російсько-румунського конфлікту. Румунія виступила проти умов договору, посиляючись на гарантію цілісності румунської території, визначену російсько-румунською воєнно-політичною конвенцією від 4 квітня 1877 р., а також на участь у війні проти Туреччини.

Російсько-румунський конфлікт широко висвітлювався одеською періодикою. Газета “Правда” повідомляла про можливість розірвання дипломатичних відносин між Росією та Румунією [18, с. 3]. “Новоросійський телеграф” наголошував, що російська армія повинна була вступити до Бессарабії тільки після ратифікації відповідного рішення європейськими державами [19, с. 2]. Газета “Одесский вестник” у травні 1878 р. інформувала своїх читачів, що румуни залишили свою армію на колишніх позиціях з метою забезпечення володіння ними Бессарабією. В умовах можливої війни Росії з Англією румунський уряд зайняв вицікувальну позицію. У разі війни, доки російська армія буде зайнята на турецькому фронті, “демонстрація 60-тисячної румунської армії, спрямована проти російських шляхів сполучення, змусить санкт-петербурзький кабінет формально відмовитись від своїх посягань на Бессарабію”, — попереджувала газета [20, с. 1]. У випадку мирного вирішення конфлікту Румунія відмовилася б від Бессарабії з метою збереження дипломатичних відносин з Росією. У газеті “Новороссийский телеграф” повідомлялося, що для румунського уряду вигідніше було б, якщо конфлікт дійшов до силового вирішення, ніж до дипломатичного [21, с. 2].

Питання про повернення території Південної Бессарабії до Росії було винесено на розгляд Берлінського конгресу (1 червня - 1 липня 1878 р.). Газета “Новороссийский телеграф” в огляді міжнародних подій повідомляла про рішучі наміри румунського уряду відстоювати цілісність своєї території та виступати проти від’єднання Південної Бессарабії [22, с. 2]. При цьому Румунія сподівалася на підтримку своїх вимог з боку Англії. Крім того, преса наголошувала на небезпеці зближення Румунії з Туреччиною та Австрією під час конгресу.

Держави-учасниці Берлінського конгресу не підтримали вимог румунських представників. Це пояснювалося тим, що, обмежуючи умови Сан-Стефанського договору щодо Болгарії та інших слов’янських держав, європейські дипломати вирішили віддати Росії територію Південної Бессарабії, щоб зменшити невдоволення російських представників на конгресі. Протестуючи проти обмеження європейськими державами національних інтересів Румунії, румунський уряд заявив конгресу про невиконання його умов щодо повернення Південної Бессарабії ще до підписання остаточних рішень. Подальше загострення бессарабського питання,

на думку кореспондента газети “Правда”, мало б негативні наслідки для Румунії: “Держави пригрозили румунам знищити їх князівства з метою покласти край їхній упертості в бессарабському питанні” [23, с. 3].

19 червня на засіданні Берлінського конгресу питання про Південну Бессарабію було остаточно вирішено на користь Росії. Згідно з умовами Берлінського трактату визнавалася незалежність Румунії; гарантувалася свобода віросповідання; забезпечувалося виведення російських військ з румунської території. Румунія зобов’язана була повернути Росії територію Бессарабії, однак отримувала територію дельти Дунаю, острів Зміїний, Тульчинський санджак, а також землі на схід від Силістрії до Чорного моря [8, с. 201]. Хоча російсько-румунський конфлікт було вирішено на Берлінському конгресі, проте його головним наслідком була зміна зовнішньополітичного курсу Румунії та укладення в 1883 р. таємного союзу з Австро-Угорщиною та Німеччиною, спрямованого проти Росії.

Кореспондент “Новороссийского телеграфа” наголошував, що посилення конфлікту сприяла румунська періодична преса, зокрема місцеві газети: “Румунська преса... виставляла росіян у карикатурному вигляді, такими варварами, перед якими турки здаються добрим та цивілізованим народом...” [24, с. 1]. Критикуючи румунську пресу, одеська періодика в різких тонах відзивалася про румун. “Новороссийский телеграф” називав румунський народ “аморальним та непостійним, ... що заслуговує осуду” [25, с. 2]. Газета стверджувала, що інтереси румун у бессарабському питанні не мали значення, адже вже існував подібний прецедент: “... як Європа Паризьким трактатом відірвала Бессарабію від Росії, не запитавши її, — зазначав “Новороссийский телеграф”, — так і конгрес за новими, міжнародними правовими формами, може передати ту саму смугу Росії, мало опікуючись бажаннями румун” [26, с. 2]. Таке ставлення свідчить про те, що російсько-румунський конфлікт відбувся не тільки на дипломатичному рівні: він поширився й на громадську думку обох держав.

Отже, одеська періодика є важливим джерелом висвітлення румунського питання в другій половині 50-70-х рр. XIX ст. Розглядаючи події в Румунії, газети “Одесский вестник”, “Новороссийские ведомости”, “Новороссийский телеграф” та “Правда” відображали інтереси ліберально-буржуазних верств населення

Півдня України, які були зацікавлені в збільшенні російського впливу в Дунайському регіоні. Саме тому одеська преса висвітлювала події в Румунії, зокрема об'єднання румунських князівств та бессарабську проблему, в руслі російської офіційної зовнішньої політики. Коливання в російсько-румунських відносинах позначилося й на оцінці румунського питання одеською пресою. Якщо вона позитивно сприйняла розвиток уніоністського руху та подвійне обрання А. Кузи господарем Молдавії та Валахії, то російсько-румунський конфлікт з приводу повернення Південної Бессарабії оцінювався одеською пресою однобічно, без урахування інтересів румунського уряду.

Література

1. Виноградов В. Н. Россия и объединение румынских княжеств. — М., 1961. — 331 с.
2. Никитин С. А. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50-70-е годы XIX в. — М., 1960. — 368 с.
3. Чертан Е. Е. Русско-румынские отношения в 1859-1863 гг. — Кишинев, 1963. — 232 с.
4. Мунтян М. П. Передовая русская периодическая печать XIX в. и ее отклики на некоторые исторические события в Молдавии // Вековая дружба: Мат. науч. сессии Ин-та истории Молдавского филиала АН СССР. — Кишинев, 1961. — С. 306-324.
5. Гросул В. Я., Чертан Е. Е. Россия и формирование Румынского независимого государства. — М., 1969. — 267 с.
6. Одесский вестник. — 1856. — № 78.
7. Там само. — 1857. — № 37.
8. Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. — М., 1952. — 463 с.
9. Одесский вестник. — 1858. — № 109.
10. Там само. — 1859. — № 20.
11. Там само. — 1861. — № 28.
12. Там само. — 1861. — № 63.
13. Чертан Е. Е. Из истории заключения русско-румынской консульской конвенции 1869 г. // Известия Молдавского филиала Академии наук СССР. — 1960. — № 2 (80). — С. 39-54.
14. Documente privind istoria României. Războiul pentru independență. — București, 1954. — Vol. I (Partea II-a): Evenimentele militare premergătoare anului 1877. — 561 p.

15. Independența României. Documente. — București: Editura Academiei republicii socialiste România, 1978. — Vol. IV: Documente diplomatice 1873-1881. — 707 p.
16. Одесский вестник. — 1876. — № 131.
17. Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии: документы и материалы / М. Д. Ерещенко, Л. Е. Семенова, Т. А. Покивайлова, В. Н. Виноградов. — М., 1996. — 380 с.
18. Правда. — 1878. — № 95.
19. Новороссийский телеграф. — 1878. — № 918.
20. Одесский вестник. — 1878. — № 113.
21. Новороссийский телеграф. — 1878. — № 977.
22. Там само. — 1878. — № 983.
23. Правда. — 1878. — № 139.
24. Новороссийский телеграф. — 1878. — № 1007.
25. Там само. — 1878. — № 1008.
26. Там само. — 1878. — № 1010.

Резюме

Рассматривается отношение одесской периодической прессы к румынскому вопросу во второй половине 50-70-х гг. XIX в. Отдельное внимание уделяется оценкам процессов объединения Дунайских княжеств в конце 50-х - начале 60-х гг. и российско-румынскому конфликту из-за Южной Бессарабии в 1878 г.

Рецензент доктор истор. наук, профессор О. М. Лебедеко

УДК 94(477.7)“18”

Г. В. Ветрова

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН У СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У другій половині ХІХ ст. українське суспільство пережило складні процеси економічної та соціальної модернізації. В цей час у зв'язку з інтенсивним розвитком капіталістичних відносин мала місце трансформація станової структури суспільства, відбувалося становлення основних верств суспільства, приаманних капіталістичному ладу. Проте й досі відсутні комплексні праці з історії формування соціальної структури на Півдні України. Зокрема, вимагають перегляду питання ролі селянства

та робітництва у соціалній та економічній модернізації суспільства. Самостійним об'єктом дослідження є проблема формування буржуазії Півдня України в умовах становлення капіталістичної економіки. Саме тому актуальним завданням сучасної історичної науки є вивчення джерелознавчих засад історії соціальних змін на Півдні України у пореформену добу.

Джерельна база складається з комплексу різноманітних джерел, які згідно існуючої типолого-видової класифікації можна поділити за формальними ознаками на опубліковані та неопубліковані. За принципом походження і цільового призначення опубліковані джерела розподіляються на окремі групи.

До групи законодавчих (нормативних) актів відноситься фундаментальне Повне зібрання законів Російської імперії. Під час написання дослідження було використано “Устав гірничий” (1893 р.), “Устав торговий” (1887 р.), “Устав про промисловість” (1887 р.) тощо [1]. Соціально-економічний розвиток селянських господарств, побут селян відображає “Зведення законів та розпоряджень уряду з влаштування побуту селян” (1873 р.) [2]. Закони, які регламентують умови праці робітників та відповідальність підприємців, умови розгортання підприємницької діяльності у пореформений період містяться у “Повному зібранні законів про найом робітників на фабрики, заводи та мануфактури”, “Повному зібранні законів для купецтва” [3].

З великої кількості державних законодавчих актів, слід відзначити найважливіші з тих, які безпосередньо стосуються обраної теми дослідження. В першу чергу, це “Маніфест” про скасування кріпацтва та “Положення про селян, які вийшли з кріпацької залежності” від 19 лютого 1861 року [4], “Положення про викуп селянами їх наділів у власність”, Виписка з журналу Головного комітету про устрій селянського стану щодо полегшення панщини у Катеринославській губернії від 19 квітня 1861 р., “Положення про найом на сільські роботи [5]” тощо.

Другу значну групу опублікованих джерел складають документи державних господарських установ. До цієї групи віднесено доповіді господарського відділення Комісії для вироблення Положень про селян. В доповідях, які стосуються південноукраїнських губерній, визначено види, розмір, порядок виконання селянських повинностей у період тимчасовозоб'язаного стану [6].

Серед тематичних збірок документів й матеріалів слід відмітити збірки “Днепропетровску 200 лет. 1776-1976” та “Херсону 200 лет. 1778-1978”, які вийшли у радянські часи [7]. У них міститься важливий фактичний матеріал з історії робітничого класу міст Дніпропетровська та Херсона, є відомості про становище найманого промислового та сільськогосподарського робітництва у пореформену добу. У радянській період побачили світ збірки “Отмена крепостного права. Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы. 1861-1862” та “Отмена крепостного права на Украине” [8]. Заслужує на увагу збірка документів, яка вийшла у наш час і присвячена безпосередньо Півдню України — “Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII-XX ст.) [5].

Важливою групою джерел, які дозволяють з'ясувати стан поземельних відносин, а також розвиток промисловості і торгівлі у другій половині XIX ст., є економіко-статистичні матеріали. Ця група джерел є найбільш значною за обсягом і однією з найцінніших у категорії опублікованих документів.

До цієї категорії джерел перш за все належать праці Херсонського та Катеринославського земських статистичних бюро, підсумком роботи яких стали “Матеріали для оцінки земель”, які присвячені статистичному опису земель досліджуваних південно-українських губерній. У матеріалах подано відомості про територію і населення, землеволодіння та землекористування, сільськогосподарські угіддя Півдня України [9]. Заслужують на увагу статистичні нариси, складені С. Короленком та Д. Семеновим, в яких містяться статистичні відомості про організацію праці сільськогосподарських наймитів, зокрема, на Півдні України, а також матеріали про землеволодіння та землекористування селянства в Європейській частині Російської імперії [10]. В оглядах Херсонської та Катеринославської губерній подано відомості про диференціацію селянських господарств, землеволодіння та промислове підприємництво різних соціально-економічних груп губернії, заробітну платню сільськогосподарських наймитів, розвиток промисловості та торгівлі тощо [11].

Видання Одеського статистичного комітету містять різноманітні матеріали з розвитку промисловості та торгівлі в Одесі. Відомому досліднику одеситу, автору численних праць А. О. Скальковському (1808-1898 роки) належить визначна роль

у збиранні статистичних даних по південноукраїнському регіону [12; 13]. Місце Одеси в економічному розвитку Півдня України висвітлено в історичному та торгово-економічному нарисі Одеси, виданому під редакцією члена Одеського статистичного комітету С. Бернштейна [14].

У статистичному довіднику по Півдню Росії [15] подано відомості про територію, чисельність населення, розвиток промисловості, торгівлі, транспорту та сільського господарства в південноукраїнських губерніях.

Джерелом з торговельної статистики можна вважати “Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов” під редакцією В. А. Дмитрієва-Мамонтова, в якому подано відомості про кількість акціонерних підприємств та торговельних домів у Катеринославській та Херсонській губернії, соціальний та національний склад власників підприємств, капітали та промислові потужності закладів [16]. Відомості про функціонування державних та приватних кредитних установ та банків в Новоросії, склад членів правління даних установ допомагають охарактеризувати соціальний склад торговельної буржуазії [17]. Матеріали до проекту про державний прибутковий податок (“Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и по размерам в России” [18]) надають можливість з’ясувати структуру промислової та торговельної буржуазії у залежності від прибутків.

У групі джерел, які містять матеріали про розвиток фабрично-заводської промисловості, треба назвати “Указатель фабрик и заводов Европейской России” 1881 та 1894 рр. Ця статистична збірка видана на підставі щорічних відомостей, які кожен власник мав надсилати до Санкт-Петербургу [19].

Статистичні відомості про розвиток фабрично-заводської та ремісничої промисловості на Півдні України подано у праці А. А. Микуліна “Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства, Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства”. У цьому джерелі подано відомості про місцезнаходження промислових підприємств, їх власників, рік заснування, вартість виробництва, кількість робітників [20].

Матеріали про розвиток гірничодобувної та соляної промисловості, виробництво чавуну, заліза, сталі, видобуток кам’яного вугілля у перші пореформені десятиліття на Півдні України

подано в історико-статистичному огляді промисловості Російської імперії [21]. У джерелі вказано власників солеварних заводів та покладів солі на Півдні України, охарактеризовано роль великих іноземних та російських капіталістів у розвитку гірничодобувної та металургійної промисловості.

У звіті Одеського комітету торгівлі і мануфактур за 1882 р. подано відомості про кількість фабрично-промислових закладів в Одесі на початку 80-х років, а також численність робітників, які працюють на цих підприємствах [22].

До джерел соціальної статистики відносяться статистичні замітки про Новоросійський край і Бессарабію, які містять дані про територію та кількість населення названих регіонів [23]. У зв'язку із тим, що більшість підрахунків до 1897 р. проводилися на підставі непрямих підрахунків, назване джерело не можна назвати точним.

Цінною групою джерел є матеріали соціологічних досліджень та переписи населення. Дуже важливе значення серед цієї групи джерел мав Перший загальний всеросійський перепис 1897 року. На початку ХХ ст. було опубліковане загальне зведення результатів цього перепису у двох томах [24], а також матеріали по окремих губерніях [25] та містах [26]. На основі перепису було опубліковано кілька видань тематичного характеру, з яких слід відмітити присвячене чисельності і складу робітників Російської імперії [27].

До нечисленної групи наративних джерел відносяться спогади депутата Катеринославського дворянського губернського комітету, викликаного у Петроград у 1860 р. для обговорення положень про звільнення селянства. Назване джерело містить список членів Катеринославського губернського комітету, який здійснював діяльність, пов'язану із звільненням селянства та налагодженням їх пореформеного побуту [28]. Ще одним джерелом наративного характеру є фрагменти сімейної хроніки родини підприємців Вадонів, з якими пов'язаний цілий історичний етап у житті міста Херсона. Представники цієї родини відіграли значну роль у розвитку промисловості в місті [29].

До окремої групи джерел відносяться періодичні видання. Огляд найголовніших галузей господарства, розвиток заводської та фабричної промисловості Півдня України, вартість виробництва промислових потужностей та прибутки від торговельних

операцій Одеси, поява обробної гірничої промисловості у Херсонській губернії, відомості про заробітну платню сільськогосподарських робітників розглянуто у статтях Новоросійського календаря та збірниках Херсонського земства [30]. Вони містять статистичні матеріали, які допомагають характеризувати процес формування буржуазії та робітництва у Південному регіоні

Значний обсяг наведених вище економіко-статистичних відомостей, нарративних матеріалів, законодавчих актів, було опубліковано у пам'ятних книжках, календарях, пресі. Заслужують на увагу газети “Екатеринославские губернские ведомости”, “Екатеринославский юбилейный листок”, а також періодичні видання, “Труды Одесского статистического комитета”, “Ученые записки высшей школы” [31].

Важливу групу джерел складають неопубліковані архівні матеріали, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву м. Київ (ЦДІАК), Державного архіву Одеської області (ДАОО), Державного архіву Миколаївської області (ДАМО), Державного архіву Херсонської області (ДАХО), Державного архіву Дніпропетровської області (ДАДО).

З матеріалів ЦДІАК важливими для вивчення обраної тематики є документи з фонду Канцелярії Миколаївського військового губернатора (ф. 356) [148]. Матеріали даного фонду містять відомості статистичного комітету про кількість населення в м. Миколаєві, що допомагає з'ясувати динаміку розвитку міста у пореформений період. Матеріали фонду Жандармського управління м. Одеси (ф. 385) містять дані про пожежі на фабриках і заводах міста, які надають можливість з'ясувати умови праці робітників наприкінці XIX ст., а також визначити соціальну приналежність власників підприємств.

Відомості про заробітну платню сільськогосподарських наймитів, кількість населення у губернії, динаміку розвитку промисловості та торгівлі містять документи Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора (ф. 442), зокрема, огляди промисловості та торгівлі Херсонської губернії. Дані про промислові та торговельні підприємства Херсонської губернії, про понаднормові роботи працівників даних закладів знайдено у фонді Канцелярії Київського окружного фабричного інспектора (ф. 575). З фонду Окружного фабричного інспектора Харківського фабричного округу (ф. 2090). використано Список про-

мислових підприємств Катеринославської губернії за 1900 р., який містить матеріали про власників, кількість працівників та обсяги виробництва промислових закладів губернії.

З фонду Київської палати цивільного суду (ф. 486) залучено документи урядового законодавства, які допомагають з'ясувати правові умови діяльності підприємців у пореформеній період.

Цілу низку важливих джерел, які надають можливість розкрити історію соціальних змін на Півдні України у пореформену добу, зберігаються в Одеському обласному архіві. Для дослідження було залучено матеріали фондів Управління Новоросійського генерал-губернатора (ф. 1), Канцелярії Одеського градоначальника (ф. 2), Управління тимчасового Одеського генерал-губернатора (ф. 5), Одеської міської Управи (ф. 16). У цих фондах містяться відомості про власників торговельних та промислових підприємств регіону, правила для найму сільських робітників, дані про побутові умови життя робітників, а також річні звіти про стан південних губерній надані градоначальниками імператору (за 1871, 1879, 1881-1884 та інші роки).

Документи, які характеризують соціально-економічне життя Одеси (відомості про кількість робітників на підприємствах, розвиток промисловості і торгівлі в місті, заснування акціонерних товариств, відкриття порту та утворення митниці) збереглися в фондах Головного статистичного комітету Новоросійського краю (ф. 3), Одеського міського статистичного комітету Канцелярії Одеського градоначальника (ф. 274), Банкірського будинку Ашкеназі в Одесі (ф. 246), Одеського відділення Російського технічного товариства (ф. 333).

У Миколаївському обласному архіві було залучено документи фонду Миколаївської міської думи (ф. 222), які надають дані про розвиток підприємництва у місті, про кількість купців першої та другої гільдій, робітників, підприємницьку діяльність єврейської общини міста та інші. У фондах Канцелярії Миколаївського військового губернатора (ф. 230) та Миколаївського міського статистичного комітету (ф. 239) найціннішими для дослідження є матеріали про відкриття приватних підприємств купцями, міщанами та селянами, про рух населення у Миколаєві, різноманітні статистичні відомості, які описують соціальний та економічний розвиток міста, а також огляди Миколаївського військового губернаторства за 1898-1899 рр., звіти Миколаївсь-

кого військового губернатора про стан міста за 1880 та 1890 рр. та річний статистичний звіт за 1886 р., наданий у Центральний статистичний комітет. Матеріали про утворення бельгійського акціонерного “Товариства суднобудівних, механічних і ливарних заводів у Миколаєві”, устав товариства, склад акціонерів, кількість робітників, умови праці містяться у фонді Миколаївського заводу “Наваль” (ф. 297).

У Херсонському обласному архіві знаходяться документи фонду Херсонської міської управи (ф. 4), де зберігаються свідоцтва і патенти на промислові зайняття та утримання тракторів, а також гільдійські посвідчення, які підтверджують приналежність особи до купецького стану. Названі матеріали дозволяють охарактеризувати процес формування буржуазії в місті Херсоні. Матеріали останньої десятої ревізії 1858 р. по місту Херсону залучено з фонду Херсонської Казенної палати (ф. 22). Так звані “ревізії” або переписи населення проводились у Російській імперії з початку XVIII століття. Наступний після десятої ревізії всеосяжний перепис населення відбувся тільки у 1897 році.

Відомості про розвиток промислового сектору економіки у Херсонській губернії, власників промислових підприємств знаходяться у фондах Херсонської тютюнової фабрики Л. Лермана (ф. 185), Товариства херсонських лісопильних заводів і торгівлі лісом (ф. 245), Товариства Маловиськівського цукробурякового заводу Єлисаветградського повіту (ф. 303).

У фонді Херсонського дворянського зібрання (ф. 254) зберігаються доповідні записки Херсонського губернського предводителя дворянства, протоколи Херсонського губернського дворянського зібрання та інші матеріали. Документи фонду допомагають з’ясувати становище та проблеми землевласників в перші пореформені роки у Херсонській губернії, масштаби використання вільнонайманої праці у сільському господарстві, розміри викупних платежів за реформою 1861 р. та інші питання.

У Дніпропетровському обласному архіві містяться матеріали фонду Канцелярії Катеринославського губернатора (ф. 11). Канцелярія була виконавчим органом при губернаторі, який опікувався адміністративно-господарчою діяльністю губернії, питаннями придушення селянських виступів, страйків, справами друку. Важливими є справи, де йшлося про умови праці, тривалість робочого дня, систему оплати та штрафування на металургійних

та гірничовидобувних підприємствах Катеринославської губернії. Фонд Акціонерного товариства Ландваровського дротяно-гвоздильного заводу братів Фрумкіних в Катеринославі (ф. 692) містить матеріали про реалізовану продукцію, прибутки, виробництво та торгівлю цього підприємства в окремі роки пореформеного періоду.

Отже, основний матеріал, з якого складається джерельна база дослідження, репрезентований опублікованими документами. Особливо багатоплановими є джерела з економічної і соціальної статистики. Слід констатувати, що неопубліковані джерела з архівів України не відображають у всій повноті зміни у соціальній структурі суспільства у пореформений період, що пояснюється частковою втратою документів пореформеного періоду та іншими причинами. В цілому наявна джерельна база, яка складається з поєднання архівних джерел, періодичних видань та опублікованих документів, є репрезентативною і дозволяє досить ґрунтовно проаналізувати становлення у надрах традиційної станової структури нових верств населення, притаманних капіталістичному ладу.

Перспективи подальшого дослідження писемних джерел з історії соціальних змін на Півдні України у пореформену добу пов'язані із залученням матеріалів архівів Російської федерації, зокрема Центрального державного історичного архіву Санкт-Петербурга та Центрального історичного архіву Москви.

Література

1. Свод законов Российской империи. Устав горный. — СПб., 1893. — Т. VII. — 283 с.; Свод законов Российской империи. Устав о промышленности. — СПб., 1887. — Т. XI, ч. II. — 125 с.; Свод законов Российской империи. Устав торговый. — СПб, 1887. — Т. XI, ч. II. — 240 с.
2. Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству быта крестьян (1861-1873 гг.): в 2 т. — СПб., 1873. — Т. 2. — 310 с.
3. Полный сборник узаконений о найме рабочих на фабрики, заводы и мануфактуры; о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих; о фабричной инспекции; о надзоре за заведениями фабрично-заводской промышленности / Изд. 4, вновь пересмотренное и дополненное по 21 января 1897 г.

- СПб, 1897. — 144 с.; Полный свод законов для купечества. Настольная книга. — СПб, 1873. — 734 с.
4. Сарбей В. Г. Україна крізь віки: в 15 т. — К.: Альтернативи, 1999. — Т. 9: Національне відродження України. — 1999. — 336 с.; Хрестоматія по історії СРСР: в 3 т. / Сост.: Лебедев В. И., Тихомиров М. Н., Сыроечковский В. Е. — М., 1949. — Т. 3. — М., 1949. — 320 с.
 5. Положение о выкупе крестьянами их наделов в собственность // Полный свод законов Российской империи. — Т. IX / Сост. А. Л. Саатчианом. — СПб, 1911. — С. 319-344; Козирев В. К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII-XX ст.). — Запоріжжя: Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2002. — 373 с.; Положение о найме на сельские работы // Полный свод законов Российской империи. — Т. XII / Сост. А. Л. Саатчианом. — СПб, 1911. — С. 2893-2904.
 6. Россия. Комиссия для составления Положений о крестьянах. Доклады хозяйственного отделения. Дополнительные доклады к № 14, № 16, № 17. — 1860; Россия. Комиссия для составления Положений о крестьянах. Доклады хозяйственного отделения / Общая ведомость по 43 губерниям и земле войска донского, о числе издельных и оброчных крестьян и о повинностях их в помещичьих имениях. — 1860. — 33 с.
 7. Днепропетровску 200 лет. 1776-1976: Сб. док. и мат. / Ред. И. В. Васильев. — К.: Наукова думка, 1976. — 511 с.; Херсону 200 лет. 1778-1978: Сб. док. и мат. / Сост. М. И. Бизер, Л. М. Бучинская, Л. В. Виноградова, Е. Я. Дьяченко и др. — К.: Наукова думка, 1978. — 405 с.
 8. Отмена крепостного права на Украине: Сб. док. и мат. / Ред. коллегия: Барабай А. З. и др. — К.: Изд-во АН УССР, 1961. — 428 с.; Отмена крепостного права: доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы. 1861-1862 / Отв. ред. С. Н. Валк. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — 312 с.;
 9. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. — Екатеринослав. — 1899, 1902, 194, 1906; Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 томах. — Херсон, 1883, 1886, 1888, 1889, 1890.

10. Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. — СПб: Департамент земледелия и сельской промышленности. — 1892. — Вып. V: Вольнонаёмный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях / Сост. С. А. Короленко. — 1892. — 798 с.; Статистический очерк крестьянского землевладения и землепользования в Европейской России / Сост. членом стат. комитета Д. П. Семёновым. — СПб, 1904. — 199 с.
11. Обзор Херсонской губернии за 1892 г. — Херсон: Тип. губ. правл., 1893. — 157 с.; Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 г. — Екатеринослав: Издание Екатеринославской Губернской Земской Управы, 1898. — 125 с.; Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1889 год // Сборник Херсонского земства. — Херсон, 1890. — Год 23. — № 5, май. — С. 1-53;
12. Скальковский А. Акцизные учреждения в Одессе // Труды Одесского статистического комитета. — Одесса, 1867. — № 2. — С. 269-284; Скальковский А. Начало развития заводской промышленности в Одессе // Труды Одесского статистического комитета. — Одесса, 1870. — № 3-4. — С. 148-157.
13. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Зап. іст. ф-ту Одес. держ. ун-ту. — 1998. — Вип. VI. — С. 1-319.
14. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем / Под ред. С. Бернштейна. — Одесса, 1881. — 144 с.
15. Статистический справочник по Югу России. — Полтава, 1910. — 75 с.
16. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов: в 2 т. / Под. ред. В. А. Дмитриева-Мамонтова. — СПб, 1905.
17. Правительственные и частные кредитные учреждения и акционерные общества в Новороссийском крае и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1873 г. — Одесса, 1873. — С. 180-187.
18. Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и по размерам в России. — Спб, 1906. — 148 с.

19. Орлов П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России с царством Польским и вел. княжеством Финляндским / Сост. по официальным сведениям департамента торговли и мануфактур за 1879 г. — СПб, 1881. — 754 с. — (Материалы для фабрично-заводской статистики); Орлов П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России / Сост. по официальным сведениям департамента торговли и мануфактур за 1890 г. — СПб., 1894. — 826 с. — (Материалы для фабрично-заводской статистики).
20. Микулин А. А. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства. — Одесса, 1897. — 365 с.
21. Историко-статистический обзор промышленности России. — СПб., 1883. — 574 с.
22. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур о состоянии торговли и промышленности г. Одессы в 1882 г. — Одесса, 1883. — 53 с.
23. Статистические таблицы Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийские календари на 1862-1868 гг. — Одесса, 1861-1868.
24. Общий свод по Империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, проведенной 28 января 1897 г.: в 2 т. — СПб: Изд. центр. статист. комитета МВД, 1905.
25. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — М.: Изд. центр. статист. комитета МВД, 1904. — Т. XLVII. Херсонская губерния. — 319 с.
26. Бориневич А. Перепись Одессы 8-го декабря 1892 // Новороссийский календарь на 1893 год. Т. II — С. 200-208; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. — СПб: Изд. центр. статист. комитета МВД, 1904. — Т. XLVII. г. Одесса. — 168 с.
27. Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.: в 2. т.- СПб, 1906.
28. Воспоминания одного из депутатов губернских комитетов, вызванных в Петербург в 1860 г., до обнаружения манифеста об освобождении крестьян // Екатеринославский юбилейный листок. — 1887, 9 мая. — № 24. — С. 1-3.

29. Вадон Б. Е. Французы на юге России. Семейная хроника (фрагменты) // Південний архів. — 2001. — № 4. — С. 72-80.
30. Ведомость о стоянии хлебов и о рабочей плате при уборке хлеба в Херсонской губернии 1866-1875 гг. // Сборник Херсонского земства. — Херсон, 1875. — Год 8. — № 7, июль. — С. 1-27; Взгляд на состоянии Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1867 г. — Одесса, 1867. — С. 62-85; Пространство, население и промышленность г. Одессы // Новороссийский календарь на 1867 г. — Одесса, 1867. — С. 98-105; Заводская и фабричная промышленность Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1873 г. — Одесса, 1873. — С. 166-168.
31. Весь Екатеринослав. Календарь на 1911 г. — Екатеринослав, 1911. — 278 с.; Екатеринославские губернские ведомости. — 1905. — № 10. — С. 2; Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. — Екатеринослав, 1864. — 326 с.; Ученые записки высшей школы. — Одесса, 1921 г. — № 1. — С. 1-25.

Резюме

Важными источниками изучения социальных изменений на Юге Украины во второй половине XIX в., в частности в Херсонской и Екатеринославской губерниях, являются опубликованные документы и архивные данные. В статье характеризуются законодательные акты, экономико-статистические материалы, периодика, переписи населения и др. Проанализированы архивные документы, которые находятся в фондах государственных архивов Одесской, Николаевской, Херсонской, Днепропетровской областей и г. Киева.

Рецензент доктор истор. наук, профессор А. М. Лебедеко

УДК 94(477.75):(470.620):(363.61)“02/03”

О. В. Ивченко

ПРОБЛЕМА ВАРВАРСКИХ ПОДРАЖАНИЙ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ АНТРОПОЛОГИЯ

Среди нумизматических памятников юго-восточной Европы I-IV вв. н. э. своей малой изученностью выделяется группа так называемых “варварских” подражаний римским денариям, веро-

ятно чекана Марка Аврелия, т. н. типа *dii militares*, имеющих на оборотной стороне изображение идущего Марса с копьём и трофеями в руках [6, с. 275-276]. Вопросы, связанные с появлением данных подражаний римским денариям с типом идущего Марса, различных типов имитаций и с ареалом их распространения до настоящего времени не разрешены в науке.

С момента открытия эти подражания получили в научной литературе наименование монеты “неизвестного народа”. В большинстве случаев аверс монет имеет неясное схематическое изображение, а на реверсе монеты воспроизводили изображение воина с копьём наперевес, постепенно превратившегося, по мере развития монетного типа, в некую геометрическую фигуру [10, с. 262]. Основным металлом для подражаний служило серебро, сменившееся на позднем этапе бытования медью [10, с. 262]. Вес подражаний не был постоянен и варьировал как внутри синхронной серии, так и на различных этапах существования имитаций. За всё время существования вес мог колебаться от 1 до 3 гр. [19, с. 30], а в некоторых случаях поздней серии достигал 4 гр. [26, с. 16-18].

Для определения иммитета “варварских” подражаний с идущим Марсом необходимо установить географию находок данных монет. Монеты “неизвестного народа” встречаются как в единичных находках, так и в кладах, а также, в исключительных случаях, в составе кладов других монет [17, с. 17]. В настоящее время известно более двух десятков точно установленных мест находок подражаний с данным монетным типом.

На основании этих монетных находок мы видим, что основной ареал распространения подражаний приходится на западную часть Северного Кавказа и территорию Боспорского царства. Следует отметить, что большая часть “варварских” имитаций сосредоточена на азиатской части Боспорского царства. Медные подражания встречаются в большинстве случаев среди единичных находок на античных городищах: Фанагория, Пантикапей, Тиритака [12, с. 128]. Клады же известны за пределами каких-либо поселений. Помимо указанных регионов, “варварские” имитации Марку Аврелию были также найдены на территории Украины, а именно в с. Лучице Львовской области [18, с. 88] и в с. Антоновке Черкасской области [18, с. 88]. Но, к сожалению, типы этих подражаний не указаны в данный момент эти мо-

неты относятся к малодостоверным находкам. Спорность атрибуции “варварских” подражаний заставляет предположить возможность существования находок, не попавших в монетные своды.

Северокавказские подражания римским денариям в Восточной Европе стали известны еще в середине XIX века [29, с. 193]. П. Бурачков в 1875 году опубликовал три таких подражания и попытался объяснить изображения на монете, в котором он увидел солнце, напоминающее славянского языческого бога Сварога [7, с. 108]. Первые же попытки изучения их были сделаны только в конце XIX века А. В. Орешниковым в работе “Материалы по древней нумизматике Черноморского побережья”, где впервые внимательно исследовал имеющиеся в его распоряжении имитации. Именно А. В. Орешников впервые предположил, что “варварские” подражания с типом идущего Марса были скопированы с римских императорских денариев II-III веков н. э., правда, не уточнил, какого именно императора денарии послужили прототипом. Относительная датировка имитаций А. В. Орешников высказал весьма осторожно предположение. Так, элементы монетного изображения имеют крестообразную форму, которую он принял за христианскую символику, заставили исследователя датировать эти монеты IV-VI веками н. э. [12, с. 128].

Следующая попытка изучения северокавказских подражаний была сделана А. Н. Захаровым. Критикуя датировку А. В. Орешникова, А. Н. Захаров заявляет, что употребление на монетах, в отдельных случаях, эмблемы креста весьма мало доказывает связь этих монет с христианством. На лицевой стороне монеты, пишет А. Н. Захаров, встречаются обычно самые разнообразные линейные рисунки от простых параллельных линий до многоконечной звезды, поэтому не стоит на основании схематического изображения делать какие-либо предположения, а, тем более, устанавливать датировку [10, с. 263]. К тому же, по утверждению А. Н. Захарова, изображение в некоторых случаях настолько непонятное, что П. Бурачков принял его за славянского бога. Сам же А. Н. Захаров, ссылаясь на мнение А. Н. Зографа, посчитал прототипами всех подражаний денарии Септимия Севера (193-211 гг. н. э.) и, отвергнув слишком позднюю датировку подражаний, предложенную А. В. Орешниковым, отнес начало выпуска к III веку н. э. Основанием для этого, по мнению

автора, служит данные по укреплению в конце II - начале III веков н. э., укрепления в устье Танаиса, когда на азиатской стороне Боспора велись большие оборонительные работы и размещения там римских гарнизонов [10, с. 263]. Учитывая, что при Септимии Севере снизилось качество римских денариев, которые являются прототипом, то весьма правдоподобно, по мнению А. Н. Захарова, что первый выпуск этих подражаний на территории Боспорского государства может быть отнесен к началу III века н. э. [10, с. 263].

Особая заслуга в изучении “варварских” подражаний Северного Кавказа принадлежит А. Н. Зографу. Именно А. Н. Зографом было впервые высказано предположение, что прототипом для подражания послужили римские серебряные монеты Марка Аврелия или Септимия Севера. Доказательством этого, по мнению А. Н. Зографа, служит большое стилистическое сходство портрета императора с изображением на отражении, где можно прочитать на лицевой стороне голову с кучерявыми волосами и бородой [11, с. 46]. Подтверждением для А. Н. Зографа служит большое количество денариев Марка Аврелия, находимых на территории Восточной Европы, которые поступали в конце II - начале III веков н. э. [11, с. 45]. Он же указал на фигуру идущего Марса как прототип для обратной стороны подражаний [11, с. 46]. Этот монетный тип известен со времени Траяна (98-117 гг.), встречаются также в эпоху Антонинов и Северов и связывают этот монетный тип с военными действиями Империи [11, с. 47]. Все это дало основания для А. Н. Зографа датировать “варварские” имитации первой половиной — серединой III века н. э. [11, с. 48]. А. Н. Зограф выявил также постепенную деградацию металла от сравнительно чистого серебра до чистой меди и постепенное искажение монетных типов [11, с. 46]. Следует уточнить, что все выводы относительно данных подражаний А. Н. Зограф сделал на основании предположения, и оставил открытым вопрос принадлежности монет “неизвестного народа” [11, с. 47].

В 70-х годах, принимая во внимание работу А. Н. Зографа, Л. Н. Казаманова и В. В. Кропоткин детально исследовали северокавказские подражания, разработав для них типологию с производной относительной хронологией. Вслед за А. Н. Зографом авторы признают прототипом подражания денарии Марка

Аврелия с типом идущего Марса. Имеющийся нумизматический материал был разделен на три группы в соответствии с последовательной деградацией первоначального типа, выявленного А. Н. Зографом. Каждая из трех групп подражания была датированна. К первой немногочисленной группе были отнесены подражания, чеканенные из сравнительно чистого серебра, а по изображению лицевой и оборотной стороны сохраняется близость к денариям Марка Аврелия. Первая группа датируется серединой III века н. э. Вторая группа наиболее многочисленная, состоит из монет низкопробного серебра со схематическим изображением императора и воина с копьем, и была отнесена ко второй половине III века н. э. Третью группу составляют медные монеты, имеющие на лицевой стороне изображение, далекое от сходства с человеческой головой, рисунок чаще превращается в орнамент в виде розетка с отходящими от нее лучами. Датируется эта группа концом III-IV вв. н. э. [12, с. 131]. Л. Н. Казаманова и В. В. Кропоткин предложенные даты возникновения северокавказских имитаций связывают с общим состоянием экономики Римской империи и Боспорского царства. Возникновение первых подражаний авторы связывают с прекращением поступления римских денариев в Восточную Европу, а последних с вытеснение серебра и биллоновых монет медными в конце III века н. э. [12, с. 131-132].

В конце 70-х гг. XX века В. В. Кропоткин специально пересмотрел и уточнил ранее предложенную хронологию. В соответствии с ней первая группа “варварских” имитаций с типом идущего Марс датируется первой половиной III века н. э.; вторая группа — первой половиной — серединой III века н. э.; третья группа — второй половиной III века н. э. [17, с. 30]. Л. Н. Казаманова осталась в этом вопросе на прежних позициях и никаких уточнений и поправок не внесла в совместную с В. В. Кропоткиным хронологию [13, с. 98].

В трёх сменяющих друг друга сериях таманских имитаций В. В. Кропоткин выявил значительный метрических разброс. От 1,37 г (min — 1,7 г; max — 3,07 г) для второй, биллоновой группы, до 2,05 г (min — 1,00 г; max — 3,05 г) для третьей, медной группы монет [14, с. 30-31]. Исследователь обратил внимание на значительную разницу между средним весом имитаций и номинальным весом денариев, который для времени

последних Антонинов варьировал от 3,23 до 2,93 г. Эта метрическая разница снова возвращает нас к проблеме выявления прототипа подражаний. Дело в том, что монетный тип идущего Марса воспроизводился не только на денариях (Марк Аврелий — BMC 627; RIC 326; RSC 916 [3, с. 214; 4, с. 238; 5, с. 217]; Коммод — BMC 76, 77, 96; RIC 25, 47; RSC 821, 853 [3, с. 236, 237; 4, с. 238; 5, с. 251, 252]), но и на квинариях (Марк Аврелий — BMC 668; RIC 351; RSC 928 [3, с. 221; 4, с. 240; 5, с. 217]; Коммод — BMC 186, 187; RIC 118а, 118в; RSC 487 [4, с. 379; 5, с. 244]). Эта серебряная монета во второй половине II в. н. э. весила от 1,89 до 1,43 г. Получается, что вес варварских имитаций находится между двумя римскими номиналами.

Единая находка “варварских” подражаний в Танаисе и общий интерес к этнической истории и хронологии Северного Кавказа заставили вначале 80-х гг. XX века Д. Б. Шелова обратиться к данной теме. В своей специальной работе он пересмотрел предложенную Л. Н. Казамановой и В. В. Кропоткиным типологию и хронологию северокавказских подражаний. Д. Б. Шелов также поддерживает предположение А. Н. Зографа о денариях Марка Аврелия как вероятном прототипе для данных имитаций, но указывает на слишком большой, по его мнению, хронологический разрыв между временем хождения прототипа и временем появления первых подражаний [29, с. 191]. С точки зрения Д. Б. Шелова денарии II века н. э. выпадают из обращения еще в конце II — начале III веков н. э., в результате замены их на денежные рынках Империи и Барбарикума биллоновыми денариями и антонинианами Северов. Указывая на то, что вкладах, закрытых после Септимия Севера денарии II века н. э. встречаются в незначительном количестве. Относительно обращения денариев Марка Аврелия, послуживших прототипом для северокавказских имитаций, Д. Б. Шелов считает, что практически прекращается их хождение на рынках Восточной Европы не позже самого начала III века н. э. [29, с. 192]. Он утверждает, что чистое серебро, из которого были чеканены первые выпуски подражаний, могли употребляться для монетной эмиссии только тогда, когда на рынке циркулировали серебряные денарии II века н. э., то есть самым началом III века н. э. Но окончательный аргумент в защиту своей хронологии Д. Б. Шелов приводит находку на Танаисе в 1971 году подра-

жания, которое он отнес ко второй группе Л. Н. Казамановой и В. В. Кропоткина. Монета найдена в переотложенном слое, но то обстоятельство, что Танаис был разрушен около середины III века н. э. и не восстанавливался до последней четверти следующего столетия, исключает возможность попадания этой монеты в город после 40-х гг. III века н. э., а это значит, по мнению Д. Б. Шелова, что выпуск подражаний второй хронологической группы осуществлялся еще до этого времени — первой половины III века н. э. Все изложенные сообщения дали ему основания настаивать на более ранних датах выпуска северокавказских подражаний, чем предложенные Л. Н. Казамановой и В. В. Кропоткиным. Таким образом, предложенная Д. Б. Шеловым хронология таманских подражаний, основанная на типологии Л. Н. Казамановой и В. В. Кропоткина, имеет следующий вид: подражания первой группы относятся к чекану конца II - самого начала III веков н. э.; подражания второй группы - первая половина III века н. э.; подражания третьей группы - вторая половина того же столетия [29, с. 193].

В середине 90-х годов XX века А. Я. Сергеев так же не принимает хронологическую типологию В. В. Кропоткина и Л. Н. Казамановой, указывая на то, что ей противоречит неотмеченные до его времени одновременно чеканенные монеты из разных металлов. Поэтому исследователь предлагает собственную схему хронологической последовательности северокавказских имитаций, основанную на характеристике аверсов монет [26, с. 15]. Согласно этим характеристикам им было выделено четыре основных стадии развития “варварских” подражаний: стадия становления, стадия утверждения стабильного типа, стадия упрощения стабильного типа, стадия упадка [26, с. 15-18]. При этом, А. Я. Сергеев принимая, рассуждения А. Н. Зографа относительно подражаний боспорских статов считает, что северокавказские имитации возникли в середине III и исчезли в середине IV вв. н. э. [26, с. 19]. Через несколько лет после накопления нового материала, А. Я. Сергеев пишет новую работу, где предлагает новое название и доработанную типологию “варварских” подражаний [27, с. 61]. Приводя примеры подражаний, где на реверсе кроме “идущего Марса” известны и другие изображения А. Я. Сергеев предлагает новое название — таманский денарий — как наиболее подходящее [27, с. 61]. Типология

А. Я. Сергеева основана не на эволюции металла, а на монетном изображении. Исследователь делает акцент на том, что сегодня известны монеты одной пары штемпелей в разных металлах (биллоне и бронзе). На основании этой типологии А. Я. Сергеев выделяет несколько десятков серий монет и множество монет-оденочек. Эти серии А. Я. Сергеев делит на магистральные эмиссии — многочисленные и хорошего исполнения — и параллельные им побочные эмиссии — незначительные по масштабу и худшей работы. Первые он приписывает крупному монетному двору, а вторые другим, бесконтрольным центрам чеканки [27, с. 62]. Относительно хронологии А. Я. Сергеев остался на прежних позициях, то есть таманские подражания возникли в середине III и исчезли в середине IV в. [27, с. 83].

Как видим, география находок “варварских” подражаний данного типа представлена более-менее ясно и не вызывает в научной среде серьезных разногласий. Иначе обстоит проблема датировок различных серий подражаний, и, прежде всего, проблема определения времени возникновения ранней группы имитаций с типом идущего Марса. К сожалению, для решения вопроса северокавказских подражаний совершенно не могут быть привлечены данные об обстоятельствах их находок, так как все монеты, об условиях которых мы имеем сведения, встречаются на городищах в переотложенном слое позднееримского времени, не поддающихся точной датировки. Относительно находки серебряных подражаний в Танаисе, на котором Д. Б. Шелов основывает свою хронологию, то к ним следует относиться осторожно. Не стоит датировать целую монетную серию по одной монете, тем более найденную в переотложенном слое. Сам же Танаис действительно был разрушен в 251/254 гг. III в. н. э., но уже после 250-х гг. на его месте появляется “постантичное” поселение. И, наконец, заключение Д. Б. Шелова относительно принадлежности найденного подражания ко второй группе были сделаны им самим и опубликованы в виде готовых выводов [28, с. 66]. Вполне возможно, что это подражание относится к первой группе, так как четкую границу между первой и второй серией установить очень трудно [26, с. 15]. Что касается доработанной типологии А. Я. Сергеева, то она не только не вносит какое-либо прояснение в проблему хронологии “варварских” подражаний, но, кажется, излишнее усложняет ее. Поставив в основу типологии изоб-

ражение А. Я. Сергеев полностью проигнорировал существующий типологический ряд подражаний основанный как на деградации металла монет, так и на развитии монетного поля. Чеканка подражаний одной парой штемпелей может говорить о переходе от одной серии “варварских” подражаний к другой, к тому же необходимо учитывать схематичность рисунка на монетах и отсутствие обнаруженных, пока, остатков штемпелей. Версия о существовании нескольких одновременных центров чеканки ничем не обосновано, оставаясь пока чистым предположением.

В связи с неопределенностью и малой информативностью находок самых имитаций, вопрос начала чекана этой группы монет следует увязать с проблемой хождения в варварской среде прототипов подражания. На это впервые указывает А. Н. Зограф, считавший что предметов подражания для монет “неизвестного народа” послужили денарии Марка Аврелия [11, с. 46]. Большинство последующих исследователей занимающихся данной проблемой разделяли данную версию, но А. Н. Зограф предположил это, как выше сказано, на основании стилистического сходства изображение аверса и реверса [11, с. 46]. К описанию А. Н. Зограф относил и изображение Септимия Севера, но так как монеты Марка Аврелия встречаются в Восточной Европе чаще, то он остановился на последнем. Под это описание попадает также монеты с изображением Луция Вера и Коммода, а установить по внешнему виду, какой император изображен на подражании проблематично. Но это принципиально важно, учитывая, что А. Н. Захаров считал прототипом денарий Септимия Севера [10, с. 268], как впрочем, и В. В. Кропоткин в середине 50-х гг. XX века. Относительно типа идущего Марса, то данный сюжет появляется ещё на монетах Траяна и был изображен на монетах Антонина Пия, Марка Аврелия, Луция Вера, Коммода и Септимия Севера. [6, с. 275-276].

Хронология поступления римских денариев в Восточную Европу также является дискуссионным вопросом. Появление римского монетного серебра в этом регионе относится по времени завоевания Дакии, и пик этого процесса приходится на 80-90-х гг. II века н. э. [17, с. 17]. В большинстве случаев эта дата не оспаривается исследователями. Проблемным является вопрос о прекращении поступления римских денариев и выпадения их в клады [17, с. 18]. Д. Б. Шелов, как было сказано, является

сторонником ранней даты прекращения поступления денариев, основываясь на утверждении, что большая часть клада заканчивается монетами Комода [29, с. 192]. В. В. Кропоткин в этом вопросе не был однозначен. В работе с Л. Н. Казамановой он придерживается даты 40-х гг. III века н. э. прекращения хождения римских денариев в Восточной Европе [12, с. 128], но в дальнейшем он придерживается более ранней даты - начало III века н. э. [18, с. 30].

Г. О. Небиеридзе считает, что прекращение поступления римских денариев произошло до 30-40-х гг. III века н. э. [22, с. 15]. Обращая внимание на то, что во всех поздних кладах преобладает эмиссия Антонинов, а именно Антонина Пия и Марка Аврелия. Ссылаясь на Тацита, Г. О. Небиеридзе объясняет это явление предпочтением варваров полноценному серебру [22, с. 15]. Население, к которому попадали римские денарии, не принимали антонинианы III века н. э., что подтверждается кладами, где они являются младшими монетами и составляют незначительный процент. Денарии времени Антонина Пия, Марка Аврелия, Коммода продолжали поступать до середины III века н. э., пока окончательно не исчезли из оборота в самой империи [22, с. 16]. Так же из кладов с поздней монетой Септимия Севера, с преобладанием монеты Антонианов, имеют плохую сохранность [22, с. 18]. Это свидетельствует о том, что монеты II-III веков н. э. имели определенный срок хождения как в Империи так и Барбарикуме, прежде чем попали в клады. Г. О. Небиеридзе отмечает сильную изношенность монет, которая характерна для кладов II века н. э., что, по его мнению, ставит вопрос о широких временных рамках поступления римских денариев в Восточную Европу [22, с. 19].

Особый интерес представляют находки римских динариев II века в закрытых комплексах с датирующими импортными и местными вещами, которые демонстрируют более позднюю дату. К сожалению, на данный момент не создано работы, где были бы представлены закрытые комплексы с римским импортом Восточной Европы. Но мы можем использовать, с определенной долей осторожностью, уже существующие работы для Центральной Европы [2, с. 221-225]. Отдельным вопросом стоят Борочинский и Неженский клады, с динариями I-II столетия н. э.

и украшениями и серебряной посудой IV века [17, с. 29]. По поводу этих кладов в археологии ведется долговременная дискуссия, не разрешенная до сегодняшнего дня [17, с. 29].

Римские денарии действительно массово начали поступать в Барбарикум после завоевания Дакия Траяном. Своего пика поступление достигает 80-90-е года II века н. э., в связи с Маркоманскими войнами, после чего приток постепенно начинает ослабевать. Основную часть этих находок составляют динарии Антонина Пия и Марка Аврелия, после чего их приток начинает уменьшаться и ко времени Северов полностью прекращается [17, с. 30]. Но главный вопрос заключается в продолжительности времени хождения римских денариев в Барбарикуме.

Для решения вопроса возникновения “варварского” чекана и времени его хождения необходимо для начала выяснить, какие функции выполнял римский полноценный денарий в Барбарикуме Восточной Европы. В отечественной науке долгое время было принято утверждение, что находки монет, их количество и география распространения свидетельствует о развитии денежной торговли у варварского населения. Монетные клады — верный показатель денежного обращения, когда меновая торговля уступает свое место денежному обмену [16, с. 154.]. Таким образом, исследователи переносили на монету в варварском обществе функцию, которую она выполняла в римском государстве, то есть, эквивалента стоимости [16, с. 154.].

На сегодняшний день к вопросу о природе хождения римских денариев в варварской среде существует два основных подхода. Первый, “маржиналистский”, как было упомянуто выше, исходит из убеждения, что римские монеты выполняли экономические функции в Барбарикуме, где существовали или только зарождались торговые отношения. Этот подход был преимущественно воспринят отечественной школой. Второй подход получил название “субстантивистский”, и нашел распространение в англо-американской научной мысли. Основывался он на социальных предпосылках отрицания, каких-либо рыночных отношений, и действия “престижной экономики”, где римские монеты выполняли социальные и сакральные функции.

В 1960-х гг. К. Поланьи подвергнул критике распространения экономических механизмов и мотиваций на первобытные общества, фундирующей на мнении о природе “экономическо-

го человека”, склонного к торгу, обмену и выгоде [23, с. 56]. По мнению К. Поланьи, социально-экономические отношения в доклассовом обществе базируются на принципах взаимности (реципрокация) и движимы, прежде всего, социальными мотивациями [23, с. 60]. Экономическая деятельность человека в таком обществе, как правило, полностью подчинена общей системе общественных связей. Человек действует не ради обладания материальными благами, а для того, чтобы гарантировать свой социальный статус, свои социальные права, свои социальные преимущества [23, с. 58]. В подобном обществе нет места для мотивации прибыли, попытки спорить и торговать сурово осуждаются, а экономическая система основывается на добровольном даре, регламентированном дарообмене [23, с. 58]. Неоднократно в системе распределения благ посредником выступал племенной вождь, который пользовался этой системой для своих целей. Дело в том, что в доклассовом обществе в виде неписаного закона действовало правило ответа на дар взаимным даром [24, с. 145], поэтому вожди раздавая принадлежащие им вещи, чтобы связывали получателей с собой определенными обязательствами. Такая система взаимоотношений, по мнению К. Поланьи, в изменившемся виде действовала до конца средневековья, когда рынок и экономические мотивации поведения человека ещё не играли важной роли в системе циркуляции благ [24, с. 67].

В отечественной науке сторонником “экономической антропологии” является выдающийся медиевист А. Я. Гуревича, подчёркивающий, что раннесредневековом обществе германцев, где имущество не представляло собой богатство в современном понимании, не было средством накопления и экономического могущества, а важнейшим признаком собственности здесь является отчуждение [8, с. 229]. Заключалось оно в том, что отчуждение имущества способствовало приобретению и повышению социального престижа и уважения, и подчас передача собственности могла дать большое влияние, нежели ее сохранение и накопление. Изучая проблему генезиса феодализма А. Я. Гуревич, по сути, применил концепцию “престижной экономики”, изложенную в работах американской школы экономической антропологии. Наличие в германском обществе принципов распределения подтверждает сообщение Тацита об обычае у германских общин добровольно уделять вождям “кое-что от своего скота и плодов

земных, и это принимаемое теми как дань уважения” [15, с. 360]. А. Я. Гуревич нашел отображение этого института и в более позднем скандинавском эпосе [8, с. 233]. У германских вождей одним из способов поставить в зависимость от себя своих соплеменников были устраиваемые ими пиры (в экономической антропологии это принято называть потлачами), на которых происходили щедрые раздачи даров. Скандинавские скальды воспевают щедрость конунгов и верность дружинников, которые служили им за розданное золото, серебро, оружие и другие ценности, что привязывало дружинников к господину нерасторжимыми узами и налагало на него обязательства соблюдать верность вплоть до самой смерти [8, с. 234]. О данном социальном институте связи имеются свидетельства и у античного историка Тацита [15, с. 359]. А. Я. Гуревич считал, что непонятную для античных авторов жажду серебра у германцев необходимо объяснять, принимая в расчет их религиозные представления. У германцев складывается взгляд на серебро, как на такой вид богатства, в котором материализуется счастье и благополучие человека, его семьи и рода [8, с. 234].

Попадая в варварскую среду римский денарий терял прежние функции, которые он выполнял в Империи. Древними германцами он воспринимался не как денежная единица, а как чужая, не известная до тех пор вещь и наделялся новым смыслом. В потестарном обществе римский денарий воплощал в себе “силу”, “доблесть”, “славу” и “власть”. Тот, кому он принадлежал, становился обладателем сакральных атрибутов власти, демонстрируя тем самым свое избранничество, представляя вещь как носитель харизмы предыдущего владельца [14, с. 9]. Поэтому дружинники вождей домогались от них даров серебряной монетой или другими драгоценными вещами, надеясь получить таким путем частицу удачи и счастья, которыми были богаты их предводители. Подаренные дружиннику ценности он не отчуждал, не стремился купить на них иные богатства, а искал верный способ их сохранить [8, с. 234]. Поэтому период хождения римской монеты за пределами Римской империи может составлять от одного поколения до нескольких столетий, о чем свидетельствуютклады длительного накопления.

Таким образом римские денарии поступали к вождям в силу различных причин, но главным источником, по мнению

современных исследователей, были “скифские войны” в Черноморском и Эгейском бассейне, грабеж, выкуп, выплаты Империи, но не как не торговля, хотя случайные и единичные приобретения излишков зерна римскими купцами у пригичных черняховцев не исключаются [21, с. 50]. Имеющиеся находки кладов с большим количеством римских денариев говорят о сосредоточении их в руках племенной верхушки, которая не использовала их в торговле с соседними племенами или Империей, а раздавала их своим соплеменникам в виде дара. Германские вожди, получившие в результате походов или донаций Империи серебряные монеты принимались раздавать их среди своих соплеменников. Таким образом, они демонстрировали свою щедрость, которая налагала на получателя дара определённые социальные обязательства перед дарителем. В свою очередь, серебряные денарии выполняли различные функции, описанные для пшеворской культуры А. Бурхе, родственной черняховской культуре [1, с. 4]. Главная их функция заключалась в социальном престиже и в подарочно-обменных отношениях. Нельзя отвергать полностью и торговый способ поступления римских денариев, но стоит уточнить, что торговлей это называлось со стороны купцов Римской империи, а для черняховского населения это был натуральный обмен, где серебряная монета являлась не эквивалентом стоимости, а простым товаром, то есть источником серебра или престижной вещью, как бронзовая и стеклянная посуда, украшения или оружие.

Что касается “варварских” подражаний на территории Азиатского Боспора, то они были чеканены одной из группировок германских племен, которая обосновалась здесь в середине III века н. э., в результате очередного “скифского” похода. Осевшие на этой территории они столкнулись здесь с медным боспорским статером, не представлявшим для них интереса, а так же отсутствием у боспоритов серебряных римских монет. Единичные находки денариев Марка Аврелия в близи Анапы, могли быть принесены сюда самими германцами [20, с. 202]. Империя уже давно перешла на биллоновую монету, которую так же не ценили германцы, и не могла выплачивать варварам донации полноценными денариями. Поэтому они перешли к созданию собственной монеты, по образцу известных им императорских денариев [26, с. 14]. Источником серебра могли служить серебряные изделия добытые “скифами” в малоазиатских походах, а так

же сами римские денарии [26, 14]. Предназначены они были для тех же функций, что и римские денарии в варварском обществе, то есть они не использовались для торговли, и некоем случае не являлись заменой торговой денежной единицей. Колебание веса имитаций от 1 до 4 грамм является доказательством этого [19, с. 34]. Наличие таманских подражаний в слоях боспорских городов говорит скорее об их варваризации, а не о хождении вместе со статерами во внутренней торговле [10, с. 268]. Но в отличие от римских денариев северокавказские имитации имели другую смысловую нагрузку. Если ранее германский вождь был только посредником между Империей и варварским обществом в подарочно-обменных отношениях, то теперь он сам создавал монеты. Римская империя не была больше источником серебряных монет, им являлся сам вождь, который подражал не просто императорскому денарию, а самому императору. Сокращение серебра объясняет появление биллоновых и медных подражаний, но последние говорят о новой смысловой нагрузке на имитации.

Таким образом, “варварские” подражания с типом идущего Марса, появляются с середины III века н. э., то есть в соответствии с хронологией В. В. Кропоткина и Л. Н. Казамановой. В результате постепенной деградации металла и изображения в течении второй половины III века, что связано копированием последующих групп подражаний предыдущим, привело к замене серебра медью и было связано с вытеснением серебряных и биллоновых монет медными в самой Римской Империи. По нашему мнению принимать денарии Марка Аврелия за прототип для рассматриваемых подражаний можно только условно. Это связано со сходством изображений императоров (благодаря эллинофильской моде на бороду среди римской элиты, введенной ещё Адрианом) Антонина Пия, Луция Вера, Коммода и Септимия Севера с описанием, предложенным А. Н. Зографом. Кроме того, монетный тип *dii militares* с изображением идущего Марса чеканился на денариях перечисленных императором [6, с. 274-275]. Что касается хронологий каждой из серий этих подражаний, то на сегодняшний день существуют на этот счет определенные проблемы, так как некоторые исследователи считают, что биллоновые и медные монеты могли быть отчеканены в одно время. [26, с. 17]. Но мы с точностью можем сказать, что биллоновые имитации ходили до середины первой четверти IV века

н. э., что подтверждается двумя кладами из Гай-Кадзор, где среди боспорских монет с крайними датами 286-336 гг. выявлены варварские биллоновые подражания [25, с. 172].

Литература

1. Burche A. Circulation of Roman Coinage in Northern Europe in late Antiquity // *Histoire & Mesure*. — 2002. — Vol. XVII, № 3/4 — P. 1-18
2. Eggers H. J. Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im Freien Germanien // *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*. — 1955. — Bd. 2.
3. Mattingly H. Coins of the Roman Empire in the British Museum. — London, 1968. — Vol. IV.
4. Mattingly H., Sydenham E. A. The Roman Imperial Coinage. — London, 1930. — Vol. III.
5. Seaby H. A. Roman Silver Coins. — London, 1979. — Vol. II.
6. Абрамзон М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской Империи. — М., 1995. — 380 с.
7. Бурачков П. О местоположении древнего города Киркинетеса и монетах ему принадлежащих // *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса. — Одесса, 1875. — Т. 9. — С. 98-109.
8. Гуревич А. Я. Начало феодализма в Европе // *Гуревич А. Я. Избранные труды в 2-х тт.* — СПб., 1999. — Т. 1. — 340 с.
9. Ивченко О. Природа хождения римских денариев в Черняховском обществе // *Дні науки історичного факультету 2009: Мат. II Міжн. наук. конф. студ., аспір. та мол. вчених, присв. 175-річчю Київського нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка*. — К, 2009. — Вип. 2, ч. 1. — С. 26-27.
10. Захаров Н. А. Вопрос о монетах “неизвестного народа” // *Вестник древней истории*. — 1937. — № 1. — С. 260-268.
11. Зограф А. Н. Распространение находок античных монет на Кавказе // *Труды отдела нумизматики*. — Л., 1945. — Т. 1. — С. 41-53
12. Казаманова Л. Н., Кропоткин В. В. “Варварские” подражания римским денариям с типом идущего Марса // *Вестник древней истории*. — 1961. — № 1. — С. 128-147.
13. Казаманова Л. Н. Введение в античную нумизматику. — М., 1969. — 280 с.

14. Калинина И. В. К вопросу о семантике адаптации чужеродных предметов в культуре // Чужая вещь в культуре. — СПб., 1995 — С. 7-8.
15. Корнелий Тацит. Сочинения в 2-х тт. — Л., 1969. — Т. 1. — 270 с.
16. Крopotкин В. В. К вопросу о развитии товарного производства и денежных отношений у племен черняховской культуры во II-IV вв. // Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма. — М., 1970. — С. 146 -160.
17. Крopotкин В. В. Клады римских монет на территории СССР // Свод археологических источников. — М., 1961. — Вып. Г 4-4 — 147 с.
18. Крopotкин В. В. Новые находки римских монет в СССР // Нумизматика и эпиграфика. — М., 1966. — Вып. 6. — С. 81-92.
19. Крopotкин В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тыс. н. э. — М., 1967. — 237 с.
20. Кругликова И. Т. Боспор в позднеантичное время. — М., 1966. — 240 с.
21. Магомедов Б. В. Монети як джерело вивчення історії племен черняхівської культури // Археологія. — 2006. — № 4. — С. 49-52.
22. Набєридє Г. О. Про поширення римських монет у Східній Європі // Археологія. — 1984. — № 48. — С. 15-24.
23. Поланьї К. Великая трансформация. Политические и экономические истоки нашего времени — СПб., 2002. — 190 с.
24. Саллинз М. Экономика каменного века. — М., 1999. — 187 с.
25. Салов А. И. Клады III-IVвв. с Шум Реки // Советская археология — М., 1975 — № 3. — С. 170-178.
26. Сергеев А. Я. “Варварские” денарии в области от Подунавья до Закавказья // Международный нумизматический альманах. — М., 1995. — № 2. — С. 14-23.
27. Сергеев А. Я. Варварский чекан на Тамани // Нумизматика в историческом музее. — М., 2001. — № 115 — С. 61-80.
28. Шелов Д. Б. Монетные находки в Танаисе // Нумизматический сборник. — Тбилиси, 1977. — С. 64-73.
29. Шелов Д. Б. О датировке северокавказских подражаний римским денариям // Кавказ и Восточная Европа в древности. — М., 1973. — С. 187-198.

Резюме

Стаття присвячена проблемі варварських імітацій римській монеті, поширених на території Північного Кавказу в III-IV ст. н. е. Проблема римського монетного імпорту та варварських імітацій розглядається крізь призму економічної антропології. В даній роботі висвітлюється історія вивчення таманських імітацій, наводяться версії типології та походження варварського чекану. Використовуючи данні економічної антропології та на основі існуючих знахідок, в статті робиться спроба встановити хронологію поширення імітацій та їх функціональної приналежності.

Рецензент доктор истор. наук, профессор Е. В. Смытнына

УДК 94(410.1):929 Фортеस्कью “14”

О. С. Хомич

ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ДЖОНА ФОРТЕСК'Ю

Джон Фортеस्क'ю — юрист, державний діяч і автор політичних трактатів — є однією з найяскравіших фігур на арені політичного життя Англії XV століття. Як судовий та політичний діяч він займає одне з перших місць в історії того періоду.

Про життя Джона Фортеस्क'ю мало що відомо. Ні місце, ні точна дата його народження не відомі. Походив він із південної частини графства Девоншир і належав до старої, середнього достатку дворянської фамілії, що веде свою генеалогію від одного з лицарів Вільгельма Завойовника. Стосовно дати народження Фортеस्क'ю існує два припущення. Нащадок та один із біографів Джона Фортеस्क'ю лорд Клермонт вважає, що той народився у 1395 році. При цьому він посилається на самого Фортеस्क'ю, який в одному зі своїх трактатів писав про те, що ніхто не може стати “сержантом закону”, якщо до цього не вивчатиме право на протязі 16 років, а Фортеस्क'ю був “сержантом закону” приблизно у 1429 чи 1430 [1, с. 40]. На думку іншого біографа — Фосса, Фортеस्क'ю народився на декілька років пізніше, біля 1399 року.

Джон Фортеस्क'ю був другим сином в родині і не міг претендувати на спадок. Ще коли Фортеस्क'ю був дитиною, його батьки вирішили, що він буде юристом. Отримавши базову освіту в одному з коледжів Оксфордського університету, Фортеस्क'ю вступив до Лінкольн Інн — однієї з чотирьох англійських корпо-

рацій, що готували адвокатів і разом з тим були формою їх об'єднання. У 1425 році Фортеск'ю було обрано головою цієї корпорації. Він переобирався на цю посаду в 1426 і 1429 роках [1, с. 41]. Завдяки своїй практиці, Фортеск'ю отримав репутацію досвідченого адвоката. В 1430 році його було удостоєно звання “сержанта закону” — найвищого звання, яке могли в Англії отримати адвокати [1, с. 42]. Це звання було єдиним засобом відзначити найбільш досвідчених та гідних цього адвокатів. Щорічно близько 7 — 8 людей було удостоєно цього звання. Одним з них у 1430 році був Фортеск'ю [7, с. 250]. В 1442 році Фортеск'ю було призначено на посаду верховного судді Суду загальних тяжб і незабаром після цього введено в звання баронета [1, с. 46].

Одночасно з кар'єрним зростанням іде процес зростання його земельної власності. Частину своїх володінь він отримав завдяки вдалому одруженню на багатій спадкоємиці в 1436 році, частину він отримав від свого старшого брата, що віддав йому згідно з договором певну частину родинних володінь у Девонширі. Фортеск'ю став одним із багатих землевласників [1, с. 44]. Існують відомості, що в той самий час його неодноразово обирали членом парламенту, він часто був радником уряду з фінансових питань. Фортеск'ю приймав активну участь в урядових розслідуваннях, пов'язаних з повстанням в Кенті. Кентське повстання — одне з найбільших народних повстань в Англії XV столітті. Воно розпочалось у 1450 році, на чолі повстанців стояв Джек Кед. Фортеск'ю був суддею в цьому процесі. Участь в придушенні повстання визвала вороже відношення до Фортеск'ю зі сторони опозиційно налаштованих дворян. Однак, цікавим є той факт, що порівняння основних документів Кентського повстання з вимогами, які згодом висував Джон Фортеск'ю, показує спільність поглядів стосовно багатьох питань між кентськими повстанцями та Джоном Фортеск'ю. Так, учасники повстання висловлювали незадоволення зростанням багатства знаті і збіднінням корони. Повстанці, як і Фортеск'ю, вимагали повернення земель королівського домену. Король повинен збагачуватись за рахунок магнатів. Але повстанці намагалися здійснити свої вимоги за допомогою озброєного повстання, а Фортеск'ю не схвалював такого роду дії [6, с. 221-224].

Із самого початку зіткнення двох феодальних кланів, що ввійшло в історію як війна Білої та Червоної Троянд, Фортеस्क'ю пов'язував свою долю з династією Ланкастерів. Коли права Ланкастерів на престол підверглись сумнівам прибічниками Йорків, він вперше взявся за перо і виступив на арену публіцистики із захистом прав Ланкастерської династії і з критикою претензій її супротивників Йорків. На думку Фортеस्क'ю, головним аргументом проти претензій герцога Едуарда Йоркського на престол був той факт, що Едуард Йоркський походив від короля Едуарда III по жіночій лінії, а жінки не мають права претендувати на престол, оскільки у всьому повинні підпорядковуватись чоловікам. Ще одним аргументом, який Фортеस्क'ю наводив вже в 1460-1463 рр, було те, що Едуард Йоркський не володіє чудесним даром зцілювати хворих золотухою. А цим даром володіли всі справжні королі Англії і в тому числі Генріх VI [3, с. 194]. Спадкоємці по жіночій лінії, доводить Фортеस्क'ю, не володіють привілеями, які дає королівська кров. Якщо навіть жінка є королевою, все одно руки її не володіють даром зцілення. Жодна королева не здатна вилікувати хворого на золотуху [3, с. 273].

Заслуги Джона Фортеस्क'ю були високо оцінені королем Генріхом VI — представником династії Ланкастерів. В 1460 році Фортеस्क'ю було призначено канцлером королівства [1, с. 51]. Але незабаром внаслідок поразки Ланкастерів при Сент-Албані до влади прийшли Йорки. Проголошення Едуарда Йоркського королем Англії під імям Едуарда IV покклало кінець службовій кар'єрі Фортеस्क'ю. Але його публіцистична діяльність стала ще активнішою. Фортеस्क'ю супроводжував Генріха VI до Шотландії, брав активну безпосередню участь в громадянській війні. Не виключена можливість того, що саме під час свого перебування в Шотландії, Джон Фортеस्क'ю написав свій перший трактат “De Natura Legis Naturale” (“О природе естественного права”). Перша частина праці присвячена теоретичним питанням права та держави. Друга частина трактату присвячена безпосередньо питанням престолонаслідування і має на меті довести, що претензії нащадків королів по жіночій лінії на престол не мають ніякої юридичної підстави.

Генріх VI вирішив зробити спробу заручитись підтримкою французького короля. Навесні 1462 року з дипломатичною місією на континент відправилась дружина Генріха VI королева Мар-

гарита з молодим спадкоємцем трону принцом Едуардом. Їх супроводжував канцлер Фортеск'ю, наставник молодого принца. Ланкастери отримали обіцянку допомоги і Фортеск'ю відправився з цією новиною до Шотландії. Але дуже скоро Генріх VI ще раз зазнав невдачі. Фортеск'ю разом з королевою Маргаритою та молодим спадкоємцем знову опинились у Франції, де канцлер з невеликими перервами прожив 7 років [1, с. 67]. Це був період серйозних політичних роздумів, складалися погляди Фортеск'ю на державу і королівську владу [5, с. 57]. Саме в цей час Фортеск'ю створив політичне вчення, що являло собою важливий етап в розвитку політичної думки і ознаменувало собою перехід від ідеології станово-представницької монархії до ідеології абсолютизму. Було створено трактат “De Laudibus Legum Angliae” (“Про похвалу законам Англії”), написаного в вигляді діалогу між канцлером та його учнем.

В 1470 році відбулась короткочасна реставрація Ланкастерів, але вже у 1471 році вони були вщент розбиті. Принц Едуард загинув. Фортеск'ю потрапив в полон. Генріха VI було вбито. Династія Ланкастерів зійшла з політичної арени. Незабаром після всіх цих подій Фортеск'ю змінює політичну орієнтацію. Він запропонував свої послуги переможцям і вже в жовтні 1471 його було помилувано. За це Фортеск'ю написав трактат, в якому доводив право жінок на престол [2]. Жінка може правити країною, адже при цьому вона все одно підкорюється чоловіку — римському папі. Новий король повернув всі маєтки Фортеск'ю [1, с. 72] і той оселився в одному з них в Ебрінгтоні, присвятивши останні роки свого життя роботі над трактатом “The Governace of England” (“Управління Англією”), де він виклав свої основні політичні погляди. Він вважає встановлення сильної королівської влади головною політичною задачею свого часу і єдиним засобом покласти кінець феодальним міжусобицям. Остання згадка про Фортеск'ю датується лютим 1476 року. Незабаром після цього він, вочевидь, помер, закінчивши свій трактат про державне управління Англії, але так і не побачивши його опублікованим.

Багатий політичний досвід, значна для тих часів ерудиція, і можливість порівняти англійський та французький державний устрій дали Фортеск'ю багатий матеріал для роздумів та узагальнень. Результатом останніх є 3 трактати: “Сутність природного права”, “Похвала законам Англії”, “Управління Англією” [4, с. 112].

Джон Фортеск'ю в своїх трактатах неодноразово критикував стару феодальну знать. Він писав про біди, які терпить від магнатів населення, і про небезпеку, яку становлять для держави претензії феодалів на занадто велику владу в королівстві. Фортеск'ю радить видати акт про презумпцію, тобто про повернення королю багатьох земель, що вже досить довго знаходились в руках магнатів. Також він радить з метою запобігання концентруванню в одних руках великої кількості земель використовувати феодальне право вето, яке король міг накладати на шлюби спадкоємця значних земельних володінь. Фортеск'ю наголошує на необхідності збільшення кількості посад, на які призначав безпосередньо сам король. Опору благополуччя Англії він бачить в середніх землевласниках [5, с. 218]. Багатство короля, вважає Фортеск'ю, є гарантією безпеки майна його підданих. Фортеск'ю пише про необхідність збільшення земельної власності короля за рахунок великих феодалів.

Що стосується бідних верств населення, то про них Фортеск'ю говорить зневажливо. Він впевнений, що у цих людей немає ні страху ганьби, ні страху втратити своє майно, оскільки вони нічого цього не мають. Вони не спроможні бути справедливими, оскільки не мають ніяких знань. Бідне населення викликає у Фортеск'ю не тільки зневагу, але й страх. Повстання Джека Кеда змусило його замислитись про можливість виникнення нових селянських повстань. Розорення селян здається Фортеск'ю небезпечним з двох причин: по-перше, воно буде погано впливати на здатність країни до захисту від зовнішніх ворогів, по-друге, — створює загрозу повстань. “Деякі люди говорять, що було б краще для короля, якби населення Англії було таке ж бідне, як населення Франції. Тоді воно не піднімало б повстання, оскільки не мало б ані зброї, ані можливості її придбати. Про таких людей можна сказати, що вони мало що розуміють, але дуже легко дають поради. Такі люди не піклуються про Англію, могутність якої опирається на лучників, які не являються багатими людьми. А якби вони стали ще біднішими, то не мали б змоги придбати лук, стріли та іншу необхідну зброю і не змогли б протистояти ворогам. Тому збідніння населення призвело б до падіння могутності нашого королівства... Як можна буде придумати повстання, підняте якою-небудь могутньою людиною, якщо

населення буде настільки бідне, що не зможе битись та цим самим допомогти своєму королю в цій війні” [1, с. 137-138].

В центрі політичних роздумів Джона Фортеск'ю стоїть король, його положення в державі. Він вважав, що “король Англії не може самостійно змінювати закони свого королівства... Він не може змінювати закони без згоди своїх підданих” [8]. Крім того, Фортеск'ю встановлює певні типи правління, пояснює їх походження. Існує, пише він, два типи королівського правління: *dominium regale ma dominium politicum et regale*. При першому типі король править своїми підданими відповідно до тих законів, які сам і створює. При другому типі король повинен правити виключно на основі тих законів, з якими погоджуються його піддані. При *dominium regale* король стоїть вище законів, при *dominium politicum et regale* король править в межах закону. Держава, якою король править за принципом *dominium regale*, була створена шляхом завоювання: “Колись люди, що були сильнішими за інших та жадібними до слави, часто силою зброї підкорювали собі сусідні племена та змушували їх підкоритись своїм наказам, які ставали законом для цих людей...Так виникли деякі держави, і правителі, що таким чином керували своїми підданими, присвоїли собі звання короля” [8]. А держава, якою керують за принципом *politicum et regale* було створена шляхом домовленості — спільноти, що складались з багатьох членів і бажали перетворитись в державу, обрали з-поміж себе правителя і той ставав їх королем: “...коли народ в якій-небудь країні прагне об'єднатись в політичне тіло, завжди необхідно, щоб одна людина стояла на чолі цього народу в якості головного правителя, якого зазвичай називають королем... Король поставлений для охорони законів, а також життя та майна своїх підданих, і влада, якою він володіє, отримана ним від народу, так що він не може претендувати на якусь іншу владу над своїм народом, крім цієї...” [8].

Фортеск'ю присвячує велику кількість сторінок своїх трактатів роздумам про те, якими перевагами володіють англійський та інші народи, що керуються *politicum et regale*, та про те, якою нещасною є доля тих народів, наприклад, французів, що не знають про такий тип правління, як *politicum et regale*.

Король повинен зробити все для того, щоб забезпечити своїх підданих всім необхідним. “Обов'язки та гідність короля вима-

гають, щоб він прагнув зробити своє королівство багатим, і ганьба тому, хто править бідним королівством і про кого можна сказати, що він править тільки над бідняками. Але ще більша ганьба, якщо король зійшов на престол багатой держави, а потім розорив її" [1, с. 139-140].

Джон Фортеск'ю пропонує також реформу Королівської Ради. Зазвичай ця Рада складалась з принців, найбільших лордів країни, духовних осіб, людей, які займають високі посади. У цих людей, відзначає Фортеск'ю, мало спільного з інтересами короля. Фортеск'ю радить повністю реорганізувати Королівську Раду, і зробити все можливе для того, щоб зменшити в ній вплив знаті. Фортеск'ю настоює на тому, щоб діяльність членів цієї Ради була вилучена з-під контролю парламенту, і перетворилась в прерогативу короля. На думку Фортеск'ю, в Королівську Раду мають бути назначені 12 осіб духовних та 12 осіб світських, які обираються не за ознакою їх походження, а з врахуванням їх ділових якостей. Кожному з членів Ради належить скласти присягу в тому, що подаватимуть королю лише гарні поради, а також в тому, що не прийматимуть ніяких видів нагороди ні від кого, окрім короля [1, с. 146]. Така Рада, що складається з 24 чоловік, повинна існувати тривалий час. Якщо ж стане зрозумілим, що такий склад не задовольняє короля, він має право призначити інших членів. Крім того, король щорічно призначає по 4 світських та духовних лорда, що входять в склад Ради на таких самих правах, як і решта 24 члени, але перебувають на цій посаді протягом лише одного року. Із числа постійних членів король назначає Голову Ради. Фортеск'ю наголошує на необхідності встановлення строгого регламенту діяльності Королівської Ради. Рада повинна детально розробляти всі проекти реформ та покращання законів та підготувати їх для обговорення в парламенті [1, с. 148].

Джон Фортеск'ю не володів грецькою мовою. І це стало на заваді його знайомству з творами грецьких істориків, політиків. Цей факт може дати відповідь на питання про оригінальність його політичних поглядів. Ідея "змішаної монархії" не могла бути запозичена ним з незнайомих йому теорій змішаного типу правління, що знайшли своє відображення в роботах таких мислителів, як Платон, Полібій, Цицерон, Тацит та інші. Фортеск'ю самостійно дійшов своїх висновків шляхом вивчення англійсь-

кого законодавства, англійської судової та парламентської практики [7, с. 248]. Хоча Фортеस्क'ю, як і більшість середньовічних мислителів, часто посилається на Фому Аквінського, Егідія та інших, ні в кого з них немає ідеї про можливість поєднання в одному виді правління елементів *politicum et regale* [4, с. 117].

Політичне вчення Джона Фортеस्क'ю являє собою важливий етап в розвитку політичної думки і ознаменувало собою перехід від ідеології станово-представницької монархії до ідеології абсолютизму. Теорія “змішаної монархії” Фортеस्क'ю викликала серед дослідників жваву дискусію щодо того, ким був Джон Фортеस्क'ю — прибічником абсолютної чи станово-представницької монархії. Ідеї цього мислителя знайшли свою застосування вже в XVI-XVII столітті, коли при владі в Англії знаходилась династія Тюдорів. Це був період зміцнення та розквіту абсолютної монархії. І в цей час на Фортеस्क'ю посилаються такі видатні публіцисти, як Т. Старкі, Т. Сміт. Однак ідеї Фортеस्क'ю були основою і для прибічників обмеженої монархії. На нього часто посилались в період назрівання революційної кризи напередодні буржуазної революції XVII століття головним чином опозиційні абсолютизму діячі такі, як Е. Кок. Фортеस्क'ю був одним з найчастіше цитованих авторів. Погляди Фортеस्क'ю вплинули також на деяких політичних мислителів Франції, перш за все, на Ф. Комміна, з яким Фортеस्क'ю міг зустрітись під час свого досить тривалого перебування у Франції, а також на Ж. Бодена. Джон Фортеस्क'ю — дуже яскрава постать в історії Англії, вплив якої на розвиток політичної думки важко переоцінити.

Література

1. Fortescue J. The Governance of England // <http://econpapers.repec.org/bookchap/hayhetboo/fortescue1885.htm>. — 15.12.2009.
2. The Cambridge History of English and American Literature in 18 Volumes (1907-21). Volume II. The End of the Middle Ages. Sir John Fortescue. — <http://www.bartleby.com/212/1207.html>. — 15.12.2009.
3. Блок М. Короли-чудотворцы. — М., 1998. — 760 с.
4. Каменецкий Б. А. Джон Фортеस्कью и его роль в формировании буржуазной культуры Англии // Вестник истории мировой культуры. — М., 1960. — № 5 — С. 110-122.

5. Каменецкий Б. А. Социально-политические взгляды Джона Фортеस्कью // Очерки социально-экономической и политической истории Англии и Франции в XIII-XVII вв. — М., 1960. — С. 49-79.
6. Каменецкий Б. А. Требования Кентских повстанцев 1450 г. и политическая программа Джона Фортеस्कью // Средние века. — М., 1971. — Вып. 33. — С. 216-226.
7. Ковалевский М. М. От прямого народоправства к представительскому и от патриархальной монархии к парламентаризму. — М., 1906. — Т. 1 — С. 247- 302.
8. Фортеस्कью Дж. Похвала законам Англии / Тесля А. История государства и права средневековой Англии XIII-XV вв. — http://www.hrono.ru/libris/lib_t/ang200.html. — 15.12.2009.

Резюме

Статья посвящена анализу взглядов видного политического мыслителя Англии XV века Джона Фортеस्कью. Особое внимание уделяется представлениям о государстве и его формах, о специфически английской “смешанной” форме правления короля в парламенте. Фортеस्कью — автор нескольких трактатов, но наиболее известен его трактат “Управление Англией”. В статье прослеживается влияние Фортеस्कью на дальнейшее развитие политической мысли Европы.

Рецензент канд. истор. наук, доцент И. В. Немченко

УДК 330.8

О. В. Стрельченко

**ОСНОВНІ ФОНДИ ТА ДИНАМІКА ВИПУСКУ ПРОДУКЦІЇ
СУДНОБУДУВАННЯ УКРАЇНИ В 1928-1932 рр.**

Дослідження в даному напрямку були неповними або присвячені вивченню окремих вузьких питань. Висока наукова значимість і недостатня розробленість теми визначають безсумнівну новизну даного дослідження.

Процес розвитку суднобудування України в 1920-1930-х роках аналізується в працях цілого ряду учених: К. І. Клименко і С. Я. Розенфельда, О. Г. Омаровського, С. М. Мартинюка, О. О. Нестеренко, О. С. Прокопенко, К. Т. Тимошенко та ін. Їх зусиллями еволюція галузі висвітлена більш-менш повно. Проте деякі особливості суднобудування України все ще залишаються малодослідженими.

Мета дослідження — розкрити особливості технічної реконструкції, що сталися в суднобудуванні України в період форсованої індустріалізації, умови та фактори розвитку галузі.

У період 1928-1932 рр. технічна реконструкція народного господарства вимагала переозброєння всього машинобудування України. Для проведення індустріалізації промисловості необхідно було створити потужну виробничо-технічну базу машинобудування. У результаті вузькості самого машинобудування, а саме відсутність окремих видів машинобудування, високого спрацювання основних засобів, його морального старіння, процес переозброєння був досить складним. Різний технічний рівень заводів приводив до того, що доводилося не тільки створювати нові виробничі цехи, а й нести великі витрати на утримання старих.

Всі галузі машинобудування України на початок першої п'ятирічки відрізнялися високим спрацюванням устаткування. У суднобудуванні спрацювання устаткування склало 40 % [8, спр. 1808, арк. 39, 40].

Виробничо-технічна база суднобудування на початку п'ятирічки йшла вповільненими темпами в порівнянні з останніми її роками, тому що в цей час ріст основних засобів був особливо значний.

У суднобудуванні основні фонди зросли таким чином (табл. 1):

Таблиця 1

Основні фонди суднобудівних заводів в 1928-1932 рр.

(млн. крб.)

	1928	1931	1932
Миколаївський суднобудівний завод ім. Марті	37,6	—	56,1
Одеський завод ім. Марті	—	3,4	5,8

Джерело: ЦДАВО, ф. 34. оп. 16. спр. 1871. арк. 116; ДАОО, ф. Р-115, оп. 2, спр. 2, арк. 5.

Значне збільшення фондів у частині виробничих будинків і споруджень у суднобудуванні можна побачити на прикладі Миколаївського заводу ім. Марті. Так, в 1929 р. будинки й спорудження по балансу склали 23421 тис. крб., а в 1932 р. 30555 тис. крб. [8, спр. 1971, арк. 116].

Виконання завдань першого п'ятирічного плану в галузі суднобудування значною мірою пов'язане було з подоланням серйозних труднощів. По-перше, це непридатність виробничих потужностей судноверфей України для будівництва комерційних суден, так як в дореволюційні часи вони цілком використовувалися для військового суднобудування. А по-друге, високий відсоток зношеності основних фондів українських заводів суднобудування, який складав на 1929 р. більше 40 % [4, с. 37].

Тому, за розробленим в 1931 р. планом Союзверфі на реконструкцію миколаївських заводів протягом 1932-1933 рр. було затрачено близько 19 млн. крб. [4, с. 39], а в період з 1928-1931 р. р. по всіх заводах Союзверфі капіталовкладення дорівнювали 42 млн. крб. [7, с. 233.]

Ступінь оновлення основних фондів у суднобудуванні був нижчим, ніж в інших галузях машинобудування, не дивлячись на значні капіталовкладення. В суднобудуванні протягом першої п'ятирічки не було збудовано жодного нового підприємства. Суднобудівна промисловість країни за кількістю побудованих суден всіх типів п'ятирічний план недовиконала на 30,6 %. Проте у цілому п'ятирічний план заводами Союзверфі було перевиконано на 28,1 %. внаслідок випуску значної кількості непрофільної продукції [5, с. 5.]

Українські заводи разом з іншими суднобудівними підприємствами, підпорядкованими окремим трестам, у березні 1930 р.

були включені у всесоюзне об'єднання “Союзверф”. До того вони входили у Південний Машинобудівний Трест (ПМТ). Внаслідок внутрішньозаводських структурних змін випуск валової продукції на суднобудівних заводах Союзверфі динамічно зростає. Виробництво валової і суднобудівної продукції по українських заводах Союзверфі показано в табл. 2. Наведені в ній дані свідчать про нерівномірність випуску продукції по роках.

Таблиця 2

Обсяг валової продукції по українських заводах Союзверфі в 1928-1932 рр. в тис. крб.

Заводи	1928/29	1929/30	1930	1931	1932
Миколаївський суднобудівний завод					
Валова продукція	31902	52268	12113	52118	55310
Суднобудівна продукція	16750	29066	6292	22776	34502
Завод ім. 61 комунара					
Валова продукція	—	—	12113	52118	55310
Суднобудівна продукція	—	—	6292	22776	34502
Разом					
Валова продукція	31902	52268	15420	75237	68947
Суднобудівна продукція	16750	29066	8914	41471	43637

Джерело: підраховано за даними: “Судостроение”, 1947, № 5, с. 17.

Суднобудування України протягом першої п'ятирічки задовольняло потреби двох груп споживачів: морське судноходство Чорного і Азовського морів і річне судноплавство по Дніпру і його притоках.

До першої п'ятирічки загрузка миколаївських заводів була неповною, що змушувало розвивати і підтримувати маловластиві для суднобудівних заводів виробництва, наприклад, товарне вагонування, побудову більш вантажних залізничних цистерн для перевезки нафти, виробництво простих нафтових двигунів, інструменту та ін.

Для посилення спеціалізації суднобудування завод Марті вийшов зі складу ПМТ і був включений в об'єднання “Союзверф”. В той час миколаївські суднобудівні заводи ім. А. Марті та ім. “61” освоїли виробництво великих лісовозів, рудовозів, нафтовозів, 2-палубних вантажних суден.

Миколаївський суднобудівний завод спеціалізувався в основному на випуску нафтоналивних суден. Тут були побудовані потужні нафтовози “Совнефть”, “Нефтесиндикат”, “Союз горнорабочих”, “Баку”, “Майкоп”, “Косиор”, що склали ядро нафтоналивного Чорноморського флоту.

На початку 30-х років Миколаївський завод ім. освоїв будівництво теплоходів та випуск двигунів типу “Зульцер” Крім того, він першим в Радянському Союзі став виготовляти якісні хвилясті елементи парових котлів системи “Бабкокс і Вількокс”, які раніше ввозились з-за кордону. У другій половині п’ятирічки нові судна почав будувати Херсонський суднобудівний завод “Комінтерн”. Це були суховантажні та нафтоналивні баржі для перевезення вантажів по Дніпру, Азовському і Чорному морях. На Одеському суднобудівному і судноремонтному заводах будувалися судна малого тоннажу: теплоходи, буксири, баржі, шхуни.

Річкове суднобудування, основною базою якого були заводи “Ленінська Кузня” і ім. Сухомлина, спеціалізувались по випуску річкових суден (вантажних і товаро-пасажирських) металеві конструкції. Протягом 1931-1932 рр. завод ім. Сухомлина засвоїв випуск зварних буксирів та товаро-пасажирських суден.

Література

1. Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине. — Ч. 2: Фабрично-заводское производство. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — 580 с.
2. Омаровский А. Г. Развитие и размещение машиностроения в СССР. — Москва, 1962. — 238 с.
3. Розенфельд С. Я., Клименко К. И. История машиностроения СССР (с первой половины XIX в. до наших дней). — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — 502 с.
4. Десять лет советского судостроения. — Л.-М., 1932. — С. 35-43.
5. Морское судостроение. — 1933. — № 4. — С. 4-12.
6. Судостроение. — 1947. — № 5. — С. 15-23.
7. Судостроение и судостроение. — 1932. — № 6. — С. 227-236.
8. ЦДАВО України. — Ф. 34. — Оп. 16. — Спр. 1808; Спр. 1871; Спр. 1971.
9. ДАОО. — Ф. Р-115. — Оп. 2. — Спр. 2.

Резюме

В статье на основе архивных данных и материалов периодической печати анализируются процессы коренной технической реконструкции судостроения Украины, осуществленной в годы первой пятилетки. В этот период была укреплен материально-техническая база предприятий отрасли, что повлияло на выпуск продукции.

Рецензент доктор истор. наук, профессор М. П. Уперенко

НАШИ АВТОРИ

- Абу Ал Хасан Али Насер, аспирант каф. политологии Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Бондаренко Татьяна, студент ОГЭУ (Одесса)
- Васильев Александр, канд. физ.-мат. наук, доцент каф. оптимального упр. и эконом. кибернетики Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Васильева Наталия, канд. физ.мат. наук, доцент каф. высшей математики Гос. академии строит. и архитектуры (Одесса)
- Васильцев Тарас, канд. эконом. наук, зам. директора регионального филиала Нац. ин-та стратегич. исследований (Львов)
- Ветрова Анна, канд. истор. наук, страш. преподаватель каф. всемирной истории Гос. гуманитар. ун-та (Измаил)
- Гончарук Тарас, канд. истор. наук, доцент каф. истории Украины Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Горчаков Леонид, доцент каф. военной подготовки Гос. ун-та им. В. А. Сухомлинского (Николаев)
- Грищук Татьяна, аспирант каф. междунар. отношений Нац. ун-та им. Ю. Федковича (Черновцы)
- Демченко Александр, студент Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Дроздов Виктор, преподаватель каф. всемирн. истории Гос. гуманитарн. ун-та (Измаил)
- Ивченко Олег, студент Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Карагяур Галина, студент ОГЭУ (Одесса)
- Кербаль Марина, преподаватель каф. политологии Гос. ун-та им. В. А. Сухомлинского (Николаев)
- Левицкий Николай, доктор эконом. наук, профессор каф. МЭО ОГЭУ (Одесса)
- Макух Владлен, канд. полит. наук, ведущий сотрудник регионального филиала Нац. ин-та стратегич. исследований (Одесса)

- Мисан-Милясевич Владимир, аспирант каф. междун. отношений и дипломатич. службы Нац. ун-та им. И. Франко (Львов)
- Невинная Галина, канд. истор. наук, доцент каф. политич. наук Гос. гуманитар. ун-та (Ровно)
- Поливан Валентина, студент ОГЭУ (Одесса)
- Питуляк Наталья, ассистент каф. маркетинга Гос. ин-та новых технологий и управления им. В. Чорновола (Львов)
- Попков Василий, канд. филос. наук, профессор каф. политологии Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Радудик Светлана, студент ОГЭУ (Одесса)
- Силарина Юлия, студент ОГЭУ (Одесса)
- Стрельченко Олег, аспирант каф. ОЭТ ОГЭУ (Одесса)
- Ткач Константин, канд. эконом. наук, докторант Ин-та проблем рынка и экономико-экологических исследований (Одесса)
- Тупко Наталья, канд. физ.-мат. наук, доцент каф. высшей математики Гос. академии строит. и архитектуры (Одессы)
- Шамраева Валентина, канд. истор. наук, доцент каф. европейской и евроатлантической интеграции и нац. безопасности регионального ин-та гос. управления при президенте Украины (Харьков)
- Штука Ирина, аспирант Ин-та славяноведения (Ровно)
- Халикян Наталья, маркетолог издательства "АО Бахва" (Одесса)
- Хомич Ольга, студент Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Юскив Богдан, канд. эконом. наук, профессор каф. междунар. информации Ин-та славяноведения (Ровно)

ЗМІСТ

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

М. А. Левицький

Авторитетна експертиза підтвердить цінність “Капіталу” 3

К. І. Ткач

Промислова політика у високотехнологічних галузях індустріального сектору України (на прикладі авіаційної галузі) 9

Т. Г. Васильців

Напрями стимулювання посилення соціальної відповідальності підприємництва у системі заходів зміцнення економічної безпеки підприємництва в Україні 18

А. Б. Васильєв, Н. С. Васильєва, Н. П. Тупко

Использование методов факторного анализа при составлении рейтинга предприятий 26

Н. В. Халікян

Інноваційні технології книговидання і книгорозповсюдження у умовах економічної кризи з використанням web-технологій 33

Ю. І. Силарина

Харчова та біологічна цінність шампанських вин 39

С. В. Радудик

Дослідження ринку цукру в Україні 44

Т. М. Бондаренко

Стратегії регіонального розвитку туристично-рекреаційного комплексу на прикладі Одеської області 50

Г. Н. Карагяур

Вплив металокластерів на міжнародну конкурентоспроможність регіону: зарубіжний досвід 56

Н. С. Питуляк

Організаційно-економічні механізми формування логістичних центрів 65

В. П. Пеліван Роль торговельних посередників при здійсненні зовнішньоторговельних операцій	74

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

В. В. Попков, Абд Ал Хасан Али Насер (Ирак) Проблемы либерализма как идеологии посткоммунистического времени	81

М. О. Кербаль Молодіжні організації політичного спектру на Півдні України	87

В. М. Шамраєва Зміни у зовнішньополітичному курсі США з приходом до влади демократичної адміністрації	99

В. В. Макух Вплив світової фінансової кризи на країни північної Африки: досвід для України	110

Б. М. Юськів Сучасна парадигма управління міжнародною міграцією	120

Т. В. Грищук Асиміляція й етнічна ідентичність українців у Північній Америці	127

В. В. Мисан-Мілясевич Боротьба з міжнародним тероризмом у межах регіональних об'єднань (на прикладі ШОС)	135

Г. Я. Невинна Внутрішньополітичні процеси у Фінляндії у 1930-х рр. та їх вплив на зовнішню політику країни	145

І. А. Штука Теоретико-концептуальні засади дослідження політичної культури	153

Л. О. Горчаков Політологічний аналіз досягнень зарубіжних і вітчизняних вчених про оборонну стратегію держави	164

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Т. Г. Гончарук

Праці А. О. Скальковського на сторінках журналу
“Экономический указатель” кінця 1850-х рр. 180

О. П. Демченко

Рада народних комісарів та національне питання
українського народу: від компромісу з Українською
Центральною Радою до ультиматуму
(кінець жовтня - початок грудня 1917 року) 192

В. В. Дроздов

Румунське питання у другій половині 50-70-х рр. XIX ст.
на сторінках одеської періодичної преси 200

Г. В. Вєтрова

Джерелознавчий аспект дослідження процесу соціальних змін
у складі населення півдня України у другій половині
XIX ст. 209

О. В. Івченко

Проблема варварских подражаний и экономическая
антропология 221

О. С. Хомич

Політичні погляди Джона Фортеск'ю 238

НОТАТКИ

О. В. Стрельченко

Основні фонди та динаміка випуску продукції
суднобудування України в 1928-1932 рр. 247

НАШІ АВТОРИ 251

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу

Науковий вісник
Збірник наукових праць

Наукове видання

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор

Підписано до друку _____

Формат 60 × 84 1/16

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ол. друк. арк. 17.8

Віддруковано з оригінал-макету в друкарні ТОВ “Лерадрук”
67400, м. Роздільна Одеської обл.,
вул. Леніна, 44.